

Bíró Dávid

FÉRFI ÉS NŐ

A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

Budapest, 1989

TARTALOM

Bevezetés	1
ELSŐ RÉSZ	
A férfi és nő helyzete társadalomstatistikai adatok tükrében	3
I. A férfiak és nők részvétele a társadalmilag szervezett munkában	6
II. Férfi és nő és az oktatás	31
III. Az időmérlegek A férfiak és nők időbeosztása	38
IV. A halandóság és megbetegedések alakulása nemek szerint	55
V. A férfiak és nők mobilitása	75
VI. A nők és a gyermekvállalás	87
MÁSODIK RÉSZ	
Férfi és nő kapcsolat és normák, erkölcs és mentalitás változása	98
VII. Karakterológiai és mentalitás- történeti előzmények	99
VIII. Férfi és női azonosságtudat napjainkban	109
IX. A női és férfi szerepek történeti változása és a "nemek harca" a mai magyar társadalomban	124
X. Összefoglalás	169
IRODALOMJEGYZÉK	180
MELLÉKLET	
TÁBLÁZATOK	193

Bevezetés

Disszertációmban azt vizsgálom, hogyan alakul a nemek helyzete és egymáshoz fűződő viszonya a mai magyar társadalomban. Ahol megtehetem, ott nemzetközi és történeti kitekintést is iparkodtam felhasználni.

Az *első részben* társadalomstatisztikai adatbázis segítségével összehasonlítom a nemek részvételét a társadalmilag szervezett munka világában és az oktatásban. Megvizsgálom az időmérlegeket, a halandóságot és a megbetegedési adatokat is, továbbá olyan statisztikákat, melyek természetesen csak a nőkre vonatkoztathatók (például a születésszám alakulását), de témánk szempontjából nem kevésbé fontosak.

A *második rész* mentalitás-történeti fejtegetéssel indít, majd a férfi és női azonosságtudat alakulását vizsgálja meg a modern ipari társadalmakban és a mai magyar társadalomban. Meg kell állapítanom, hogy nem lehet egységes női és férfi szerepekről beszélni, hisz a társadalom rétegzett és minden réteg minden osztály különbözőképp formálja a nemek szerepét, azonosságtudatát és egymáshoz való viszonyát, épp ezért felvázolom a női és férfi azonosságtudatot rétegenként és történeti hosszmetsetben is. Ezt követően figyelmemet főképp a mai magyar társadalomra irányítom, és rátérek a "nemek harcára".

Disszertációm hipotézise a következő: a mai magyar férfi helyzete több társadalomstatisztikai mérőszám tekintetében kedvezőtlenebb, mint a nőké. A férfi a nő-férfi kapcsolat dinamikájában defenzívába

szorult. Álláspontom szerint a magyar szociológiai irodalom nő—férfi kérdésben vallott álláspontja sok tekintetben módosításra szorul, mert eddig túlnyomórészt a szociológiai konfliktuselmélet szemlélete érvényesült csak. Eszerint a társadalom egyes csoportjai a társadalom szűkös erőforrásaiért versengve éles harcot vívnak egymással. Egyes csoportok érdekeltek abban, hogy a számukra kedvező strukturális viszonyokat fenntartsák. Számos magyar szociológus úgy véli, hogy a nők elnyomása a férfiak által fenntartott strukturális viszonyokból fakad, melyek az oktatás, a munkavállalás, a mobilitás, a jog területén mind-mind azt okozzák, hogy a férfiak kedvezőbb helyzetbe kerültek, mint a nők, sőt kihasználják őket.

Ezzel szemben a strukturalista-funkcionalista szemlélet a speciálisan különböző női és férfi szerepekre helyezi a hangsúlyt, melyek a társadalom javát szolgálva különböznek. Parsons szerint például az ún. modern családokban a férfié az ún. *instrumentális* szerep (célra irányult, a családot a tágabb környezettel összekötő cselekvés), a nő pedig az *expresszív* szerep birtokosa (feladata a család belső érzelmi stabilitásának biztosítása) (Parsons és Bales, 1964).

Úgy vélem, hogy a mind konfliktus-elmélet, mind a funkcionalista elmélet rengeteg igazságot meglát, de önmagában elvetendő végletet képvisel. Nem igaz az, hogy a női és férfi szerepek különbsége csak a nők elnyomásának eszköze és ezért minden különbséget

fel kell számolni a nemek között. De az sem igaz, hogy az instrumentális és expresszív szereposztással a férfiak és nők társadalmi helyzetének különbsége teljesen megmagyarázható és igazolható, és ne lennének férfiakat vagy nőket sújtó igazságtalanságok.

A Nyugaton jelentkező nőmozgalmak célkitűzéseiben két vonulatot lehet megkülönböztetni. Az egyik olyan célokért szállt síkra a hatvanas években, melyek a szocialista országokban már jóval korábban jórészt megvalósultak (a női egyenjogúság deklarálása, a női munkavállalás lehetőségének fokozott biztosítása és az ezzel kapcsolatos szociálpolitikai juttatások, egyenlő jogok a bérezés és a tanulás területén, az abortusz joga). A másik vonulat a kultura kérdéseit feszegeti, és arra törekszik, hogy sajátos női értékek is jóval erősebben érvényesülhessenek; a mozgalom ezen csoportjai az agresszív férfikultúra átalakítására törekszenek.

Keleten a nőpolitika a hivatalos állami- és pártpolitika részévé vált. Magyarországon a nők férfiakéval egyenlő jogait az alkotmány is deklarálja. A legújabb időkben viszont felmerült az a kérdés, hogy a nők védelme, minden eddig elért vívmány ellenére nem fordult-e a férfiak ellen.

E bevezetőben még két dolgot tartok fontosnak leszögezni: a férfi és női státuszokból fakadó ellentét csak *egyike* és nem is legfontosabbika a társadalom szerkezetéből fakadó ellentéteknek. (Jóval fontosabb ellentétet és feszültséget okoz társadalmunkban pél-

dául az állam és a civil társadalom közötti kapcsolat hiánya.) Disszertációmban arra törekedtem, hogy meghaladjam a feminizmus—antifeminizmus vitáját és objektív képet alakítsak ki a nők és férfiak mai magyar társadalomban betöltött helyzetéről.

ELSŐ RÉSZ

A FÉRFI ÉS NŐ HELYZETE
TÁRSADALOMSTATISZTIKAI
ADATOK TÜKRÉBEN

I.

A férfiak és nők részvétele
a társadalmilag szervezett munkában

Vizsgálódásaimat azzal kezdem, hogy megnézem, mi-képp alakult az ipari és fejlett országokban a népesség gazdasági aktivitása. A tőkés és szocialista országokat összehasonlítva kiderül, hogy az előbbiekben a népesség kisebb része tartozik a gazdaságilag aktívak közé, más szóval jóval kisebb rész él bérből és fizetésből (Nyugat-Európában 43-44 százalék, Amerikában 41-43 százalék, míg a szocialista országokban 52 százalék). "A szocialista és tőkés országokban a népesség gazdasági aktivitásában fennálló különbség döntően a nők foglalkoztatottságának eltéréseiből adódik: az Egyesült Államokban a női népesség 32, Nyugat-Európában 31, a szocialista országokban 41 százaléka aktív (Koncz, 1984 /1/, 1313-1314.o.). A kapitalista országok csoportján belül a "a gazdasági aktivitás (a munkavállalás) szintje azokban a tőkés országokban a legalacsonyabb, ahol a nőknek csak kis hányada folytat aktív kereső tevékenységet. Ilyenek Spanyolország, Hollandia és Olaszország, ahol a népesség 36-39 százaléka aktív, a női népességnek pedig mindössze 21-25 százaléka folytat aktív kereső tevékenységet" (1980. évi Népszámlálás, 22. kötet, 49.o.). A munkavállalási arányok ezen átfogó adatai azonban nem fejezik ki igazán pontosan a férfi és főleg a női foglalkoztatottság alakulását. Ha életkoronként vesszük szemügyre a foglalkoztatottságot, akkor megállapítható, hogy a női munka három típusa alakult ki. Az elsőnél a nők túlnyomó része tanulmányai befejezése után munkába lép, majd házasságkötés, de legkésőbb az első gyermek megszületése után végképp felhagy kereső tevékenységével. Ehhez a típushoz tartozott a századforduló Ameri-

kája, Magyarország a második világháború előtt és a jelenben például Spanyolország és Olaszország. Ezt a típust szokták egy maximumpontos foglalkoztatásnak is hívni, mert a női munkavégzés csak fiatal korban magas.

A második típus az ún. két maximumpontos foglalkoztatás. A nők itt abbahagyják a munkát a férjhezmenés és gyerekszülés után, de miután gyermekeik elérték a kamaszkort, ismét elkezdnek dolgozni. Ez a formája a női munkának először Amerikában vált ismeretessé, majd a skandináv országokban, Franciaországban és Angliában is jelentkezett. Kialakulását az is elősegítette, hogy a nők demográfiai életciklusa a század elejéhez képest nagymértékben megváltozott: az átlagos élettartam nőtt, a házasságkötési kor csökkent, a szülések is jóval korábban történnek. Következésképpen mikor a család utolsó gyermeke kamaszkorba lép, a nő még körülbelül húsz évet dolgozhat. A két maximumpontos foglalkoztatásnak két változata alakult ki: az egyikben a "fiatalkori maximumot a második csúcs nem éri el, és tendenciájában a hullámvölgy mélysége enyhül", a másodikban "a második maximum közeledik az elsőhöz, majd meghaladja azt" (Koncz, 1982. 11.o.).

A női foglalkoztatottság *harmadik típusa* a szocialista országokban jelentkezik. Itt a foglalkoztatottság minden korcsoportban a maximumhoz közelít, egészen a nyugdíjkorhatárig, ami a szocialista országokban nőknél általában az 55. év. Ezek az adatok azonban további pontosítást igényelnek.

Látnunk kell - főleg a megfelelő összehasonlítás lehetőségét biztosítandó -, hogy a tőkés országokban a

munkaerőpiac két részre oszlik: egy elsődleges (teljes munkaidőben dolgozó) és egy másodlagos (részmunkaidős) piacra. "A másodlagos munkaerőpiacon belül napjainkban túlsúlyban vannak a nők. Míg a férfiak között az iskolai tanulmányaikat folytató vagy átmenetileg megszakító és 60 éven felüliek minősülnek másodlagos munkaerőnek, addig a nők minden csoportja ehhez tartozik" (Koncz, 1984. /1/, 1315.o.). Az Egyesült Államokban az elsődleges munkaerőpiacon 61 millió szabályos, teljes állás és 52 millió részmunkaidős állás volt. Az összes munkajövedelem 80,3 százaléka rendes és mindössze 19,7 százaléka származott részmunkaidős állásokból. A házaspárok 36,2 százalékánál mindkét házaspár rendszeres, teljes munkaidős állásban dolgozott. A házas és hat évnél fiatalabb gyermekkel rendelkező nőknek mindössze 15 százaléka vállalt egész évben teljes munkaidőben munkát. A nők részvétele a társadalmilag szervezett munkában jelentősen megnőtt. Az összes állás 35,3 százaléka volt a nők kezében 1960-ban, 1981-ben pedig már 44,3 százalék. (Ami ennél is fontosabb - az elsődleges munkaerőpiacon a nők arányszáma 25 százalékról 35,8 százalékra nőtt /The New York Review of Books, 1982. június 30. 27-28./).

Fontos tudnunk, hogy a nyugati országokban a kereső nők közé sorolják mind a rész, mind a teljes munkaidőben dolgozókat. Márpedig a részmunkaidőben foglalkoztatott nők aránya számos tőkés országban rendkívül magas (Norvégia 52 százalék, Svédország 42 százalék, Anglia 41 százalék), továbbá a legalacsonyabb értékek is 20 százalék körül mozognak. A szocialista országokban viszont a nők részmunkaidős foglalkoztatása alig

terjedt el, és csak jelenleg fontolgatják szélesebb körű elterjesztését. További jelenleg felmerülő lehetőségek a női munka számára a bedolgozós és a családi gazdaságban való részvétel.

A szocialista országokban beindított iparfejlődés számára az olcsó munkaerő egyik fontos forrása a nők munkába állításából adódott. A munkaerő-kínálat bővülésében lényeges szerepet játszott az alacsony bérszínvonal, mely a szocialista társadalom fejlődésének kezdetén a magas felhalmozás egyik fő forrása volt. A munkaerő "értékét" a piaci erők figyelmen kívül hagyásával egy tervező centrum olyan alacsonyan határozta meg, hogy - a magántulajdonon alapuló családi gazdálkodás szerepének jelentős csökkenésével párhuzamosan - szükségessé vált a kétkeresős családok kialakulása. A munkaerő olcsósága nemcsak a nagyobb mértékű felhalmozást teszi lehetővé, hanem csökkenti a munka termelékenységét. "Az alacsony és lassan növekvő termelékenység nem teszi lehetővé a bérek gyors és jelentősebb mértékű emelését. A bérek növekedését fékezi továbbá a férfiakénál alacsonyabb bérű nők tömeges alkalmazása, ami hozzájárul ahhoz, hogy a reálbérek emelkedése jóval mérsékeltebb, mint a termelés növekedése" (Koncz, 1984. /1/, 1315.o.).

A munkaerőgazdasággal foglalkozó szociológusok és közgazdák egyre gyakrabban hangsúlyozzák hazánkban a női foglalkoztatás racionális felfogásának szükségességét. A következőkre hívják fel a figyelmet: 1. a nők munkával való elégedettsége a részmunkaidős állásokban a legnagyobb; 2. "a gazdaság intenzív pályára terelése, a hatékonyság növelésének elodázhatatlansága a jövőbeni demog-

ráfiai adottságok mellett rugalmas munkaerőpiaci mechanizmusok működtetését, ezen belül a kereső és otthoni munka közötti valóságos választás feltételeinek megteremtését, rugalmasabb foglalkoztatási formák szélesebb körű felhasználását igényli" (Koncz, 1984. /1/, 1322.o.).

Magyarországon eléggé elterjedt az a nézet, hogy a kereső nő jelensége teljesen új. Ezek szerint a múlthoz képest a változás abban áll, hogy a nők túlnyomó része jelenleg dolgozik, míg régen otthonát és gyermekeit látta el. Ez a kép nem felel meg a valóságnak, ugyanis a parasztság és a kispolgárság soraiban a felszabadulás előtt, sőt még után is rengeteg olyan háztartás volt, ahol a családi és termelési tevékenységek egy helyen zajlottak, és a feleség aktívan részt vett a termelő tevékenységben. A felszabadulás utáni szocialista társadalomfejlődés során a társadalom vezetése felszámolta a hagyományos családi magántulajdonhoz kötődő családi termelést. Míg 1949-ben a népességnek mintegy 50 százaléka volt kisárutermelő (egyéniileg dolgozó paraszt, kisiparos, kiskereskedő), addig ez a réteg jelenleg 4 százalékot tesz ki. A népesség további 18-20 százaléka hagyományos struktúrájú családban élt, de nem volt magántulajdona. A család élén mint a család egyetlen keresője az alkalmazásban lévő férj állott (Lőcsei, 1983. 105.o.).

Lőcsei nem említi, de logikusnak tűnik: ha a lakosság fele kisárutermelő volt, húsz százaléka pedig magántulajdonnal nem rendelkező és férj által eltartott család, akkor a kétkeresős családok arányszáma (a házastársak a társadalmilag megszervezett termelésben résztvevő és bérért, fizetésért dolgozó személyek) az összes család harminc százalékát tette ki.

A szocialista átalakulás kezdetén és azt megelőzően az eltartott nő típusa ugyan nem volt általános, de az sem igaz, hogy számuk csak néhány városban volt jelentős 1945 előtt. A családháztartás gazdálkodási típusa viszont a lakosság széles rétegeinél még a felszabadulás után is megvolt, és csak a szocialista fejlődés során bomlott fel, midőn elterjedt a nők tömeges munkavállalása és a magántulajdont majdnem teljesen felszámolták.

A család-gazdálkodás felbomlása nyugaton már az iparosítás idején lezajlott: a háztartás szerepe a családi termelésben nagymértékben csökkent. Az asszonyok otthon maradtak, a férfiek pedig bérért és fizetésért a távolban dolgoztak. Az asszony már nem tudott otthon termelő munkát végezni; kizárólagos feladata a háztartás és a gyerekek ellátása lett. Minden bizonnyal igaza van Sullerot-nak, amikor a fejlett kapitalista országok nőiről azt írja, hogy "a háztartásban dolgozó nő termelőből fogyasztó lett. Tehát, amikor dolgozni gyekszik, nem arról van szó, hogy fel akarja fokozni szerepét, hanem egyszerűen el akarja kerülni, hogy teljesen mellékessé váljék" (Sullerot, 1971, 25.o.).

Hazánkban a nők munkába állása 1945 után korántsem zajlott le olyan viharos gyorsasággal, mint azt hinni szoktuk, továbbá a család mint termelési egység ma sem veszítette el szerepét teljesen: Magyarországon "az összes lakossági jövedelem 13,3, az összes munkajövedelem 17 százaléka származik ház körüli gazdaságból. E gazdaságok ellátása az egész férfi lakosság munkaalapjából 18 százalékot, a nőknél 23 százalékot tett ki" (Ferge, 1982. 204.o.). Persze ez nem csupán jellegzete-

sen magyar jelenség, hisz "a családok továbbra is háztartási munkaszervezetek, melyek az ipari országok munkajövedelmének tekintélyes - többnyire egytizedénél nagyobb - hányadát állítják elő" (Somlai, 1986. 93.o.).

A felszabadulás előtt a nők aránya az összes kereső között 30 százalék körül mozgott. Ez a szám azonban jóval kisebb, ha azt vesszük figyelembe, hogy hányan rendelkeztek munka alapján járó önálló jövedelemmel és kinél lehetett feltételezni az aktív keresői helyzet állandóságát (I-1. Táblázat).

Miképp alakult a nők foglalkoztatottsága a háború után? 1949 és 1980 között az aktív keresők száma 1,1 millióval nőtt. 1949 és 1980 között a népesség gazdasági aktivitásának szintje (a munkavállalók száma) nem növekedett számottevő mértékben (44,4 százalékról 47,3 százalékra). A férfiak aktivitási szintje az összes férfi százalékában jelentősen csökkent (65,4-ről 55,3 százalékra), a nőké pedig nőtt (25-ről 39,9 százalékra). Ugyanebben az időszakban a férfiak arányszáma az összes keresők között 70,8 százalékról 56,6 százalékra csökkent, a nőké pedig 29,2 százalékról 43,4 százalékra nőtt.

Az I-2. Táblázat a munkaképes korú férfi és női népesség gazdasági aktivitását (a munkavállalás arányszámait) mutatja. Látható, hogy a nők munkába állása nem egyszerre és nem az 1945-öt követő évtizedben lett teljessé. 1949-ben "egyéb eltartott" (magyarán nem tanuló vagy diák, hanem férj által eltartott asszony) volt a munkaképes korú nők 64 százaléka, 1960 adata 46 százalék és még 1970-ben is 23 százalék. A női munkaerőforrás gyakorlatilag 1980-ra apad el; az 1980-ban eltartott nők

nagy része már idős és pár év múlva eléri 55. életévét. A táblázatból kiderül, hogy a munkaképes korú nyugdíjasok (azaz a rokkant-nyugdíjasok) aránya a munkaképes korú férfiak között 5, a nőknél viszont csak 3 százalék. (I-2. Táblázat)

A továbbiakban megvizsgáljuk, hogyan alakult a férfiak és nők foglalkoztatottsága ágazatok és állománycsoportok szerint. A feminista irodalom tőkés és szocialista viszonyokra egyaránt alkalmazott szüntelenül ismételt álláspontját tömören jelzi a következő idézet: "A nők kedvezőtlenebb feltételekkel lépnek a munkaerőpiacra, mivel szakképzettségük alacsonyabb, és néhány foglalkozásra koncentrálódik. Az oktatási rendszer hagyományosan női pályákra kényszeríti őket. Mivel a nők szakmai életpályája nem folytonos, ezért a hátrányos megkülönböztetés a munkába lépés után is folytatódik: a foglalkoztatók azonos képzettség mellett is a kedvezőtlenebb munkahelyet tartják fenn számukra. Az ágazatok, foglalkozások elnőiesedése maga után vonja a bérek és keresetek csökkenését! (Koncz, 1981. 1084.o.). A fenti sommás megállapítás pontosításra szorul, mivel a munka világának vizsgálata előnyök és hátrányok sorozatát mutatja mindkét nem tekintetében.

Mit sugall a feminista teóriák nagy része a munkával kapcsolatosan? Az a gondolat, hogy a nők előmeneteli, szakmäsodási lehetőségei rosszabbak a férfiakénál, együtt hat azzal az elvárással, hogy a férfi legyen a család fő keresője. Az a vád, hogy az oktatási rendszer hagyományosan női pályákra kényszeríti a nőket, együtt él azzal a ténnyel, hogy nagyon gyakran nem is kényszerről van szó.

Hat még az az elgondolás is, hogy a nők gyermekszüléssel járó hátrányait a minimumra kell csökkenteni. Mindez egy olyan történelmi időszakban történik, amikor az anyaság jelentette terhek a szülésszám csökkenése, sőt aggasztó csökkenése miatt nagymértékben csökkennek:

2000-re "az anyaság már csak egytized részét foglalja le a nő életének, aki két gyermeket szül és születésük után négy évet nekik szentel" (Sullerot, 1971. 411.o.).

Gyakran hangoztatott - és nem alaptalan vád, hogy a női bérek és keresetek elmaradnak a férfiakétól. Azonban ezt a jelenséget is érdemes tüzetesebben megvizsgálni, mert hátterében a következő okok rejlenek:

1. a férfiak kedvezőbb szakmasztruktúrája; 2. a férfiak hosszabb munkaviszonyt tudnak igazolni; 3. a férfiak a nőkkel szemben azonos munkáért gyakran magasabb bért kapnak. Ez utóbbi tényező valós igazságtalanságokat okoz. Jelentősége - álláspontom szerint - azonban nem olyan nagy, mint ahogy értelmezni szokták, hisz a nők részéről egyszerre két elvárás érvényesül: a nő kapjon ugyanakkora bért, de a férje azért keressen jóval többet mint ő.

Azt is látni kell, hogy hazánk rendkívül nyitott a nyugati fogyasztói mentalitás irányában, így aztán egyre elviselhetetlenebb feszültség alakul ki a kívánt fogyasztási minta és az elérhető keresetek között. A férfi és a női bérek differenciálódásával függ össze egyes szakmák és foglalkozások elnőiesedése. Az ok és okozat itt nem különíthető el tisztán egymástól, de tény és való, hogy az alacsony bért kínáló állásokból a férfiak elmennek, és helyüket nők foglalják el, illetve a

már eleve női többséggel rendelkező foglalkozások az átlagosnál jóval kisebb fizetést biztosítanak. Egyes pályák elnőiesedését viszont a társadalom normáiból fakadó kényszerítő erők is magyarázzák. A dolgot úgy is megfogalmazhatjuk: széles női rétegek "megengedhetik" maguknak az alacsony fizetéssel járó állást, a férfiak viszont nem. Eközben a férfiak magasabb fizetéséről panaszkodni tehát nem minden esetben indokolt.

Most pedig áttekintem azokat az előnyöket és hátrányokat, melyek a munka világában, hol a férfiaknak, hol a nőknek kedveznek, illetve nem kedveznek.

A férfiak és nők foglalkoztatását nagymértékben ágazati és foglalkozási elkülönülés jellemzi. A fizikai foglalkozások közül legmagasabb a munkavállaló nők aránya a kereskedelemben és vendéglátóiparban (73 százalék) és a szolgáltatási ágban (64 százalék). A nem-fizikaiak között magas a nők aránya az egészségügyi és kulturális ágban (70 százalék), valamint a számviteli és ügyviteli dolgozók között (86 százalék).

Tekintsük át az aktív keresők rétegtagozódását nemként! Az aktív kereső férfiak között a munkásosztályhoz tartozók túlsúlya 1970 és 1980 között emelkedett (62-ről 64 százalékra), a szövetkezeti parasztság aránya csökkent (19-ről 14 százalékra), ugyanakkor az értelmiségi és egyéb szellemi rétegekbe tartozóké mérsékelten növekedett (17-ről 20 százalékra). Az aktív kereső nők között a szövetkezeti parasztsághoz tartozók aránya erőteljesen csökkent (17 százalékról 10 százalékra), a munkásosztályhoz tartozók aránya némileg csökkent (49-ről 48 százalékra), ugyanakkor tovább emelkedett (31-ről 40 százalékra)

az értelmiségi és egyéb szellemi rétegekhez tartozók aránya. Ez azt jelenti, hogy a mai magyar társadalomban a nők 40, a férfiak 20 százaléka végez nem-fizikai munkát.

Az I-3. Táblázat az összes kereső rétegtagozódásán kívül a férfiak és nők rétegeződését korcsoportos bontásban is részletezi.

Megfigyelhető, hogy a munkásosztályhoz tartozók aránya a férfiaknál a fiatalabb korcsoportok felé haladva 58-ról 72 százalékra nő, a nőknél viszont 52-ről 44 százalékra csökken. Az értelmiségi és egyéb szellemi foglalkozásokhoz tartozók aránya a férfiaknál a fiatalabb korcsoportok felé haladva 24-ről 14 százalékra csökken, a nőknél viszont 28 százalékról 50 százalékra nő. A szövetkezeti parasztsághoz tartozók aránya a férfiaknál a fiatalabb korcsoportok felé haladva lényegében nem változik, a nőknél viszont 16-ról 5 százalékra csökken.

Az I-4. Táblázat adatai szerint már 1970-ben erősen eltért a férfiak és nők fizikai és szellemi foglalkozások közötti megoszlása. A nők mintegy 32 százaléka szellemi, 65 százaléka fizikai állományban volt. A férfiak hasonló adata 1970-ben 20 és 77 százalék. 1980-ra már a nők 39 százaléka szellemi és 58 százaléka fizikai állományú, míg a férfiak hasonló adata 22 és 76 százalék.

Az I-5. Táblázatból kiviláglik, hogy 1970-ben a fizikai állományban lévő férfiak 44, 1980-ban 58 százaléka szakmunkás. A nők között a szakmunkások aránya 14 százalék volt 1970-ben és 1980-ban is csak 19 százalékot tettek ki. A férfiaknál a betanított munkások aránya 1970-ben

és 1980-ban egyaránt 30 százalék, a fizikai állományban alkalmazott nők között viszont a betanított munkások aránya 42 százalékról 58 százalékra nőtt.

Az I-6. Táblázat jelzi, hogy a szellemi állományú dolgozók között a férfiak jóval nagyobb számban vannak vezetői és irányító pozícióban, mint a nők. A nők lemaradása ezen a téren még mindig nagy. A női vezetők általában a kisebb jelentőségű helyeken tevékenykednek. A vezetők 386.000 fős rétegéből 101.000 nő, azaz az összes vezető és irányító 26 százaléka. A beosztott ügyintézőkhöz a szellemi foglalkozású férfiak és nők azonos százaléka tartozik, míg a rutin irodai munkákat jelentő ügyviteli dolgozók kategóriájához a nők 41 százaléka, a férfiaknak mindössze 9 százaléka tartozik. Ez utóbbi adat a magyar társadalom foglalkozási presztizs-hierarchiájának talán legalapvetőbb változását jelzi: a rutin szellemi munka presztizse tekintetében a szakmunka mögé került. A női és férfi mobilitás összehasonlító elemzésénél majd látni fogjuk, hogy a nők előszeretettel mozdulnak el (apjuk és saját korábbi foglalkozásukhoz képest) a rutin jellegű és diplomát nem igénylő szellemi munka irányában.

Mint az I-7. Táblázat mutatja, a szellemi foglalkozású férfiak leginkább a műszaki pályákon vállalnak munkát, míg a szellemi foglalkozású nők leggyakrabban a számvitel és ügyvitel, az egészségügy és az oktatás területén dolgoznak. 1980-ban 86 ezer nő műszaki pályán, 184 ezer igazgatási, gazdasági és forgalmi, 250 ezer egészségügyi és 348 ezer számviteli pályákon dolgozott. Egyetértek azokkal a szerzőkkel, akik szerint főleg a

számvitel és ügyvitel területén alkalmazott nők száma indokolatlanul magas és ez összefügg társadalmunk túladminisztráltságával (Kerényi, 1985. 70.o. és 67.o.).

A fizikai foglalkozásokra visszatérve érdemes megnézni a nehéz fizikai munkát végzők arányszámát nemek szerint (I-8. Táblázat). Ezek szerint a legnehezebb, 4. fokozatba tartozó munkát a férfiak jóval nagyobb arányban végzik, mint a nők. Ugyanez áll a fizikai munka 3. fokozatára. Elmondható, hogy a fizikai férfiak 53,4 százaléka, míg a nőknek csak 27,1 százaléka végez nehéz fizikai munkát. (Meg kell jegyezni, hogy a nők számára tiltott munkakörökre vonatkozó rendelet betartása esetén nem lehetne női munkaerőt a 3. és 4. munkakörülményi fokozatba sorolni.) Más oldalról közelítve a fizikai nőknek 73 százaléka, a férfiaknak mindössze 43 százaléka végzett könnyű fizikai munkát. Szerte a világon - így hazánkban is - érvényesül az a tendencia, hogy a "nők jobban kedvelik a többnyire jobban fizető munkákkal szemben *előnyben részesítik* a tercier jellegű foglalkozásokat. Nem felel meg tehát a valóságnak az a gyakran hallható vélemény, hogy a nők végzik a legnehezebb munkákat. A fizikailag legmegerőltetőbb munkákat (bányászat, tengeri halászat, öntődei munka) és a legmegalázóbb és legkevésebbé vonzó munkákat (utcaseprés, csatornatisztítás stb.) mindenütt a férfiak végzik (Sullerot, 1983. 540.o.).

Ha a fizikai dolgozók megoszlását nemenként és műszakrend szerint vesszük szemügyre, kiderül, hogy itt a nők vannak hátrányban. Míg a fizikai férfiak 69 százalé-

ka, addig a fizikai nők 55 százaléka dolgozik egy műszakban; a nők 30, a férfiak 12 százaléka dolgozik két műszakban (A fizikai dolgozók munkakörülményei, KSH, 1978. 26.o.).

Ingázás rendkívül nagy terheket ró a benne résztvevőkre. Hazánkban pedig az összes kereső 24 százaléka ingázó és az összes ingázó 68 százaléka férfi. "Az ingázók nemenkénti aránya a magasabban iskolázottaknál jobban közelíti egymást, mint az alacsonyabb végzettségűeknél: 1980-ban a felsőfokú végzettséggel rendelkező férfiak 15 százaléka, a nők 12 százaléka járt más településre dolgozni, míg az általános iskola nyolc osztályával sem rendelkezők között e mutató értéke 31, ill. 18 százalék volt" (1980. évi Népszámlálás, 33. kötet, 10.o.).

Rendkívül fontos kérdés a női és férfi keresetek és bérek alakulása. Magyarországon az összes munkás és alkalmazotti keresők körében a női átlagkereset a férfi átlagkeresetének 60-70 százaléka. "Az iskolai végzettség szerinti viszonylag nivellált keresetek (csak az egyetem végzettek átlagkeresete ugrik ki jelentősen) a nemek szerinti bontásban lényegesen differenciált képet mutatnak; a nők átlagkeresete minden képzettségi csoportban 30-40 százalékkal elmarad a férfiakétól" (Kolosi, 1983. 52.o.). Későbbi vizsgálataink - az időmérlegről és a családi munkamegosztásról írott fejtegetések - szempontjából fontos tudni, hogy átlagosan a családon belül a feleség keresete a férj keresetének 70 százaléka" (U.o. 52.o.). Mint korábban már említettük, a nőket ott éri sérelem, ahol az egyenlő munkáért egyenlő bér elvét megsértik. Így például Ferge Zsuzsa és Turgonyi Júlia adatai

szerint 1966-ban a nők átlagórabére az iparban a férfiak átlagának 74,9 százaléka. Ha az egyes kategóriákban a nőknél is a férfiak átlagórabérével számolunk, akkor a nők "besorolás szerinti átlaga a férfiak átlagbérének 91,9 százaléka lenne" (Turgonyi—Ferge, 1969. 43-44.o.). Más szavakkal az átlagórabér nemek közötti különbsége 25 százalék, mely 8 százalékra csökkenne, ha az egyes kategóriákban a nők órabére egyenlő lenne a férfiakéval. Az átlagórabérrel való számítás azonban nem igazán megfelelő. Egy tíz évvel későbbi számítás kimutatta: "Azonos bérbesorolási kategóriákban, vagyis amikor a szakképzettség foka és a munkakörülmények jellege egyenlő, a fizikai foglalkozású nők átlagosan 10 - és nem 30 - százalékkal kapnak kisebb átlagbért. Elmondhatjuk tehát, hogy a fizikai dolgozók alapbérében a fő eltérést a (nemek között) szakképzettségben és a munkakörülményekben tapasztalható differenciák okozzák" (Somogyi, 1976. 163.o.). Somogyi kimutatja, hogy a gyakorlati idő, munkakör, tevékenységi terület és a fizikai munkáknál a munka nehézségi foka figyelembevétele nélkül számított átlagbér-különbségek a nemek között nem tükrözik a valós helyzetet. Ha az adatsorokat homogenizáljuk, akkor a nők és férfiak bére közötti különbség nem 30, hanem csak 10 százalék. *Ezt a 10 százalékot azonban ténylegesen diszkrimináció okozza.*

Nem tagadom, hogy a nők és a férfiak kereseti különbségeinek egy részét előítéletek okozzák, mindazonáltal két olyan tényezőre hívnám fel a figyelmet, mely a jelenséget egy kicsit más megvilágításba helyezi. "Micsoda lélektani csapda ez a nő számára: munkaerőként küzdeni vagy legalábbis szenvedni a férfiakollégáknál kisebb megbecsülés

miatt - hiszen velől rivális szerepet tölt be, velük egyenértékűt teljesít - feleségként viszont jóleső érzéssel gondolni férje magasabb jövedelmére, mert vele viszont kiegészítő szerepet kíván vinni" (B. Gáspár—F. Várkonyi, 1985. 73.o.).

A fenti problémánál lényegesen súlyosabb az, hogy a nemek fiziológiai és egyéb adottságaihoz igazodó foglalkozási elkülönülés nem pusztán a munkaerő racionális társadalmi elosztását segíti elő, hanem társadalmi igazságtalanságok forrása. "Ha összevetjük az egyes ágazatokban a keresetek szintjét a nők foglalkozási arányaival, azt találjuk, hogy a bérek és keresetek ott a legalacsonyabbak, ahol a nőket nagyobb arányban foglalkoztatják" (Nők a statisztika tükrében, 1974. 22.o.). Az adott pályán elérhető bérek csökkenését kíséri és megelőzi az adott pálya elnőiesedése. Magyarországon a feminizálódás történelmi folyamatában "1920-ig csak a házicselédség minősül tipikusan női foglalkozásnak, a házicselédek 92-96 százaléka nő. 1920-ban válik a nőket nagyobb arányban tömörítő ágazattá a ruházati ipar és az egészségügy; 1930-ban a papíripar és a textilipar; 1949-ben az oktatás és a kultúra; 1960-ban a kereskedelem és a vendéglátás; 1970-ben a nyomdaipar, személyi és lakásszolgáltatás, bőr-, szőrme- és cipőipar. A folyamat napjainkig visszafordíthatatlannak minősült; az elnőiesedett ágazatok nem válnak újra férfiakat nagyobb arányban foglalkoztató ágazattá" (Koncz, 1984, /2/, 132.o.). Elmondhatjuk tehát, hogy egyes foglalkozások elnőiesedése nemcsak azért káros, mert a női és férfi keresetkülönbségek kialakulásának rendkívül kedvez, hanem azért is,

mert az egész társadalom fejlődésére kedvezőtlen fordított kiválasztási folyamatot indít el. Az oktatásban és az igazságszolgáltatásban (ez utóbbi területen a bírák 54 százaléka nő, de a helyi bíróságokon az arány magasabb, 69 százalék) kialakuló feminizálódás súlyos problémákat vet fel, melyekre a későbbiek során még visszatérek.

A munka világának problémáihoz számítható a nők és a férfiak nyugdíjjogosultságának kérdése, mely eddig nem nagyon kapott publicitást a magyar szociológiában. Mire is gondolok? Arra, hogy "a férfiak átlagosan 5 évvel hosszabb szolgálati idő után mennek nyugdíjba, mint a nők, viszont átlagosan 7 évvel rövidebb ideig élnek. Így tehát, mivel 5 évvel később érik el a jogosultságot, mint a nők, 12 évvel 'járnak rosszabbul'. Többet fizetnek járulékként, mint amennyit visszakapnak járandósággént" (Ferge, 1988).

Szociológusok széleskörű vizsgálatokat folytattak a női munkával kapcsolatos véleményekről. H. Sas Judit egy 1969-es felmérésében azt találta, hogy "az 1-7 osztályt elvégzett nők 57,9 százaléka, az érettségizettek 10,9 százaléka, az egyetemet végzetteknek mindössze 2,9 százaléka mondta, hogy legszívesebben nem dolgozna, ha tehetné" (H. Sas Judit, 1983. 120.o.). A női munkavállalás pozitív értékelése mindkét nemnél nagymértékben függ a nő foglalkozásától (I-9. Táblázat).

A KSH Népszámtudományi Kutató Intézetének 1976-ban megjelent felmérése (a kikérdezést végző védőnők mintegy 2000 véletlenszerűen kiválasztott háztartást kerestek fel, s kérdőívet töltöttek ki minden 18-25 év közötti

nővel és 18—60 év közötti férfival), többek között rákérdezett a női munkavállalással kapcsolatos problémákra. A válaszadóktól megkérdezték, hogy melyik nézet felel meg legjobban véleményüknek ("egy kereső nő, ha kisebb, pl. 10 éven aluli gyermeke van, mindenképpen maradjon otthon" vagy "egy kereső nő, ha csak lehet, folytassa tovább kereső munkáját, még ha kisebb gyermekei is vannak". Az összes válaszoló 66 százaléka az első nézettel, 34 százaléka az utóbbi nézettel értett egyet, jelezvén a magyar közvélemény azon vélekedését, hogy a női munkavállalás jelenlegi formáját széles tömegek ellenzik. A férfiak persze inkább kívánnák, hogy a nők maradjanak otthon, mint a nők. Az első véleménnyel egyetértők aránya a férfiak között 70 százalék, míg a nők között csak 63 százalék; tehát a férfiak ebben a kérdésben "konzervatívabbak". A társadalmi rétegeket nő—férfi bontásban figyelembe véve a következő képet kapjuk (S. Molnár—Pongrácz, 1976. 186-187.o. és 60.o.). A társadalmi hierarchia felfelé haladva mindkét nemnél csökken a "tradicionális" családi szerepmegosztással egyetértők aránya, de ugyanakkor - ezzel párhuzamosan - meredeken nő a nemek közötti véleménykülönbség. Az értelmiségi és vezető állású férfiak 60 százaléka, míg a hasonló foglalkozású nőknek mindössze 33 százaléka ért egyet azzal, hogy a kisebb gyermekét nevelő nő maradjon otthon. Az egyéb szellemiek megfelelő adatai a férfiaknál 65, a nőknél 55 százalék, a nem mezőgazdasági szak- és betanított munkásoknál 71 és 64 százalék. Hazánkban az egyik leggyakoribb házasságtípus a nem mezőgazdasági fizikai dolgozó férfi és a szellemi foglalkozású nő házassága (lásd 2. rész

IX-1. Táblázat); ezekben a családokban a férfiak 71 százaléka helyeselné a nők otthonmaradását, míg a feleségek között csak 55 százalék! Az otthonmaradás indokaival kapcsolatosan egy kérdés különösen élesen megosztja a nemek vélekedését. Az értelmiségi férfiak 27 százaléka, míg a nőknek csak 10 százaléka ért egyet azzal, hogy a kereső nő, ha kisebb, pl. 10 éven aluli gyermekei vannak, mindeképpen maradjon otthon, mégpedig azért, mert a "férj feladata a család eltartása, a nő feladata a gyermeknevelés és a család összefogása". A nem-diplomás szellemi foglalkozású nők 26 százaléka, míg az ipari szak- és betanított munkások 41 százaléka ért egyet ezzel a vélekedéssel.

Az összes válaszoló 34 százaléka (a nőknél 37, a férfiaknál 30 százalék) ért egyet azzal a nézettel, hogy a kisgyermekes nőknek is folytatnia kell munkáját. A társadalmi hierarchia lépcsőin felfelé haladva a nézetrel egyetértők száma 28-ról 48 százalékra nő, de ezzel párhuzamosan meredeken nő a nemek közötti véleménykülönbség, mert a nőknél az egyetértők száma 33 százalékról 64 százalékra, míg a férfiaknál 24-ről 40 százalékra nő. Rendkívül tanulságos közelebbről megnézni az indoklás strukturáját (I-10. Táblázat).

Az első két oszlopban szereplő indoklásra (szükség van a női munkaerőre, vagy szükség van a nő keresetére) való rákérdezés vagy-vagy alapon meglehetősen félrevezető és bizonyára torzítja a vélemények strukturáját (feltételezhető, hogy e két vélekedést a választ adók nem mint egymást kizáró lehetőségeket értelmezik). A gyermekes nők munkáját támogatóknak mindössze 7 százaléka

indokolta ezt azzal, hogy a társadalomnak szüksége van a női munkaerőre. Feltételezem, hogy ez nemcsak amiatt ilyen alacsony arányszám, mert a választ adók többsége a nő munkavállalását azzal indokolta, hogy szükség van a nő keresetére, hanem azért is, mert a közvélemény nincs jó véleménnyel a női munkavállalás jelenlegi formáinak össztársadalmi racionalitásáról. Az az indok, hogy a nőt nem elégíti ki a háztartás - természetesen jóval gyakoribb a nőknél. Ezzel az indokkal azonosulók száma a foglalkozási hierarchián felfelé haladva nagymértékben nő, de közben a nemek közötti véleménykülönbség is ugrásszerűen fokozódik. A megkérdezett férfiak 6, a nőknek viszont 12 százaléka volt azon a véleményen, hogy a kisgyermekes anyának dolgoznia kell, mert nem elégíti ki a háztartás. Az értelmiségi és vezető foglalkozású férfiak 16, a hasonló foglalkozású nők csak viszont már 31 százaléka azonosult ezzel a nézettel.

Adataink azt jelzik, hogy a nők munkavállalásának magyarországi gyakorlatát a választ adók széles rétegei helytelenítették a hetvenes évek derekán. (Feltételezem, hogy ez a helyzet azóta nem sokat változott, mert időközben a második gazdaság szerepének növekedése a férfiak fő kereső szerepét csak tovább erősítette.) Az adatokból az is kiviláglik, hogy a férfiak női szerepekkel kapcsolatos elképzelései "konzervatívabbak", mint azok a vélekedések, melyeket a nők saját szerepükről alakítottak ki. Ez különösen azokban a családokban okoz feszültséget, ahol a férj nem mezőgazdasági fizikai, a feleség pedig szellemi (többnyire nem-diplomás szellemi) foglalkozású, illetve (kisebb mértékben) ott, ahol a férj

és feleség egyaránt szellemi foglalkozású (I-11. Táblázat). Feltételezhető - mint ahogy erre a tanulmány második részében visszatérek -, hogy a nemek közötti feszültség a társadalom azon középső rétegeiben éleződött ki leginkább, ahol a feleség nem-diplomás szellemi foglalkozású, a férj pedig nem mezőgazdasági fizikai, ugyanis itt a legnagyobb a különbség a férfiak és nők véleményei között a nemek munkavállalásával kapcsolatban. A foglalkozási struktúra további átalakulása, ill. a nők oktatási színvonalának további rohamos növekedése tovább fokozza majd a nemek közötti feszültségeket, mely a női feladatok eltérő értelmezéséből fakad.

A gyessel kapcsolatos vizsgálódások a női munkavállalásról is tudakozódtak (Berend—Édes—Havasi, 1983). Ezek szerint az értelmiségi nők 10,0 százaléka, az egyéb szellemiek 20,2 százaléka, a mezőgazdaságiak 35,6 és a fizikaiak 43,6 százaléka tartotta kívánatosnak, hogy a férj tartsa el a családot. A hivatalos politika a nők magas foglalkoztatottságát a nők kiteljesedésének előfeltételeként értékeli. Ez bizonyosan csak abból a szempontból igaz, hogy az önálló kereset függetlenséget és nagyobb szabadságot biztosít a nőnek. Látni kell viszont, hogy a munka a nők (és férfiak) egy nem elhanyagolható részénél nyűg és teher, és egyáltalán nem az önmegvalósítás lehetősége. Ezt az előbb idézett gyessel kapcsolatos tanulmány is hangsúlyozza: "A nők számára - beleértve a vezető-értelmiségi nők egy nem elhanyagolható hányadát is - a munkahelyi létből való hosszabb-rövidebb kiszakadás elsősorban és döntően nem intellektuális, hanem anyagi áldozatvállalás (Berend—Édes—Havasi, 1983).

A nők otthonon kívül végzett munkája nagy hatással van a családok életére. A kérdéssel foglalkozó könyvtárnyi irodalom összefoglalásából három eredményt lehet kiemelni: 1. azok a nők a legelégedettebbek házasságukkal, akik saját akaratukból vállalnak munkát; 2. legelégedetlenebbek viszont azok a nők, akik anyagi okokból kényszerülnek dolgozni; 3. összességében a megelégedettségi index a részfoglalkozású nők körében volt a legnagyobb, de a főállásban foglalkoztatottak is elégedettebbnek mutatkoztak, mint a háziasszonyok (Molnár, 1981. 177.o.). A külföldi kutatási eredmények magyarországi általánosításával csínján kell bánni, mégis a fenti állítások valószínűsítik, hogy a magyarországi nők házassággal való megelégedettsége rendkívül alacsony, hisz nálunk a női munkavállalás nem választás, hanem kényszerdolga, ezenkívül a részmunkaidős foglalkoztatás szinte teljesen ismeretlen. Ami a női munkavállalás és a válások közötti összefüggést illeti, a kutatók arra következtetésre jutottak, hogy az "otthonon kívüli munka közbeeső változókon keresztül (például a nő anyagi függetlensége) valószínűleg hozzájárul a válásokhoz, de a közvetlen okozati kapcsolatot a kutatók többsége általában tagadja" (Molnár, 1981. 178.o.). A női munkavállalás és a családi munkamegosztás alakulása közötti összefüggéseket az időmérlegek kapcsán külön fejezet tárgyalja. Itt pusztán annyit szeretnék leszögezni, hogy a mai magyar családban a férfi a főkereső, a nő a második kereső, tehát ha megvalósulna a sokat emlegetett egyenlő családi munkamegosztás, akkor a férfiak rosszabb helyzetbe kerülnének. Jelenleg ugyanis hazánkban két kettős teherről

lehet beszélni: az egyik a férfiaké (főállás és egyéb jövedelemszerző tevékenységek), a másik a nőké (munka és családi-háztartási feladatok ellátása), és ez a két kettős teher - mint a későbbiekben bizonyítom - kiegyenlíti egymást. A két nem kettős terhelése azt eredményezi, hogy hazánkban az életmód rendkívül munkacentrikus és hajsztolt.

A hazai nők munkavállalásában fontos volt a gyes 1967-es bevezetése, melyet 1967 és 1980 között több, mint 1,3 millió anya (a kereső szülő nők háromnegyede) vett igénybe. A segélyt igénybe vevő nők arányát az I-12. Táblázat mutatja.

A gyes igénybevétele nyomán az összes foglalkoztottak 4-5 százaléka, a női foglalkoztatottak 10-12 százaléka (a 20-29 évesek egynegyede) átmenetileg kilép a munkából. A segélyt a fizikai dolgozó rétegek nagyobb arányban veszik igénybe, jóllehet a rétegek közötti különbségek - különösen az utóbbi években - nagymértékben kiegyenlítődték (I-13. Táblázat).

Ezzel szemben az igénybevétel időtartama és a társadalmi-gazdasági státusz között határozottan negatív összefüggés alakult ki. "Míg az 1970-es évek elején a segélyt igénybe vevők alig több mint egyharmada (a fizikai dolgozók 40 százaléka, a szellemi foglalkozásúak 23 százaléka) maradt otthon a gyermek 3 éves koráig, 1986-ban már több mint a fele (a fizikai dolgozók 60 százaléka, a szellemi dolgozók 43 százaléka) élt ezzel a lehetőséggel" (A gyed igénybevétele és hatásai KSH, 1986. 14.o.). A gyermekgondozási segéllyel kapcsolatosan gyakran említik az ún. "gyes-neurózist", azaz a

gyesen lévő anyák kapcsolatainak és feladatainak csökkenését. A gyeddel kapcsolatos, előbb idézett vizsgálat megállapítása szerint viszont "az otthonteremtés lakás-szerzési gondjai a kisgyermekes családok többségét teljesen lekötik, s így az esti, hétvégi kikapcsolódásra sem kedvük, sem idejük nem marad. A gyesen lévő nők kapcsolatainak bezáródása nem, illetve nem elsősorban a segély igénybevételeének következménye, vagyis ebből a szempontból a segély nemléte esetén is hasonló lenne a helyzet (Berend—Édes—Havasi, 1983. 21.o.). A gyese-neurózis gyakori emlegetői jobbak tennék, ha az anya nehézségei mellett a férj-családapa nehéz helyzetéről is szólnának; a férj a családi élet egy olyan szakaszában kénytelen keresetét lényegesen növelni, amikor nem csupán a feleség által megkeresett pénz pótlására (a segély összege a kereső nők bérének negyedét-harmadát teszi ki) van szükség, hanem rendszerint még az otthonteremtés gondjai is megoldatlanok. A fentiek miatt nem tartom kellőképp indokoltnak azt az álláspontot, hogy a családi munkamegosztás "kezdeti, egyenlőségen alapuló struktúrája megváltozik és hagyományos irányba tolódik", amit aztán - úgymond - "sok asszony egyszerűen nem tud tudomásul venni" (Cseh-Szombathy, 1984. 75.o.). Tegyük hozzá, hogy igazságtalanul, hisz ha a férj lényegesen több külön munkát vállal, akkor elvárható, hogy felesége inkább biztosítsa kényelmét és pihenését, és ne kérje számon a fusizásból hazatérő férjen a mosogatást. Ennek ellenére egy másik szerző szerint "a gyermekgondozási segély bevezetése jelenlegi formájában nem a társadalmi ideálokhoz való közeledést, hanem az azoktól való távolodást jelenti.

Különösen így van ez, ha figyelembe vesszünk két dolgot. Egyrészt a segélyt az alacsony—közepes keresetű és hasonló státusú, képzettségű anyák veszik igénybe, másrészt a gyermekneveléssel kapcsolatos társadalmi munkák társadalmi megbecsültsége alacsony" (Szalai, 1971. 183.o.).

A gyés 1967-es bevezetése nem maradt hatás nélkül a női foglalkoztatottságra: hamarosan az összes foglalkoztatott szakmunkás nő 17,3 százaléka, a betanított munkások 12 százaléka, a segéd munkások 6,6, az összes fizikai állományban dolgozó nők 12,1 százaléka volt gyesen. A szellemi állományban dolgozó nők 10 százaléka, ezen belül a vezető-irányítók 4,1, a beosztott ügyintézők 9,3 és az ügyviteli dolgozók 12 százaléka ment gyesre.

1985. március 1-jén bevezették a gyermekgondozási díjat (gyed), mely a táppénz mértékéhez igazodik, és 1985-ben napi összege 75 forintnál kevesebb és 150 forintnál több nem lehet, és a gyermek másfél éves koráig volt igényelhető. A gyed reálértékéről - tudomásom szerint - nincsenek adataink, de egy felmérés szerint "elsősorban 2-3 (vagy több) gyermekes anyák, akik korábban született gyermekeikkel gyesen voltak, arról szóltak, hogy a mai gyed értéke nem haladja meg a korábbi, 800 forintos gyés értékét, s így az új forma nem más, mint az áremelések kompenzálása" (Vágó, 1987. 84.o.). Épp ezért merül fel sokakban az az igény, hogy a gyed időtartamát emeljék fel három évre.

II.

Férfi és nő és az oktatás

Először azt vizsgálom meg, hogyan alakult a lakosság iskolázottsága a három iskolai szint és nemek szerint a megfelelő korúak számában, majd az abszolút számok alapján a növekedés dinamikáját hasonlítom össze (II-1. és 2. Táblázat).

A felszabadulás óta a középiskolai végzettség terén a nemek iskolázottsága kiegyenlítődött, a felsőfokú végzettség tekintetében pedig a nők lemaradása jelentősen mérséklődött. A II-2. Táblázat azt mutatja meg, hogy abszolút számokban milyen növekedés zajlott le, továbbá azt, hogy nemek szerint milyen volt a növekedés dinamikája (az 1949-es adatot 100-nak véve). Általános iskola terén nem találunk különbséget a növekedés nemek szerinti dinamikájában, de azt is látni kell, hogy itt a beiskolázási szint közel azonos volt. Középiskolákban a nők beiskolázása kétszer olyan gyors ütemben nőtt, mint a férfiaké, és így jelenleg a nők ledolgozták hátrányait. Felsőfokú végzettség terén a nők hátránya még nagyobb volt; körülbelül negyedannyian voltak, mint férfitársaik. A nők hátrányuk jelentős részét behozták 1980-ig, hisz míg a felsőfokú képzettséggel rendelkező férfiak megháromszorozták számukat, a nők megtízszerezték. A nők előretörését az oktatás területén az is jelzi, hogy míg 1970-ben 1,9 százalékuk rendelkezett befejezett felsőfokú végzettséggel, addig 1984 hasonló adata már 4,9 százalék (II-3. Táblázat). A fejlődés újabb tendenciáit és dinamikáját még inkább jellemzi a fiatalabb korosztályok iskolázottsági mutatóinak alakulása (II-4. Táblázat).

Figyelemre méltó, hogy míg 1960-ban a 20-24 éves nők és férfiak egyenlő arányban rendelkeztek érettséggel,

addig 1984-re a férfiak 34 százaléka, a nőknek viszont 47 százaléka. Új fejlemény az is, hogy míg 1960-ban a 25-29 éves férfiak 6 és a nőknek 3 százaléka rendelkezett felsőfokú végzettséggel, addig 1984 megfelelő adatai 10 és 13 százalék. (Megjegyzendő, hogy Magyarország helye a 20-24 éves lakosságból felsőfokon tanulók számarányát tekintve az európai középmezőny alatt van.) Feltételezésem szerint ezek az adatok már jelzik, hogy a szellemi munka általános leértékelődése miatt egyre inkább csak lányok engedhetik meg, hogy egyetemre és különösképp főiskolára járhassanak, hiszen a társadalom fiúktól főkeresői szerepet vár el, amit - úgy látszik - egyre kevésbé lehet egyetemi és még inkább "csak" főiskolai diplomával biztosítani.

A továbbiakban azt vizsgálom meg, hogyan alakult a közép- és felsőoktatásban résztvevők aránya nappali, esti és levelező tagozaton összesen (II-5. Táblázat).

A II-5. Táblázat adatai szerint az utóbbi évtizedekben a szakmunkásképző iskolákban a nők aránya az 1955-ös 13 százalékról 33 százalékra nőtt. A gimnáziumokban 48 százalékról 65 százalékra nőtt a lányok aránya (ez nem jelenti azt, hogy a középiskolát kezdő lányok zömükben gimnáziumba mennek!). (Ugyanebben az időben a szakmunkásképzők és szakközépiskolák szerepe jelentősen nőtt, míg a gimnáziumé csökkent.) A táblázat azt is jól mutatja, hogy a lányok megduplázták arányszámukat a felsőfokú oktatási intézményekben, bár az is igaz, hogy a kisebb értékű főiskolákat sokkal nagyobb arányban látogatják, mint a fiúk (1980-ban például az egyetemre jelentkezők 52 százaléka férfi és 48 százaléka nő, a főiskolára jelentkezők viszont 40-60 százalékban oszlanak meg a férfiak és nők között).

A II-6. Táblázat tanúsága szerint a lányok sokkal kiegyenlítettebben választanak a szakmunkásképző iskola, szakközépiskola és a gimnázium között. 1955-ben a középiskolában továbbtanuló elsős lányok közül 59 százalék ment gimnáziumba, míg 1980-ban már csak 32 százalékuk. Eközben a szakmunkásképzőkbe és szakközépiskolákba több lány iratkozott be, úgy hogy jelenleg a középfokon továbbtanuló nők egyharmada szakközépiskolában, egyharmada szakmunkásképzőben és egy újabb egyharmada gimnáziumban folytatja tanulmányait. Körülbelül 1970 óta már nem igaz az a gyakran hangoztatott nézet, "hogy a lányok a középiskolai képzésben elsősorban a gimnáziumot választják" (A nők helyzetének alakulása, 1982. 56.o.). Az igaz, hogy a gimnáziumban túlsúlyba kerültek, de ez még - mint a II-5. Táblázat adatai fényesen bizonyítják - nem jelenti azt, hogy "elsősorban" gimnáziumba mennek. Most pedig nézzük meg, hogyan alakult a fiúk továbbtanulása középfokon és nappali tagozaton 1955-ben és 1980-ban. A hivatkozott adattár 51. lapján található adatok alapján kiszámítottam: 1955-ben a középfokú oktatási intézmények nappali tagozatán az első évfolyamos fiúk 63 százaléka szakmunkásképzőbe, 13 százaléka szakközépiskolába és 24 százaléka gimnáziumba járt; 1980 hasonló adatai 61, 25 és 14 százalék.

Az előzőekben közölt táblázatok bizonyítják, hogy nem helytállóak azok az állítások, melyek szerint az egyes iskolatípusokban a nemek aránya jelenleg is a lányok hátrányos helyzetéről tanúskodik. Látjuk, hogy a lányok számaránya rendkívül nagymértékben nőtt 1955

és 1980 között a szakközépiskolákban és szakmunkás-képzőkben egyaránt. Az "emancipált" szociológusok abból indulnak ki, hogy a nők részvételének minden iskolatípusban el kell érnie az 50 százalékot, ahol viszont a nők részvétele jóval az 50 százalék felett van, azt kifogásolják, hogy káros feminizálódásnak lehetünk tanúi (II-5. Táblázat).

Tény, hogy a lányok akkor is gimnáziumba mennek, ha nem biztosak a továbbtanulásban, a fiúk viszont szakmát tanulnak (szakközépiskolában és szakmunkás-képzőben) és csak akkor mennek gimnáziumba, ha majdnem biztosnak ítélik egyetemi vagy főiskolai továbbtanulásukat. Innen ered az a tény, hogy a fiúk nagyobb arányt képviselnek a szakközépiskolában és ipari tanulóiskolában, míg a gimnáziumokban a lányok vannak többségben.

Nem mérhető le pontosan, mi a nagyobb előny az érettségi megszerzése vagy a fiatal korban biztos keresetet adó szakma birtoklása. Tény, hogy a gimnáziumi képzés még akkor is pótolhatatlan, ha a tanuló nem tud vagy nem akar érettségi után továbbtanulni, továbbá - néhány speciális szakterületről eltekintve - a gimnázium készít elő legjobban a továbbtanulásra. Sajátos helyzet alakult ki a középfokú oktatás területén: a lányoknak nagyobb mértékben adatik meg a gimnázium látogatásának lehetősége (ők úgyis csak a család második keresői lesznek), míg a fiúknak már ebben a fiatal korban biztosra kell menniük: vagy kenyeret biztosító szakmát vagy)csakis továbbtanulási céllal látogatott) gimnáziumot kell választaniuk. Azt is látnunk kell, hogy

1980-ban az összes fizikai állományban lévő dolgozók 63 százaléka férfi, 37 százaléka nő; márpedig ehhez viszonyítva nem kedvezőtlen a szakmai képzést nyújtó középiskolákban (53 százalék) és szakmunkásképzőkben (32 százalék) a lányok arányszáma (II-5. Táblázat).

A II-6. Táblázat megmutatja, hogy az érettségi vizsgát tett nők 52 százaléka, a férfiaknak csak 40 százaléka rendelkezett *gimnáziumi* érettségivel. Az összes érettségivel rendelkező férfiak között jóval magasabb az ipari-műszaki jellegű érettségi képesítő bizonyítványt nyertek száma, mint a nők között (II-6. Táblázat).

A II-7. Táblázat adatai szerint a nők felsőfokú pályaaorientációja 1930 és 1980 között sorrend tekintetében némileg változott: 1930-ban leggyakrabban a pedagógusi és egészségügyi pályán szereztek a nők diplomát, 1980-ban viszont a pedagógusi pályát szorosan követi a műszaki, majd az egészségügyi pálya. A nők pályaaorientációja napjainkban *kiegyenlítettettebb*: a női diplomások között 1930-hoz képest csökkent az egészségügyi és pedagógiai diplomák túlsúlyos helyzete (94,7 százalékról 61,9 százalékra). 1930-ban az összes diplomás nő 0,5 százaléka műszaki, 16 százaléka közgazdasági és 0,9 százaléka jogi diplomával rendelkezett, míg 1980 megfelelő adatai 17,3, 11,1 és 3,3 százalék (II-7. Táblázat).

A férfiak felsőfokú pályaaorientációja mindkét időpontban jóval kiegyenlítettettebb, és a sorrend tekintetében - a gazdaság szükségleteinek átalakulását követve - jóval nagyobb változást mutat.

Végezetül vessünk egy pillantást az iskolai végzettség és a foglalkozási szerkezet kapcsolatára. Érdekes jelenség, hogy az érettségivel és felsőfokú végzettséggel szellemi munkát végzők száma a férfiaknál 81-ről 70 százalékra, a nőknél 92-ről 87 százalékra csökkent. Ez feltételezésem szerint két dolgot jelez: 1. egyfajta rejtett strukturális alulfoglalkoztatást (a szellemi pályákon dolgozók kénytelenek fizikai pályán dolgozni); 2. másrészt azt, hogy a nők - a szellemi munkák leértékelődése ellenére - jóval inkább ragaszkodnak a nem-fizikai munkavégzéshez.

Napjainkban súlyos probléma a szellemi munkát végzők nem kielégítő iskolázottsága, mely leginkább a szellemi munkakörökben dolgozó nőkre jellemző. Az összes szellemi munkát végző férfi 12 százaléka csak általános iskolát végzett, míg a nőknél ez az arány 24 százalék! Különösen problematikusnak tartom azt a tényt, hogy a számvitelben és ügyvitelben alkalmazott férfiak 16 százaléka, a nőknek pedig 33 százaléka csak általános iskolai végzettséggel rendelkezik (A nők helyzetének alakulása, 1982. 54.o.).

III.

Az időmérlegek:

A férfiak és nők időbeosztása

Magyarországon immáron szociológusi hagyomány a háztartással és gyermekneveléssel eltöltött idő férfiak és nők közötti megosztásából következtetni a női egyenjogúság megvalósulásának mértékére. A nők a háztartásra és gyermeknevelésre ténylegesen jóval több időt fordítanak, mint a férfiak, bár a helyzet az utóbbi húsz esztendőben nagyot változott. "Háztartási munkával 1963-ban a nők csaknem ötször annyi, 1977-ben már csak háromszor annyi időt töltöttek, mint a férfiak" (Statisztikai adatok a nők helyzetéről, Budapest, 1975. 33.o.). Újabban azonban egyre gyakrabban ismerik fel, hogy nem igazságos *csak* a háztartási és gyermeknevelési teendőkre koncentrálnunk figyelmünket: "Ha a nők túlterhelése egyensúlyzavart teremtett a két nem között, akkor most, a férfiak hasonló túlterhelésével, ez az egyensúlyzavar csökkenni fog" (B. Gáspár—F. Várkonyi, 1985. 70.o.). Ezt a megsejtést empirikus adatokkal fogják alátámasztani a következőkben közölt fejtegetések:

Az idővel való gazdálkodás a különböző társadalmi rétegek életmódjának egyik legfontosabb vetülete, Falussy Béla ezzel kapcsolatban egy mérőszámot, az ún. K/S mutatót dolgozta ki, "mely a munka-jellegű kötött idő és a szabadidő viszonyát fejezi ki" (Falussy, 1982. 168.o.). A mutató számlálójában a következő tevékenységek találhatók: {K=keresőtevékenység + háztáji és kisegítő gazdálkodás + háztartási munka + javítás, karbantartás, építés + vásárlás, szolgáltatás + gyermeknevelés + közlekedés), a nevezőben pedig az aktívan töltött szabadidő percértéke található. "A mutató mint viszonyszám jelzi, hogy a munka-jellegű kötött tevékeny-

ségek időszükséglete hányszorosa a szabadidőnek. Az egyes rétegek tevékenységkeretének összehasonlítása-kor a mutató értékének emelkedése az átlagos napi leterheltség fokozódásának arányát jelzi" (Uo. 168.o.). (A K/S mutató azt is feltételezi, hogy az ún. fiziológiai szükségletekre fordított idő tekintetében a férfiak és nők közötti különbség elhanyagolható; azt az időmérleg-adatok egyértelműen igazolják.) Falussy megállapítja: "mindkét életkori csoportban - a 15-29 és 30-39 éves korcsoportról van szó - a nők időháztartása a férfiakhoz viszonyítva jóval kedvezőtlenebb, tehát a munkajellegű tevékenységek magasabb és a szabadidő mennyiségének alacsonyabb szintje jellemző rájuk" (Uo. 169.o.). A szerző azt is megfigyeli, miképp alakul a 15-29 éves nappali tagozaton tanuló, valamint az ugyan-ezen korcsoportba tartozó már nem tanuló fiatalok időbeosztása. A nappali tanulmányok befejeztével, tehát egy olyan időszakban, amikor a házasságkötés sokkal valószínűbb, a "férfiak együttes munkaterhei (35 százalékról 38 százalékra, a nőké pedig jelentősebben (36-ról 41 százalékra) növekszenek a napi időkeretben". Az alábbiakban azt szeretném bemutatni, hogy a Falussy-féle K/S mutató *nem alkalmas* a nemek közötti terhelés mérésére, míg a társadalmi munkamegosztás különböző pozícióiban elhelyezkedő csoportok terhelésének jó mércéje (III-1. Táblázat).

A nemek leterhelésében megmutatkozó különbségeket tükröző, a K/S mutatóval kapcsolatos fenntartásaim abból fakadnak, hogy a társadalmilag kötött idő (K) fogalma távolról sem takar homogénnek tekinthető tevé-

kenységeket. Ezen kategórián belül két nagy csoport elkülönítését vélem szükségesnek: 1. direkt vagy indirekt módon pénzkereséssel kapcsolatos tevékenységek; 2. családdal kapcsolatos tevékenységek.

A pénzkereséssel kapcsolatos tevékenységek közé sorolom a keresőtevékenységeket; a háztáji és kiegészítő gazdaságban végzett munkát; a javítást, karbantartást és építést, valamint a közlekedést.

A családdal kapcsolatos tevékenységek pedig a háztartási munkát, a gyermeknevelést, valamint a vásárlást és szolgáltatást foglalják magukba. Itt felvethető az a nem mellékes szempont, hogy a "családdal kapcsolatos tevékenységek" is gyakran pénzt takarítanak meg. A háztartási munka, illetve gyermeknevelés területén ezen munkák pénzért való elvégeztetése azonban - különösen napjainkban - lényegesen ritkább, mint az ún. "pénzzel kapcsolatos tevékenységek" esetében.

Falussy társadalmi rétegek mentén és férfi-nő bontásban közli a KSH 1976/77. évi vizsgálatából nyert adatokat. A következőkben a Falussy-féle adatokat az általam javasolt bontásban közlöm (III-2. Táblázat).

Bár a közölt táblázat nem veszi figyelembe a családi állapot különbségeiből adódó eltéréseket, mégis fényt vethet a mai magyar családok működésének egyik legfontosabb jellemzőjére, a nemek szerinti munkamegosztásra.

A III-2. Táblázatból kiviláglik, hogy az értelmiségiek és vezetők körében a férfiak átlagosan napi 105 perccel többet fordítanak pénzkereső tevékenységre,

mint a nők. A családi feladatok ellátásával viszont a nők törődnek többet: összesen 128 perccel többet foglalkoznak vele, mint a férfiak. Elmondhatjuk tehát, hogy a férfiak kereső munkával töltött többlet-ideje hozzávetőleg kiegyenlíti a nők családdal töltött többletmunka-idejét. A magyar szociológia eddig csak a női túlterheltség és a kettős teher problémáira figyelt fel, és nem látta az előbb említett idő-struktúra-jellegzetességet.

Szalai Júlia csak a családi munkamegosztásra figyel: nem veszi figyelembe azt, hogy a családoknak megélhetésük biztosítása céljából jövedelemhez is kell jutniuk. A családi munkamegosztásban pedig a méltánytalanságok egész sorát fedezi fel: "a férj és feleség közötti munkamegosztás jóval egyenlőtlenebb a család egészéről, mint a gyermeknevelésről való gondoskodás terén; e tényt önmagában is negatívan kell értékelnünk, hiszen fordított eset bizonyos mértékig indokolható lenne néhány, kizárólag az anya által ellátható feladat időigényével" (Szalai, 1971. 186.o.). Szalai szemlélete mögött két rejtett feltételezés áll. 1. A férfiaknak akkor is többet kell foglalkozniuk a háztartási teendőkkel, ha ők a család első keresői, hisz az időmérlegek is méltánytalan helyzetet jeleznek a családi feladatokkal összefüggő munkamegosztás terén. Ehhez a szemlélethez járul még az is, hogy nem veszi észre azt a tényt, hogy a nők háztartásbeli többletmunkája kiegyenlíti a férfiak pénzkereső többletmunkáját. Ezzel szemben azonban felvethető, hogy a háztartási és pénzkereső munkát összeadva a nők kötött

ideje kb. napi háromnegyed órával hosszabb, mint a férfiaké, tehát még ha igaz is a fenti állítás, mégis hátrányos helyzetben vannak); 2. Ez az utóbbi érv vezet el Szalai Júlia szemléletének második feltételezéséhez, mely a pénzkereséssel és a családdal kapcsolatos tevékenységeket az időmérleg tükrében *homogénnek* tekinti. E két tevékenység összemosása azonban eltorzítja a valóságot. Látnunk kell, ez a két aktivitási szféra gyökeresen eltér egymástól: míg a pénzkereséssel járó tevékenységek egyértelműen teljesítményorientáltak és egyértelmű mércével (az előteremtett pénz mennyiségével) azonnal és közvetlenül mérhetők, addig a családdal kapcsolatos tevékenységek sikeressége kevésbé mérhető.

De a helyzet más szempontból is problematikus: az eddig divatos szociológiai felfogások szerint a házimunka értéktelen, míg kint, a nagyvilágban végzett munka értékes. Simone de Beauvoir világhíres könyvében előbb öntudatosan megállapítja: "minden ember alapvető követelése, hogy önmagát lényeginek tételje, s a nő tragédiája éppen az, hogy e belső igénye összeütközésbe kerül a posztulátumával, mely őt lényegtelenként konstituálja" (Beauvoir, 1969. 27.o.). Továbbá: "a nő specifikus helyzetét az határozza meg, hogy bár eredendően ő is autonóm szabadság, mint minden ember, egy olyan világban fedezi fel és választja önmagát, melyben a férfi arra kényszeríti, hogy önmagát *másikként* vállalja, egy olyan világban, amelyben tárggyá akarják merevíteni, immanenciára kárhoztatni, mert transzcendenciáját

egy másik lényegi szuverén öntudat fogja folytonosan meghaladni" (Uo. 26-27.o.). Beauvoir szerint a férfiak boldogan meghaladják magukat, míg a nők az örök immanencia kicsinyes világában kénytelenek elsülyedni. Beauvoir nem hajlandó észrevenni, hogy nemcsak filozófusokból és önmegvalósító férfiakkól egyfelől, továbbá immanenciára kárhoztatott nőkből áll a világ: a férfiak zöme nőtársaikkal együtt mindig és mindenütt - még egy beauvoiri felhígított egzisztencializmus szempontjából nézve is - pusztán "immanenciára" volt ítélve.

A házimunka értéktelenségéről vallott - gyakran manipulatív - nézetek káros hatására Cseh-Szonbathy László is felhívja a figyelmet: ez a felfogás egyrészt "kielégítetlenséget, frusztrációt okoz azoknál a nőknél, akik szocializációjuk, képzésük eredményeként nagy érdeklődést tanúsítanak foglalkozásuk, pályájuk iránt és nyomasztja őket, hogy a gyermekneveléssel járó háztartási terhek visszafogják őket. De nem tudja magát átadni a családi életnek a nők másik csoportja sem, azok, akiket nem érdekel különösebben kereső munkájuk és ezt csak jövedelemforrásnak tekintik: zavarják őket a nevelésük során beléjük plántált normák, amelyek az otthoni munka, a családnak szentelt élet alacsonyabb rendűségét hirdették (Cseh-Szombathy, 1981. 563.o.).

A továbbiakban vessünk egy pillantást a III-3. és a III-4. Táblázatra! A szakmunkásoknál és a mezőgazdasági fizikai dolgozóknál is hasonló trendet figyelhetünk meg: a férfiak több időt töltenek a pénz

előteremtésével, illetve indirekt termelői tevékenységgel (háztáji, javítás és építés), a nők pedig körülbelül ugyanennyivel szentelnek többet a családdal kapcsolatos tevékenységnek. Tanulságosnak bizonyul, ha a pénzkereséssel kapcsolatos, valamint a családi élethez fűződő aktivitásokat a táblázatokban bemutatott három foglalkozási csoport mentén hasonlítjuk össze (III-5. Táblázat).

Mint a III-5. Táblázat mutatja a társadalmi hierarchia lépcsőin lefelé haladva jelentős különbségeket találunk a lakosság terhelését jelző K/S mutató tekintetében. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy a férfiak esetében a társadalmi létrán lefelé haladva erősebben érvényesül az első keresős jelleg, míg a nők esetében az, hogy ők a család második keresői.

A III-6. Táblázat azt mutatja, hogy a nők családdal kapcsolatos tevékenység-strukturája a társadalmi pozíció függvényében hogyan változik. A legalacsonyabb társadalmi pozícióban lévő asszonyok fordítanak legtöbbször a házimunkára összesen, ezen belül viszont ők fordítják a legtöbbet a háztartási munkára, de a legkevesebbet a gyerekeknevelésre (III-6. Táblázat).

A III-7. Táblázat azt szemlélteti, hogy a férfiak pénzkereső tevékenysége társadalmi pozíció függvényében hogyan változik: egyértelműen kiderül, hogy a leterheltség terén az értelmiségiek és vezetők vannak a legjobb helyzetben, utánuk jönnek a szakmunkások, míg a mezőgazdasági fizikaiak vannak a legrosszabb helyzetben (III-7. Táblázat).

A bevezetőben már bemutattuk a Falussy-féle K/S mutató hibáit, de már jóval korábban Szalai Sándor is a dolgozó nő kemény sorsáról beszélt, és ő sem látta az általam említett komplementaritást, mely abban nyilvánul meg, hogy a férfiak pénzkereséssel kapcsolatos tevékenysége hozzávetőleg annyi- val hosszabbak a nők hasonló tevékenységeinél, amennyivel a nők a családdal kapcsolatos tevékenységeiknek többet szentelnek, mint a férfiak. Szalai viszont a nemzetközi vizsgálódások által kapott időmérleg-adatokra hivatkozva megállapítja: "Mindent egybevetve az időmérlegadatok eléggé megcáfolhatatlannak tűnő társadalmi dokumentumokkal szolgálnak, azt sugallva, hogy problémáikat, melyekkel a kereső nők szembekerülnek a vizsgált országok egyikének sem sikerült megoldania, s a munkának a nemek közötti megoszlásában mindenütt igen méltánytalan helyzet tapasztalható" (Szalai, 1978. 145.o.). Vizsgáljuk meg ennek az állításnak a fényében a nemzetközi időmérleg adatait!

Gondolatmenetünkhöz a 8., 9., 10. és 11. Táblázat adatait fogjuk felhasználni. A III-8. Táblázat szerint pénzkereső tevékenységre a férfiak 15 hely átlagában munkanapokon 596 percet, míg a dolgozó nők 494 percet fordítottak, így a férfiak munkára 102 perccel többet fordítottak, mint a nők. A nők viszont átlagban 197 percet fordítottak a családdal kapcsolatos tevékenységre, míg a férfiak mindössze 36 percet: a nők családdal kapcsolatos tevékenységeinek többlete tehát 161 perc. A III-8. Táblázat

tehát nemzetközi összehasonlításban körülbelül ugyan-
azt az időstrukturát mutatja, mint amit a magyar ada-
tokkal kapcsolatban megfigyelhettünk, bár nem elhanya-
golható körülmény az, hogy a "felvételt nagyjából
városi népességekre korlátozták" (Uo. 137.o.).

A III-9. Táblázatot a III-8. Táblázattal összehason-
lítva kiderül, hogy a kereső nők szabadnapjaikon lé-
nyegesen több időt töltenek a családdal kapcsolatos
tevékenységekkel, mint a munkanapokon. Ezzel kapcso-
latban egyet kell értenünk Szalaival, aki leszögezi:
A dolgozó nőknek "arra kell e napokat felhasználnia,
hogy behozza a háztartással kapcsolatos lemaradását"
(Uo. 137.o.) (III-9. Táblázat). A 10. és 11. Táblázat
adatait olvasván az is kiviláglik, hogy a háztartás-
beli nők munkanapokon körülbelül 2,3-szer több időt
szentelnek a családdal kapcsolatos tevékenységeknek,
mint a dolgozó nők, munkaszüneti napokon pedig a dol-
gozó nők átlagban 301 percet, míg a háztartásbeliek
311 percet. A háztartásbeliek a munkanapokhoz képest
(amikor átlagban 457 percet fordítanak a családdal
kapcsolatos tevékenységre) munkaszüneti napokon 314
percet töltenek ezzel a tevékenységgel, tehát 32 szá-
zalékkal kevesebb időt. A dolgozó nők a munkanapok
197 perces átlagához képest a munkaszüneti napokon
átlagban 301 percet szentelnek ezeknek a tevékenysé-
geknek, tehát a munkanapokhoz képest 53 százalékkal
növelik ezirányú tevékenységüket. A kereső nők tehát
ténylegesen hátrányban vannak a munkaszüneti napokon:
társadalmilag kötött idejük ezeken a napokon jóval
hosszabb, mint a férfiaké.

A III-12. Táblázat a 18. és 60 év közötti női és férfi keresők kötött idejének alakulását mutatja az egész népességre kivetítve (átlagos napi időigény) 1963-ban és 1976/77-ben. A két időpontban hasonló időstruktúra figyelhető meg: 1963-ban a férfiak 138 perccel többet fordítottak pénzkereső tevékenységre, mint nőtársaik, míg a nők 186 perccel többet szenteltek a családdal kapcsolatos tevékenységeknek; 1976/77-ben pedig a férfiak kereső tevékenységre 121 perccel többet fordítottak, mint a nők, a nők viszont a családdal kapcsolatos tevékenységek területén "vezettek" 177 perccel. Tehát a magyar társadalom egészére is elmondható az, amit három fontos foglalkozási csoport: és nemzetközi vizsgálódások kapcsán figyelhettünk meg (III-12. Táblázat).

A KSH 1986. március 1-jétől 1987. március 7-ig újabb időmérleg-vizsgálatot szervezett, és 1987 nyarán már meg is jelentette az 1977-es és 1986-os tavaszi adatok összehasonlító adatait, melyekből következtetni lehet az 1976 és 1987 közötti főbb tendenciákra (III-13. Táblázat).

A III-14. Táblázat az általam már az előbbiek során alkalmazott csoportosításban vizsgálja az aktív népesség időfelhasználását. Megállapítható, hogy a tágabb értelemben vett pénzkereséssel kapcsolatos tevékenységek időráfordítása valamelyest csökkent. A két időpont között a férfiak nőkhöz viszonyított pénzkereséssel kapcsolatos többletideje alapján véve változatlan maradt, és körülbelül 140 percet tesz ki. A két időpont között a főfoglalkozású munka időráfor-

dítása nagymértékben csökkent, míg a tág értelemben vett második gazdaság súlya nagymértékben megnőtt. A javítás, karbantartás, az alkalmi mezőgazdasági munka, a háztáji, valamint a szellemi és fizikai jövedelemkiegészítő tevékenységek aránya a tágabb értelemben vett összes direkt és indirekt pénzkereső tevékenységeken belül a férfiak esetében 21 százalékról 25 százalékra nőtt, míg a nőknél 18 százalékról 15 százalékra csökkent. Hasonló trend bontakozik ki, ha a javítás, építkezés és karbantartástól eltekintünk és csak a háztáji és egyéb kiegészítő jövedelemszerzés idejét viszonyítjuk az összes kereső munka percértékéhez.

1977 tavaszán a nők háztartással és családdal kapcsolatos, férfiakhoz viszonyított többletideje 188 perc volt, míg 1986-ban 177 perc. A férfiak pénzkereséssel kapcsolatos többletideje hozzávetőlegesen kiegyenlíti a nők családdal és háztartással kapcsolatos többletidejét. Elmondhatjuk tehát, hogy 1986 tavaszán is megvolt a nemek egymáshoz való viszonyát korábban is jellemző időfelhasználási struktúra.

Falussy adatai szerint (Falussy, 1983. 150.o.) 1963 és 1976/77 között az összes rendszeresen kereső férfi átlagos napon főfoglalkozásra fordított ideje 87 perccel csökkent, de ezt a csökkenést nagyrészt semlegesítette a háztájira fordított idő 21 perces és a házimunkára fordított 17 perces növekedése; így a férfiak fő kereső munkaidejének csökkenéséből származó nyereség csak 49 perc. A nők főfoglalkozású munkaideje 37 perccel csökkent, miközben háztáji és háztartási terheik gyakorlatilag változatlanok maradtak;

így habár főkereső munkaidejük kisebb mértékben csökkent, mint a férfiaké, ez a csökkenés alapvetően a szabadidőt növelte. "A *nemek szerinti* hagyományos munkamegosztás - hogy a férfiak nagyobb súllyal vesznek részt a jövedelemszerző tevékenységekben, míg a kereső nőknél a háztartás, a család, a gyermek ellátása a jövedelemszerző idő 4/5. részével egyenlő - a férfiak nagyobb családi aktivitása mellett sem változott lényegesen" (Falussy, 1983. 151.o.).

Végezetül vessünk egy pillantást a háztartásra fordított munkaidőre. A napi átlagos időbeosztásban a nők háztartásra fordított ideje lényegesen megrövidült: a 18-60 éves nők 70 percet nyertek, míg a férfiak csupán hat perccel fordítottak kevesebbet erre a tevékenységre (Időmérleg, I. 1982, 16.o.). A kereső nők és férfiak tekintetében már kedvezőtlenebb képet kapunk: 1963-hoz képest a férfiaknál a csökkenés 3, a nőknél 4 perc. A nem rendszeresen kereső, inaktív kereső és eltartott nők viszont 1963-hoz képest 87 perccel fordítanak kevesebbet háztartásukra (Uo. 30.o.). Az aktív keresőket rétegenként megvizsgálva látható, hogy 1963-hoz képest az egyszerű szellemi dolgozóknál, a szak- és betanított munkásoknál és a segédmunkás nőknél és férfiaknál nem történt változás. A termelőszövetkezeti paraszt foglalkozású nőknél a házimunka 432 percről 245 percre csökkent, míg a vezető és értelmiségi nők körében 132 percről 166 percre nőtt. A férfiaknál egyedül a vezető és értelmiségi rétegbe tartozók háztartási munka-ráfordítása nőtt 10 perccel, míg a termelőszövetkezeti parasztoké 33 perccel csökkent (Uo. 28.o.).

A házimunkát korcsoportonként és nemenként nézve megállapítható, hogy a nőknél a legfiatalabb korosztály (18-19 éves) házimunkára fordított munkája emelkedett, míg a többi női korosztály időráfordítása nem változott, illetve csökkent. A férfiaknál viszont a házimunka tekintetében a 20-29 éves korosztálynál 52 százalékos, a 30-39 éves korosztálynál 44 százalékos, a 40-49 éves korosztálynál pedig 38 százalékos emelkedés tapasztalható (Uo. 30.o.).

Ezalatt a férfiak háztáji és kisegítő gazdaságban végzett tevékenysége a 20-29 éves korosztályban 39 százalékkal, a 30-39 éveseknél 75 százalékkal, a 40-49 éveseknél 129 százalékkal emelkedett. A nőknél a 20-29 éves korosztályban 17 százalékos csökkenés, a 30-39 éveseknél 22 százalékos emelkedés és 40-49 éves korosztályban 10 százalékos csökkenés tapasztalható (Uo. 30.o.).

A gyermekek ellátására a *20-29 éves férfiak 1963-hoz képest 75 százalékkal több időt fordítottak*, míg a 30-39 éves korosztályban az időráfordítás lényegében nem változott, a 40-49 éves korosztályban 25 százalékos csökkenés tapasztalható, végül az 50-60 éves korosztályban változatlan marad. A 20-29 éves korosztályban a nők 10,4 százalékkal, a 18-19 évesek viszont 66,6 százalékkal fordítottak többet a gyermekek ellátására, mint 1963-ban. A 30-39 éves csoportban a nők ezen tevékenysége 31 százalékkal, a 40-49 éves csoportban 50 százalékkal csökkent (Uo. 31.o.). Az idézett adatok tendenciákat mutatnak; jelesül azt, hogy a gyermekekre

fordított idő a férfiaknál relatíve gyorsabban nő, mint a nőknél, illetve, ha csökkenésről van szó, akkor az a férfiaknál kisebb.

A fentiekben csak a nemek munkateher-elosztását vettem figyelembe. Mielőtt ezt a részt lezárnam, fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy hazánkban az életmód (mindkét nemnél) rendkívül hajszozt, és ez nagy terheket ró a lakosságra. Egy finn-magyar összehasonlító időmérleg-vizsgálat adatai például azt jelzik, hogy egy átlagos napon a magyar férfiak a nap 24 órájának 25 százalékát, a finn férfiak csak 18 százalékát fordítják kereső munkára. A nők hasonló adatai 16, illetve 13 százalék (III-15. Táblázat).

A táblázat adatai jól szemléltetik a korábbiak során írt komplementaritást. A férfiak jóval több időt fordítanak kereső tevékenységre, míg a nők jóval többet házimunkára. A "kötött idő" (kereső munka és házimunka) a férfiak napjának 32, a nőkén pedig 36 százaléka. A finn férfiak összes "kötött ideje" egy átlagos napon 25, a nőké 29 százalék.

Magyarországon az életmód rendkívül munkacentrikus "egy évi átlagos napon (az ünnepeket is beleértve) az aktív kereső népesség átlagában 5 óra 59 percet fordít főmunkahelyen végzett, illetve jövedelem-kiegészítő munkára" (Uo. 10.o.). Finnországban ugyanez az érték 10 százalékkal kevesebb.

Magyarországon félmillióra tehető a kisegítő gazdaságok száma. A háztartások fele rendelkezik kisgazdasággal, és itt termelik meg a lakosság élelmiszerszükségletének egyötödét, egyesek szerint egyharmadát.

Ehhez fűződően engedjék meg nekem egy makrostrukturális becslés: az időmérleg-felvétel szerint a magyar társadalom 15-69 éves tagjainak összes évi munkaerő-ráfordítása egy év alatt nem-mezőgazdasági jellegű jövedelemkiegészítő munkára összesen 962 millió munkaóra. Bár "ez a 962 millió munkaóra messze elmarad a háztáji és kiegészítő gazdaságokra fordított 2,7 milliárd munkaórától (amelyen belül - mint említettük - szintén vannak építési és javítási tevékenységekre fordított órák), de mégis jelentősen hozzájárul a családok és a társadalom jólétének emeléséhez" (Időmérleg I. 41.o.).

A magyar társadalom hivatalos munkaidején felül tehát évente durván 3,7 milliárd órát fordít pluszmunkára. Mármint, ha évi 262 nap ledolgozott munkanappal, napi nyolc óra munkával és 5.065.000 aktív dolgozóval számolunk, akkor az ő munkaidejük egy évben körülbelül 10,6 milliárd óra. Tehát a magyar társadalom munkaképes tagjai évente körülbelül 14 milliárd órát dolgoznak, melynek 76 százaléka a hivatalos munka, 24 százaléka túlmunka. Köztudott, hogy Magyarországon az állami gazdálkodó egységek gyakran csak nagyon alacsony bérszínvonalat tudnak biztosítani (Ferge, 1982. 262.o.). A lakosság tehát nagymértékben pótlólagos jövedelemszerzésre van utalva. Már 1970-ben is a háztáji és kiegészítő gazdaságokban szerzett jövedelem, az egyéb jövedelem plusz a házilagosan folytatott építkezésben végzett munka értéke a lakosság teljes munkajövedelmének 22,5 százalékát tette ki, míg 1980-ban 20,2 százalékát

(Statisztikai Zsebkönyv, 1983. 34.o.). A szélesebb értelmezésű munkaidő alapon belül (főfoglalkozás + aktív keresők nem mezőgazdasági jellegű jövedelemkiegészítő tevékenysége + inaktív keresők nem mezőgazdasági jellegű tevékenysége, valamint a háztáji és házilagos építkezés) "egyre növekszik a második gazdaságbeli tevékenységek részaránya, miután 1977-ben 28,9 százalékot, 1986-ban 35,5 százalékot tett ki" (Időmérleg 1977 és 1986 tavasza, 9.o.).

IV.

A HALANDÓSÁG ÉS MEGBETEGEDÉSEK
ALKULÁSA NEMEK SZERINT

A század eleje óta szerte Európában az élettartam öröndetes meghosszabbodása tapasztalható, de úgy, hogy ezalatt a nők és férfiak átlagéletkora közötti különbség állandóan nő. 1900-ban Magyarországon a nők átlagos élettartama 38, a férfiaké 37 év volt: a különbség mindössze egy év. 1950-ben - az élettartam jelentős növekedése mellett - a nők átlagosan 4 évvel, 1974-ben 6,2 évvel, 1978-ban 6,7 évvel éltek tovább. 1900-ban a francia nők átlagosan 3,4, 1950-ben 5, 1974-ben 7,9, 1978-ban már 8 évvel éltek tovább, mint társaik (Népese-
dési konferencia 1981. 55.o.). Az USA fehérbőrű lakossága körében az 1900 és 1975 között kialakult tendenciák alapján 2000-ben 10 év lesz a két nem átlagéletkora közötti eltérés (Davis, 1980. 57.o.).

Magyarországon 1960-ban kedvezőtlen fordulat állt be a halandóság alakulásában. 1960-ban ezer főre évente átlagosan 10,2 halálozeset jutott, míg 1983-ban már 13,9. Ez az ún. nyers halálozási arányszám nemzetközi viszonylatban rendkívül rossznak mondható, hiszen Európában vannak olyan társadalmak, melyekben az öregkorúak aránya a magyarországi aránynál is nagyobb, mégis a nyers halálozási arányszám csak 8-10 ezrelék között mozog. A jelzett időszakban a magyar férfiak halandósága 10,7 ezrelékről 15,2-re, a nőké 9,6-ról 12,7-re nőtt.

Megjegyzendő, hogy ezek az ún. nyers halálozási arányszámok meglehetősen durván mérnek. Előfordulhat, hogy a mutató azért emelkedik, mert a lakosságon belül nő az öregek száma. Éppen ezért

meg szokták különböztetni az ún. okspecifikus növekedést (a halálozás egyes korcsoportokon belüli növekedését a korszpecifikustól), mely a lakosság elöregedéséből származik. Ha ezt megtesszük, akkor Magyarország vonatkozásában megállapítható, hogy a halálozási növekmény mintegy háromnegyede származik a népesség elöregedéséből és közel egynegyede az okspecifikus arányszámok növekedéséből (Népesedési konferencia 1982. 117.o.). 1964-hez képest 1979-ben 8000 férfival halt meg több okspecifikus halálozás következtében, tehát azért, mert az egyes korcsoportokon belül gyakoribb lett a halálozás. Az ÉS 1981. november 28-i számában Levendel László kimutatja, hogy "1979-ben 7 ezer, 646-tal több 20 és 60 év közötti férfi halt meg, mint 1960-ban. Ha az elkövetkezendő tíz évben ilyen iramban folytatódik a romlás, 100 ezer munkaképes férfi többlethalálával kell számolnunk" (Levendel, 1981.).

A fiatal korú férfiak halandósági többlete mind a szocialista, mind a tőkésországokban megvan. 1960-ban a férfiak relatív (nőkhöz viszonyított) halandósági többlete még a tőkés országokban volt nagyobb, 1970-re viszont megfodult a helyzet. Megjegyzendő, hogy az abszolút halálozási értékek férfiaknál és nőknél egyaránt a szocialista országokban rosszabbak mindkét időpontban (IV-1. Táblázat).

A magyar középkorú férfiak körében a hatvanas évektől kezdődően lényegesen romlottak az életkilátások (IV-2. Táblázat). A középkorú férfiak halandósági többlete (ha a nők halandóságát 100-nak

vesszük) 1960-ban a tőkésországok csoportjában nagyobb volt, mint a szocialista országokéban, de 1970-re itt is megfordult a helyzet. A Szovjetunióban például 1963-64 és 1973-74 között a 20-44 éves férfiak halandósága lényegesen romlott, az első időpontban a férfi-halandóság 2--2,5-szerese volt a hasonló korú nőkénél, az utóbbi időpontban viszont már 3--3,5-szerese (Fesbach, 1982. 352.o.). A középkorú férfiak nőkhez viszonyított halandósági többlete a tőkés országokban is létezik, de ott mindez jóval alacsonyabb abszolút halálozási számok mellett érvényesül (IV-2. Táblázat).

A középkorú férfiak halandósági többlete 1920/21-től napjainkig töretlenül nő. 1976/77-ben a férfiak halálozási többletének aránya több mint négyszerese az 1930/31. évi hasonló arányoknak, 1983-ban viszont a középkorú férfiak halálozási többletének aránya már mintegy hétszerese az 1930/31-ben tapasztalt aránynak (IV-3. Táblázat).

A középkorú férfiak és nők halandóságának alakulását a IV-1. Ábra és IV-2. Ábra mutatja. Ezek az ábrák jól szemléltetik azokat a Demográfiai Évkönyvekben található adatokat, melyek például jelzik, hogy 1959-1960 és 1983 között a férfiak halandósága a 40-44 éves korcsoportban 3,48 ezrelékről 7,02 ezrelékre ugrott, azaz 102 százalékos növekedést észlelhetünk; a nők hasonló adata mindössze 1 százalék! Az 50-54 éves férfiak halandósága a megadott időszakban 75 százalékkal, a nőké 8 százalékkal nőtt.

Most pedig vessünk egy pillantást a két legfontosabb jelenlegi halálokra, a keringési betegségekre és a rákra. Meg kell állapítanom, hogy növekvő korral egyre nő a férfiak hátránya ezzel a két nagy betegség-csoporttal kapcsolatban. "Magyarországon 1968-ban a férfiak keringési betegségeinek gyakorisága a 20-24 évesek korcsoportjában 40 százalékkal, a 25-29 évesek körében 58 százalékkal, a 30-34 évesek csoportjában 66 százalékkal, a 35-39 évesek csoportjában pedig 98 százalékkal volt magasabb az azonos korú nők halálozási arányszámánál." (Dr. Máдай, 1977. 310.o.). Dr. Máдай számításai szerint a magyar "40-44 éves korú férfiak szív- és egyéb keringési betegségek okozta halandósága 1960-ban még csak 25 százalékkal, 1968-ban már 114 százalékkal és 1977-ben 173 százalékkal volt magasabb a nőkénel. Hasonló tendenciát mutat a 45-49 éves férfiak halálozási többlete arányának alakulása, mely 1977-ben két és félszerese volt az azonos korú nőkének. (...) Az 55-64 éves korú férfiak szívhalálozási többlete igen kedvezőtlen képet mutat; valamennyi országban a férfiak halandósága három-négyszeresével haladja meg a nőkéét (Dr. Máдай, 1980. 91.o.).

A nők keringési betegségeivel kapcsolatosan azt is fontos tudni, hogy ezen a területen halandóság-növekedésük kizárólag korszpecifikus okokkal magyarázható (nőtt az időskorú nők száma). Ezzel szemben a férfiak hasonló típusú halandóság-növekedésében az okspecifikus halálozások (a megbetegedés gyakorisá-

gának növekedése) 38 százalékot magyaráz meg (Népesedési konferencia 1983. 95.o.). A rák tekintetében sem lényegesen jobb a helyzet: "A magyarországi daganatos halálozást nemek szerint vizsgálva, az jellemző többletet mutat a férfilakosság vonatkozásában. A vizsgált periódusban a férfiak daganatos halálozása mindig magasabb volt, mint a nőké, és ez a különbség - időben előrehaladva - egyre nagyobbá válik, mivel a férfiak daganatos halálozása meredeken nő, a nőké pedig már tetőzni látszik". (Uő. 103.o.).

A férfiak rákos megbetegedései nagyságrendekkel nagyobb arányban nőttek, mint a nőké. A 100.000 azonos korú és nemű lakosra számított halálozás arányszámait nézve megállapítható, hogy a 30-39 éves korcsoportban a férfiaknál 1954 és 1981 között 58 százalékos, a nőknél 3 százalékos növekedés tapasztalható; a 40-49 éves korcsoportban a férfiak növekménye 70, a nőké 3 százalék (Egészségügyi helyzet 1981, KSH, 1982. 140. oldalon közölt adatok alapján számítva).

A fiatalok között jóval nagyobb az öngyilkosság és a balesetek száma: ha a nők öngyilkosság okozta halandóságát 100 százaléknak veszem, akkor a férfiak öngyilkossági aránya a 15-19 éves korcsoportban 265, a 20-24 éves korcsoportban 523, a 25-29 éves korcsoportban 320, a 30-34 éves korcsoportban 402 és a 35-39 éves korcsoportban 425 százalék (Mádai 1977, 308. oldalon közölt adatok alapján). Ha a nők baleset okozta halandóságát 100 százaléknak veszem, akkor a férfi mortalitás a 15-19

éves korcsoportban 265, a 20-24 éves korcsoportban 523, a 25-29 éves korcsoportban 320, a 30-34 éves korcsoportban 402 és a 35-39 éves korcsoportban 425 százalék. (Mádai 1977. 308. oldalon közölt adatok alapján.) Ha a nők baleset okozta halandóságát 100-nak veszem, akkor a férfi mortalitás a 15-19 éves korcsoportban 412; a 20-24 éves korcsoportban 885, a 25-29 éves korcsoportban 801, a 30-34 éves korcsoportban 1040 százalék! (Uo. 301.o.)

Az alkoholizmussal kapcsolatosan pedig elmondható, hogy a férfiak sokkal gyakrabban lesznek alkoholisták, mint a nők (ma Magyarországon 4-500 ezer mértéktelen alkoholfogyasztóval kell számolnunk 1:7 nő-férfi arányban). Ma a munkaképes korú férfiak közül országosan minden ötödik mértéktelen alkoholfogyasztó.

Az alkoholizmus legfőbb funkciója a feszültségek csökkentése; csak az állandó feszültségben élő ember jut el az alkohol-függőség kialakulásán keresztül az alkoholizmusig. Az a tény, hogy a férfiak között jóval nagyobb számban fordulnak elő alkoholisták, annak a jele, hogy a férfiak jóval nagyobb feszültségben élnek, mint a nők. Andorka Rudolf és Buda Béla a budapesti alkoholista férfiakat vizsgálva azt találta, hogy a kétharmaduknál a családi konfliktusoknak volt szerepük (más tényezőkkel együtt) a mértéktelen ivás megkezdésében (Alkoholizmus — Kórkép vagy korkép, Budapest, 166.o.).

A 30-60 éves férfiak halandóságának alkohol-következményes hányada körülbelül 40 százalék (Simek, 1982. 327.o.). 1960 és 1980 között megdupláztuk alkoholfogyasztásunkat. A férfiak jóval gyakoribb alkoholizmusáról tanúskodik a IV-4. Táblázat is, bár az is kiderül belőle, hogy az alkoholizmus növekedésének dinamizmusa a nőknél jóval gyorsabb. (IV-4. Táblázat)

Az 1984-es mikrocenzus során a dohányzási és alkoholfogyasztási szokásokra is rákérdeztek. Magyarországon a megkérdezettek saját bevallása szerint a férfiak 47, a nők 21 százaléka dohányzik. A rendszeres alkoholfogyasztók aránya a férfiak között 18, a nők között 2 százalék (ez utóbbi adat bizonyára alábecsüli a valós helyzetet, mert a nők ivászatát súlyosabban ítéli el a társadalom és épp ezért az alkoholizmust sok nő igyekszik eltitkolni). Az alkalomszerűen alkoholt fogyasztók aránya a férfiak között 50, a nők között 26 százalék. A dohányzás és alkoholfogyasztás és különösen a kettő együttes jelenléte a feszültség és stressz oldásának eszköze; az aktív kereső férfiak között 1,2 millió dohányzik és alkoholt is fogyaszt, míg a nők hasonló adata mindössze 340 ezer! (1984. évi mikrocensus főbb eredményei, Budapest, 1985. 21.o.).

Az orvosszociológia tanúsága szerint egyértelműen megállapítható, hogy a halandóság arányszámai a kedvezőtlenebb társadalmi helyzetű rétegeknél rosszabbak, mint a kedvezőbbeknél; a későbbiek szempontjából az is fontos, hogy ugyanez az állítás a

megbetegedések számára, sőt arra is érvényes, hogyan értékelik maguk a megkérdezettek saját egészségi állapotukat.

És itt merül fel a miért kérdése? 1960 és 1980 között a lakosság összes jövedelme (munkajövedelmek és társadalmi juttatások) megduplázódott; csak 1978-tól csökkennek, illetve stagnálnak a munkabérek és lassult a társadalmi juttatások növekedésének üteme. Úgy is kérdezhetnénk: miért nyílik a férfiak és nők közötti mortalitási olló?

Sok szerző úgy véli, hogy a nemek halandóságának eltérése *kizárólag* vagy *jórészt* (Molnár, 1985. 137.o.) biológiai okokkal magyarázható. Az élővilágban gyakran tapasztalható a nőstény egyedek nagyobb életképessége. Az embernél pedig már csecsemőkorban, amikor a társadalmi hatások lehetősége kizárt, 25-28 százalékos a fiúk biológiai okokkal magyarázható többlethalálozása. A felnőtt lakosság körében található mortalitás-különbség azonban ennél jóval nagyobb; továbbá a munkaképes férfiak nőkhöz viszonyított többlet-halandósága az idő függvényében nagy romlást mutat (IV-3. Táblázat). Feltételezem, hogy a nő és férfi biológiai habitusa ilyen rövid idő alatt nem változott meg. Az viszont már elképzelhető, hogy az idők során a haláloki struktúra átalakulásával olyan betegségek kerültek előtérbe, melyek a férfiakat sokkal inkább sújtják (IV-5. Táblázat).

A Táblázatból kiderül, hogy 1920 és 1960 között a haláloki struktúra átalakulása következtében a

keringési és rákos megbetegedéssel magyarázható halálokok jelentősége óriási mértékben megnőtt. Az is igaz viszont, hogy 1960 és 1980 között lényegében már nem változott a haláloki struktúra, márpedig a férfi-halandóság romlásának felgyorsulása épp erre az időszakra esik. Úgy tűnik tehát, hogy elvethető az a feltételezés, mely a nemek halandóságának növekvő különbségét a haláloki struktúra nemeket különböző módon érintő hatásával magyarázza.

A nemek ún. differenciális halálozásával kapcsolatosan a *Bevezetés a demográfiába* című tankönyv nem nyilatkozik egyértelműen. Egyfelől leszögezi, hogy a "két nem halandósága közötti különbségek alapvetően a két nem fiziológiai különbségeire vezethetők vissza, de négy sorral lejjebb már ezt olvashatjuk: "Az alkati sajátosságoknak a halandóságban való kifejeződését azonban végső soron a nemek között történeti munkamegosztás, a férfi és a nő társadalmi—gazdasági helyzete szabja meg alapvetően. Erre mutatnak az idevonatkozó történeti kutatások szórványos adatai, melyek például a középkorban a nők rövidebb átlagos élettartamára engednek következtetni" (Szabady, szerk., 1964. 337.o.). Teljes biztonsággal a kérdést eldönteni nem tudom, de úgy vélem, hogy - bár *biológiai alapon kifejlődő - de döntően társadalmi okokkal magyarázható jelenségről van szó*. A társadalmi okokkal kapcsolatosan sokan az urbanizációra, a megváltozott életritmusra, a viharos gyorsaságú tár-

sadalmi változásokra hivatkoznak, de ezzel az ér-
vel még közel sem kaptunk teljesen kielégítő választ.
Látnunk kell: ha a férfiak és nők egyaránt ki van-
nak téve az ún. civilizatórikus ártalmaknak (sőt a
női munkavégzés épp ebben az időszakban rendkívül
dinamikusan nőtt). Következésképp érthetetlennek
tűnik, miért kerültek a kettős teher alatt álló
nők egyre jobb helyzetbe, miközben a férfiak halan-
dósága tragikus mértékben romlott. Miért, hogy a
férfiak helyzete akkor kezd elromlani, amikor a nő
éppen kettős terhet vesz magára. Márpedig - e so-
rok írójának véleménye szerint - az kizárt, hogy a
társadalmi környezet változása *ennyire* különböző
módon hasson a két nemre. Éppezért a magyarázathoz
úgy tudunk eljutni, ha valami más okot *is* keresünk.
És itt jutunk el a lényeghez. Szerintem a két nem
kapcsolatában is kellett valami olyannak történnie,
amire eleddig nem figyeltünk kellőképpen oda. A
nőmozgalom a "férfi harcos" és "földanya" feleség
viszony hamis illúzióit támadta. A női munkavállalás
eredményeképpen a nők szerepkészlete kibővült,
a férfiaké viszont - mint a későbbiekben látni fog-
juk, kisebb hangsúly-eltolódások ellenére - a régi
maradt. A férfi a régi szerepeket követi, de már
nem áll mellette a régi típusú "földanya" feleség.
Más szavakkal: a nő szerepelvárásai - helyzetről
helyzetre változva - rendkívül rugalmasak lettek,
míg a férfiaké alig változott. A nő az egyik pil-
lanatban az egyenjogúság nevében ezt-azt kér, de a
következő pillanatban a férfira hagyja az igaz erő-

feszítést és leleményességet igénylő munkát.

A fenti érvelést - többek között - Ferge Zsuzsa is támadja, midőn kifejti, hogy egyes szerzők lényegében azt állítják, hogy a férfiak helyzete rosszabb, és ezt a "fiatal és középkorú férfiak halandóságának magasabb színvonalával és gyorsabb romlásával igazolják" (Ferge, 1985. 78.o.). Sajnos itt Ferge megfogalmazása kiigazításra szorul, a férfiak halandósága nagyságrendekkel gyorsabban romlik a hatvanas évek óta, mint a nőké. Például a 30-34 éves férfiak csoportjában 1960 és 1984 között 47 százalékkal nőtt a halandóság, míg a nőknél csak 8 százalékos növekedés tapasztalható (IV-6. és 7. Táblázatok adatai). A 40-44 éves férfiaknál az adott időszakban 112 százalékos növekedés tapasztalható, míg a nők hasonló adata 4 százalék. Az 55-59 éves férfiak csoportjában 1960 és 1984 között 50 százalékos, a nőknél 11 százalékos romlást lehetett tapasztalni. A magyar folyamatok tisztább értelmezése érdekében nézzük meg a szomszédos Ausztria adatait! 1961 és 1983 között a 30-34 éves férfiak halandósága 19 százalékkal, a nőké 27 százalékkal csökkent (IV-6. és 7. Táblázatok adatai alapján számolva). A 40-44 éves férfiak adata változatlan, míg a nőknél 25 százalékos csökkenés tapasztalható. Az 55-59 éves férfiak esetében 25 százalékos, a nőknél pedig 20 százalékos csökkenés regisztrálható. A táblázatok adatait tanulmányozva azt is láthatjuk, hogy míg 1960-61-ben az osztrák férfiak halandósága egy kicsivel nagyobb volt, mint a magyaroké, addig

1983-84-re a magyarországi férfiak adatai jóval rosszabbak az osztrákokénál. A nőknél pedig azt tapasztaljuk, hogy míg 1960-61-ben az osztrákok halandósága egy kicsivel volt kedvezőbb a magyarokénál, addig 1984-re ez az előny már óriási.

A továbbiakban azt nézzük meg - szintén az előző táblázatok adataira támaszkodva - hogyan alakult a halandóság az egyes korcsoportokban, ha a nők adatát 100-nak vesszük. Arra vagyunk tehát kíváncsiak, hogy a két országban a nemek egymáshoz viszonyított, relatív helyzete hogyan alakult. Magyarországon a férfiak többlet-halálozása 1960 és 1984 között a 30-34 éves korcsoportban 46 százalékról 133 százalékra nőtt; a 35-39 éves korcsoport hasonló adatai 44 és 126; a 45-49 éveseké 33 és 154. Az idő haladtával tehát rohamosan nőtt a szakadék a nemek halandósági adatai között. Most pedig nézzük meg Ausztria adatait! Ha a nők adata 100, akkor 1961 és 1983 között a 30-34 éves korcsoportban a férfiak többlete 90 százalékról 112 százalékra nőtt; a 35-39 éves korcsoport hasonló adatai: 86 és 92 százalék; a 45-49 éveseké 61 és 122. Elmondható tehát: Ausztriában a 60-as évek elején a férfiak (nőkhöz viszonyított) relatív halandóság-többlete jóval magasabb, mint Magyarországon, de 1983-84-re a helyzet megfordul. Ez azt is jelenti, hogy az adott időszakban a férfiak nőkhöz viszonyított halálozási többlete hazánkban jóval gyorsabban romlott, mint Ausztriában.

Visszatérve Ferge Zsuzsa gondolatmenetére, az az állítása félrevezető, hogy a férfiak halandósága "magasabb színvonalon van", ugyanis húsz éves korban a férfi-mortalitás 4,6-szor, harminc éves korban 2,8-szor, negyven éves korban pedig 2,1-szer nagyobb, mint a női. Ilyen adatok mellett az adatokat minősítő jelzők milyensége távolról sem közömbös.

Ferge feltételezi, hogy a "férfiak morbiditási és halandósági arányainak romlásába az is belezajátszik, hogy a nőknél kevésbé tudnak igazodni a sokféle társadalmi változáshoz - épp, mert egyes összefüggésekben *relatív veszteségként* élték át a helyzetváltozást" (Uo. 78.o.). Ezek szerint a társadalom egyik csoportjának a másikkal viszonyított helyzete romlik, az ok pedig az, hogy az egyik kevésbé tudott alkalmazkodni. Köztudott, azonban, hogy a kedvezőbb helyzetben élő rétegek, nemzetek mortalitása jobb, mint a kedvezőtlen helyzetűeké (A halandóság. KSH, 1980. 530-535.o.). Ennek oka abban rejlik, hogy jobbak az életkörülményeik, és biológiai okok mellett ez a döntő. Ha a nők és férfiak helyzetét tükröző statisztikai adatok egyik legfontosabbika (már pedig a mortalitás az) olyan struktúrát mutat, mint amelyet a kedvező és kedvezőtlen helyzetű társadalmi csoportok között találunk, akkor ez azt jelzi, hogy a nők életkörülményei jobbak, mint a férfiakéi.

Egy másik kritikusom nem látja megalapozottnak azt a feltevésemet, hogy a nemek differenciális halálkozásában a női szerepek (férfiakénál) rugalmasabb

volta szerepet játszik. Szerinte ez két ok miatt lehetetlen: 1. a nők hosszú kötött ideje (a kötött idő fogalmáról az időmérlegek kapcsán már írtam) lehetetlenné teszi, hogy hol a munkára, hol a családra koncentráljanak (Molnár, 1985. 137.o.). A női szerep rugalmasságát - erről még részletesebben beszélek a női azonosságtudat változását tárgyaló részben - azonban nem csak úgy értem, hogy a nő szabadon megválaszthatja, milyen arányban osztja el két szerepét (ez egyes értelmiségi nőknél - mint Molnár állítja - ténylegesen megvan), hanem úgy is, hogy - a férfival ellentétben - a nőknek két szerepe van, amiből a munka, főleg a nem-diplomás szellemiek népes táborában "nem vérre megy"; továbbá a nők második műszakja kisebb megterhelést jelent, mint a férfiaké.

Molnár szerint a nemek differenciális halandóságát *jórészt* vagy *kizárólag* biológiai okokkal lehet magyarázni. A társadalmi változásokkal kapcsolatosan pedig leszögezi: a jelenség "szociális okait inkább a civilizációs életvitel-faktorok egészséget károsító hatásában, a nagyfokú munkaterhelésben - figyelembe véve a főmunkán kívüli tevékenységet - és a családbomlás következményeiben, a közösségi kohéziók meg-lazulásában kell keresni, s nem a 'nemek harcában' ('manipulációkban')" (Molnár, 1985. 138.o.). Ezzel a nézettel nem értek egyet, mert az előbbi tényezők - ha nem is hasonló mértékben, de - mindkét nemet érintették, viszont a két nem tekintetében eltérő következménnyel jártak. Tehát van egy ok (tág ér-

telemben véve egy modernizáló társadalom káros hatásai az egészségügyi kultúra alacsony színvonala, az egészségügy csökkenő állami támogatása, az egész társadalomra jellemző túlhajszoltság), viszont a társadalom két nagy csoportja nagyságrendekkel különböző módon reagált; következésképp a két nem között is történhetett valami. Úgy vélem tehát, hogy a férfiak mortalitás-romlásába a nőemancipáció viszásságai *is* belejátszottak. (Hadd hívjam fel az olvasó figyelmét a mondatban szereplő *is* szócskára!) Erről a későbbiekben, midőn a férfi és nő szerepek alakulását taglalom, részletesebben lesz szó.

A halandóság alakulásával kapcsolatban fontos áttekinteni a családi állapot és a halandóság összefüggéseit (IV-8. Táblázat).

Társadalomstatistikai vizsgálatok az egészségi állapot, halandóság és öngyilkossági arányszámok tekintetében egyértelműen bizonyítják, hogy a házassági családi állapot védelmet, az elvált és nőtlen-hajadon családi állapot pedig lényeges hátrányt jelent. (Bár a nemek közötti feszültség és konfliktus az utóbbi évtizedekben a házasságokban is nagy mértékben kiéleződött, az igazán nagy feszültség a nemek közötti kapcsolatban a házasságkötés előtti, illetve a válás utáni együttjárásokban, sorozatos szakításokban jelentkezik.) A IV-6. Táblázatból kiderül, hogy a házassági családi állapotúak előnye, különösen a fiatalabb évjáratok esetében 1921-hez képest nőknél és férfiaknál egyaránt nőtt. 1979-ben 1000 nőtlen 35-39 éves férfira átlagosan 8,2 halálozás jutott,

az elváltakra 7,2, míg a házasságokra 2,8. Mint látható, a különbség lényeges és ez még akkor is igaz, ha valószínűsíthető, hogy már az eleve kevésbé egészségesek nem kötnek házasságot, illetve ők válnak gyakrabban. A Táblázat adatait tanulmányozva az is kiderül, hogy az elvált, ill. özvegy nők halandósága kisebb mértékben haladja meg az azonos korcsoportú házas nők halandóságát, mint ahogy az elvált és özvegy férfiak halandósága meghaladja a házas férfiakét. Magyarán úgy tűnik - és ezt már Durkheim az öngyilkossági adatok kapcsán a múlt században kimutatta -, hogy a férfi nehezebben bírja a válást és özvegységet, mint a nő (későbbiekben szólok azokról az empirikus vizsgálatokról, melyek ezt a feltételezést tovább erősítik.)

A férfiak és nők öngyilkossági adatainak összehasonlítása sajnálatos módon fontosnak bizonyul, mert Magyarországon az évenként 100.000 lakosra jutó halállal végződő öngyilkosságok tekintetében világelső. Nem tartom itt feladatommak, ezen "világelsőség" okainak taglalását; az érdeklődőt a témáról megjelent kitűnő könyvhöz utalom (Gergely, 1981). Figyelmemet a női és férfi öngyilkosságok összehasonlítására irányítom. A férfiak az öngyilkosságok tekintetében is jellegzetes (jóllehet az idő függvényében nem sokat változó) mintegy két és félszeres többletet mutatnak (IV-9. Táblázat). Ez a többlet az egyes korcsoportokban is megtalálható, bár értéke a fiatalokú férfiak között a legnagyobb.

Már a halandósági adatok családi állapottal kapcsolatos elemzése is jelezte, hogy a férfi kevésbé

bírja a válást és az özvegységet. Ugyanez kimutatható az öngyilkossági adatok tekintetében is. Durkheim a múlt században rámutatott: a kor növekedésével a nőtlenek öngyilkossági gyakorisága sokkal nagyobb mértékben emelkedik, mint a hajadonoké (Durkheim, 1982. 259.o.). Ezt a tételt a magyar statisztikai adatok is igazolják. 1978--80-as adatokat alapul véve (Mádai, 1982. 278.o.) ha a 30-34 éves nőtlen férfiak öngyilkossági adatait 100-nak veszem, akkor a kor növekedésével az 50-54 éves nőtlen férfiak öngyilkossági gyakorisága 50 százalékkal emelkedett, míg a hasonló családi állapotú és korú nőké 14 százalékkal csökkent.

Az ismertté vált (bejelentett) öngyilkossági kísérletek terént a nők "vezetnek" (IV-10. Táblázat).

Az adatok jelzik, hogy a nők inkább hajlamosak "kevésbé biztosra menni" az öngyilkosság elkövetésekor, mintegy figyelmeztetést adva környezetüknek, hogy helyzetüket elviselhetetlennek vélik. A férfiak ezzel szemben "biztosra mennek". Ez abból is kitűnik, hogy az elkövetés módja nemenként sajátosan eltér; a férfiak inkább választják azokat az öngyilkossági módokat, melyeknél az életbenmaradás esélye jóval kisebb. A férfiaknál például a halálos kimenetelű öngyilkosságok elkövetői közül csak 22 százalék használ mérget (ennél az elkövetésmódnál az életbenmaradás esélyei jóval nagyobbak, mint a többinél), szemben a nők 49 százalékaival (Demográfiai Évkönyv, KSH, 1984. 276.o. adatai alapján számítva).

Durkheim a férfiak minden társadalomban tapasztalható öngyilkossági többletét a következőkkel ma-

gyarázta: "Minthogy /a nő/ a férfinál nagyobb mértékben él a közös életen kívül, kevésbé hatja át a közös élet; kevésbé van szüksége társadalomra, mert kisebb mértékű a társadalmisága. (...) Minthogy a férfi bonyolultabb társadalmi lény, csak akkor tartja magát egyensúlyban, ha több támpontot talál magán kívül, s erkölcsi tartása is azért rendül meg könnyebben, mert több feltételtől függ" (Durkheim, 1982. 203.o.). Durkheim tételét cáfolni látszik az a tény, hogy a fiatal nőknél a társadalmi életben való fokozott részvétel (melyet az oktatással és munkavállalással kapcsolatosan részletesen leírtam), nem járt az öngyilkossági gyakoriság növekedésével. 1959-61 és 1977 között a 15-19 éves férfiaknál a 100.000 főre jutó évenkénti öngyilkosságok száma 15,4-ről 13,8-ra csökkent, míg a nőknél 10,6-ról 7,8-ra. Ha 1959-61-et 100-nak vesszük, akkor a férfiak adata 1977-ben 89, a nőké 72. A 20-24 éves korcsoport hasonló adatai a férfiaknál 7 százalékos, a nőknél 31 százalékos csökkenést jeleznek (Gergely, 1981. 154. és 124.o. adatai alapján a szerző számítása).

A halálos balesetek száma 1948-49 óta riasztó mértékben emelkedett: a 100.000 lakosra jutó évenkénti halálozások száma 1948-49-ben 29,2, 1983-ban már 72,2 volt. Ebből 19,6 százezrelék közlekedési és 52,6 százezrelék egyéb baleset következménye. A IV-11. Táblázat adatai jelzik, hogy a baleseteknek tulajdonítható férfi halálozási többlet a közlekedési és egyéb balesetek tekintetében egyaránt meg-

található (IV-11. Táblázat).

A férfiak és nők megbetegedési gyakoriságáról elmondható, hogy a nők kedvezőbb egészségi állapotuk ellenére gyakrabban fordulnak orvoshoz, mint a férfiak (IV-12. Táblázat). Ez még akkor is így van, ha a nőknél szükségképp felmerülő nőgyógyászati és szülészeti esetektől eltekintünk. Molnár László a férfiak és nők beteg-magatartásának különbségeit a következőkben látja: 1. a betegség elfogadása a nők esetében kisebb valószínűséggel jelent stigmát, mint a férfiaknál; 2. a nők egészségi kultúrája magasabb szinten áll, mint a férfiaké; 3. a nők hamarabb veszik észre a betegség tüneteit, és hamarabb fordulnak orvoshoz (Molnár, 1985.). Molnár hangsúlyozza - és ez témánk szempontjából különös fontosságú -, hogy a fenti különbségek a kedvező és kedvezőtlenebb helyzetű rétegek között is fennállnak.

A nemek halandóságának alakulása nagymértékben növelte és növeli majd az időskorú lakosság körében található nőtöbbletet. 1000 hatvan éven felüli férfira 1930-ban 1069 nő jutott, 1949-ben 1270 és 1975-ben 1351.

V.

A FÉRFIAK ÉS NŐK MOBILITÁSA

Elsőnek azt vizsgálom meg, hogyan alakult az egyes dolgozó női és férfi nemzedékek helyzete az apák társadalmi helyzetéhez képest (nemzedékek közötti mobilitás). Ezen belül először az ún. kilépési mobilitást (egyres társadalmi rétegekből származó nők és férfiak milyen társadalmi rétegekbe kerültek), majd a belépési mobilitást (egyres rétegek milyen rétegekből töltődtek fel) vizsgálom négy időpontban (1949, 1962—1964, 1973, 1981).

A nemzedékek közötti kilépési mobilitás 1949-es adatait (Andorka, 1982. 66-67.o.) jelzik, hogy a *szellemi foglalkozású* apáktól származó férfiak 64 százaléka szellemi, 11 százaléka önálló kisiparos és kereskedő, és 12 százalék szakmunkás lett. A nők hasonló adatai azt jelzik, hogy amennyiben dolgoztak, jobban meg tudtak maradni a szellemi pályákon. Az *önálló iparos és kereskedő* apával rendelkező férfiak és nők kilépési mobilitása között azt a különbséget lehet látni, hogy a férfiak nagyobb arányban (27 százalék) lettek szakmunkások, mint a nők (17 százalék); a nők viszont nagyobb arányban léptek át a szellemi foglalkozásokba és mentek segédmunkásnak, mint a férfiak. A *szakmunkás származású férfiak* nagyobb arányban maradtak szakmunkások (45 százalék), mint a nők (32 százalék). A *segédmunkás származású* nők és férfiak kilépési mobilitása között az a fő különbség, hogy a férfiak nagyobb arányban lettek szakmunkások, mint a nők. Az *önálló paraszt rétegekből* származó nők és férfiak egyenlő arányban maradtak meg saját

rétegükben. A mezőgazdasági munkás rétegből származó férfiak 45, a nők 18 százaléka lett önálló paraszt. (A földosztás tehát korántsem érintette a parasztság olyan széles rétegeit, mint azt általában hinni szoktuk.) Az ebből a rétegből származó férfiak és nők 18, illetve 11 százaléka rétegen belül maradt.

1962—64-ben a *vezető és értelmiségi származású* férfiak 57 százaléka, nőknek viszont csak 26 százaléka maradt meg rétegen belül (Andorka, 1982. 75-76.o.). A nők sokkal nagyobb arányban léptek át az egyéb szellemi dolgozók csoportjába. Az *egyszerű szellemi származású* férfiaknak viszont 29 százaléka lett értelmiségi, a nők 12 százalékaival szemben. Az ebből a rétegből származó férfiak 19 százaléka, míg a nőknek csak 7 százaléka lett szakmunkás. A *szakmunkás származású* férfiak 46, a nők 13 százaléka maradt szakmunkás. A nőknek 36 százaléka lett egyszerű szellemi dolgozó, míg a férfiaknak 20 százaléka. Diplomás vagy vezető lett az ebből a rétegből származó férfiak 11 százaléka, a nőknek viszont mindössze 1 százaléka! A *betanított munkás származású* férfiak 36 százaléka lett szakmunkás, a nőknek ez az arányszáma csak 11 százalék. Az egyszerű szellemiek kategóriájába való átlépésnél épp fordított folyamatot látunk (a nők 28 százaléka, a férfiak 15 százaléka lett egyszerű szellemi dolgozó). A *segédmunkás származású* férfiak 32, a nők 8 százaléka lett szakmunkás. Egyéb szellemi lett a nők 20, a férfiak 11 százaléka. A *mezőgazdasági*

rétegből származók kilépési mobilitása férfiaknál és nőknél egyaránt rendkívül alacsony; a kilépés tekintetében az az egyetlen különbség, hogy a férfiak 15, a nőknek csak 7 százaléka lett szakmunkás. Az iparosítás első szakaszában a férfiak tanultak inkább szakmát. Elmondhatjuk tehát, hogy már 1962-64-ben kirajzolódik a következő trend a kilépési mobilitás tekintetében: "Míg a nők a szakképzettséget nem igénylő fizikai és szellemi foglalkozások felé mozognak, addig a férfiak átrétegeződési iránya inkább a szakképzettséget igénylő fizikai foglalkozások és értelmiségi társadalmi csoport felé mutat" (Kulcsár, 1985. 73.o.).

1973-ban (Andorka, 1982. 91--92.o.) a *vezető és szakértelmiségi* származású férfiak 55, a nők 33 százaléka maradt rétegen belül. Elmondható tehát, hogy a nők - az iskolázottság terén elért eredményekkel párhuzamosan - rétegben maradásának esélye elkezdte megközelíteni a férfiak hasonló esélyeit. Az ebből a rétegből származó férfiak 30, a nőknek 56 százaléka lett egyszerű szellemi dolgozó. Szakmunkássá lett a nők 4, a férfiak 11 százaléka. Ez utóbbi adatok jelzik: az értelmiségi és vezető rétegből származó férfiak - ha nem sikerül diplomát szerezni - inkább tanulnak szakmát, a nők viszont inkább hajlandók ebben az esetben az egyéb "szellemi pályára" menni. Az *egyszerű szellemi rétegből származó* férfiak nagyobb arányban lettek vezetők és értelmiségiek, mint a nők és kisebb arányban maradtak a rétegen belül. Az ebből a

rétegből származó férfiak 16, a nők 6 százaléka lett szakmunkás. A *szakmunkás származású* férfiak sokkal nagyobb arányban maradtak rétegükön belül, mint a nők. A szakmunkások lányainak 42, fiainak viszont csak 23 százaléka lett egyszerű szellemi foglalkozású. A nőknek jóval nagyobb aránya lett betanított munkás. A *betanított munkás származású* férfiak 33, a nőknek viszont csak 9 százaléka lett szakmunkás. Egyéb szellemi dolgozó lett a nők 25, a férfiak 19 százaléka. A *mezőgazdasági fizikai* dolgozók fiai kisebb arányban (40 százalék) maradtak a rétegen belül, mint lányaik (49 százalék). Ebben a rétegben is nagyobb arányban lettek a nők egyéb szellemiek és férfiak szakmunkások.

Végül tekintsük át a nők és férfiak kilépési mobilitását 1981-ben! Figyelemre méltó jelenség, hogy a *vezető és értelmiségi származású* férfiak és nők rétegben maradási esélye - szemben például az 1962-1964-es adatokkal - lényegében kiegyenlítődött. Továbbá megmaradt az a sajátosság, hogy a nők az egyéb szellemi, a férfiak pedig a szakmunkás pályára lépnek, ha nem sikerül diplomát szerezniük (Kulcsár, 1985. 172.o.). A férfiak csak akkor lehetnek a család főkeresői, ha vagy diplomások, vagy jólkereső szakmunkások lesznek; azok az értelmiségi származású nők, akik nem szereznek diplomát, az egyéb szellemi pályára lépve nem "süllyednek le" a fizikai munkavégzéshez, és mint a család második keresői - meg is engedhetik maguknak, hogy rosszul fizetett adminisztratív munkát

végezzenek. A *szakmunkás származású* férfiak jóval nagyobb arányban maradnak társadalmi csoportjukban, mint a nők. A vezetővé és értelmiségivé válás tekintetében a nők és férfiak esélyei itt is kiegyenlítődnek. A szakmunkások lányai változatlanul jóval nagyobb arányban (42 százalék) válnak "egyéb szellemiekké", mint a férfiak (13 százalék), viszont csak 17 százalékuk süllyed le a szakképzetlen munkássá, míg a férfiaknak 28 százaléka. A *szakképzetlen munkások* fiai viszont jóval kisebb arányban maradnak csoportjukon belül, mint a nők. Itt is igaz, hogy a férfiak jóval nagyobb arányban lesznek szakmunkások, míg a nők jóval nagyobb arányban lesznek egyéb szellemi foglalkozásúak. A *mezőgazdasági fizikai származású* fiúk és lányok meglehetősen alacsony arányban maradnak rétegükben. A nőknek jóval nagyobb százaléka lesz szakképzetlen munkássá, mint a férfiakénak, és fordítva: a férfiak jóval nagyobb arányban lesznek szakmunkásokká, mint a nők. Az ebből a rétegből származó férfiak és nők - a korábbi évekkel ellentétben - most már egyenlő arányban lesznek vezetőkké és értelmiségiekké. Most pedig a belépési mobilitás alakulását követjük nyomon figyelmünket a nemek közötti különbségekre irányítva.

1949-ben a *szellemi dolgozóként* tevékenykedő férfiak és nők rétegébe belépük aránya férfiaknál és nőknél nagy vonalakban azonos; talán azt érdemes látni, hogy a szellemi foglalkozású nők között nagyobb volt az azonos rétegből származók aránya, mint a férfiaknál (Andorka, 1982. 66-67.o.). Az

önálló kisiparosok és kiskereskedők származása a férfiaknál és nőknél lényegében azonos volt 1949-ben. Ugyanez elmondható a többi társadalmi rétegre.

1962—64-ben (Andorka, 1982. 75-76.o.) a női vezetők és értelmiségiek között az értelmiségi és vezető származásúak aránya 28 százalék, a férfiaknál viszont csak 16 százalék. A női vezetők és értelmiségiek rétege sokkal kevésbé töltődött fel a szakmunkások és mezőgazdaságban dolgozók leszármazottainak soraiból, mint a férfi vezetők. A férfi szakmunkások jóval nagyobb arányban töltődtek fel a mezőgazdasági foglalkozású apák fiaival (42 százalékban), mint a nők (32 százalékban). A férfi betanított munkások is jóval nagyobb mértékben toborzódtak a mezőgazdaságban dolgozó apák fiaiból, mint a női betanított munkások. 1962—64 és 1972 között a legfontosabb változás a belépési mobilitás tekintetében az, hogy a női vezetők között a munkás és paraszt származásúak aránya megnőtt. Ekközben a férfiak belépési mobilitási arányszáma nem sokat változott, tehát a két nem belépési mobilitása hasonlóvá vált.

1981-ben (Kulcsár, 1985. 173.o.) a vezető és értelmiségi nők és férfiak hasonló arányban toborzódtak a különböző társadalmi rétegekből. 1981-ben a férfiak és nők különböző rétegeinek származása nem különbözik lényegesen; mindazonáltal érdemes megjegyezni, hogy az egyéb szellemi foglalkozású nők sokkal nagyobb arányban (32 és 22 százalék) származnak szakmunkás és szakképzetlen munkás szülőktől, mint a férfiak (27 és 18 százalék). Mind

a férfiaknál, mind a nőknél a mobil személyek száma 75 százalék körül mozog; más szavakkal a kereső nők és férfiak 75 százaléka apjához képest megváltoztatta társadalmi helyzetét.

Eddig a nemzedékek közötti mobilitást vizsgáltuk; az emberek azonban pályájuk során is átlépnek egyik osztályból vagy rétegből a másikba (nemzedeken belüli mobilitás). Statisztikai adatok (Kulcsár, 1985. 175.o.) jelzése szerint az "egyéb szellemi" kategóriába tartozó férfiak nagyobb arányban léptek át más foglalkozási kategóriákból a vezetők, illetve értelmiségiek csoportjába, mint a nők. A szakmunkás nők 21, a szakképzetlen nők 16, a mezőgazdasági szakmunkás nők 20 százaléka lépett át pályája során az egyéb szellemi foglalkozásúak csoportjába. A férfiak hasonló adatai 10, 8 és 3 százalék. Sok nő tehát előszeretettel lép át foglalkozási pályája során az egyéb szellemiek közé. A jelenséget más oldalról világítja meg a következő elemzés: "1960-ban a fizikai szakképzettséggel rendelkező férfiaknak és nőknek egyaránt kilenctizede dolgozott fizikai munkakörben és egytizede végzett szellemi munkát. 1980-ra az arányok különösen a nőknél a szellemi tevékenységűek javára tolódtak el: 1980-ban a szakmával rendelkező férfiaknak 15 százaléka, a nőknek már egynegyede látott el szellemi tevékenység közé sorolt munkakört. 1980-ban a szakmukásbizonyítvánnyal szellemi foglalkozásokban dolgozó nőknek mintegy kétötöde számviteli, ügyviteli munkát töltött be, míg a férfiak között az ennek

megfelelő arány 10 százalékot sem ért el" (1980. évi Népszámlálás, 36. kötet 116.o.). A férfiak viszont szeretnek szakmunkássá válni. A szakképzetlen munkások 24, a mezőgazdasági munkások 14 százaléka lett ipari szakmunkássá, míg a nők hasonló adatai 7 és 4 százalék.

Most pedig vizsgáljuk meg a nők és férfiak nemzedéken belüli belépési mobilitását! A foglalkozási pálya során vezetővé lettek között a korábban értelmiségi kategóriába tartozók aránya a férfiak között lényegesen nagyobb, mint a nők között (Kulcsár, 1985. 177.o.). A jelenlegi női vezetők 46, a férfi vezetők 28 százaléka kezdett egyéb szellemi dolgozóként; a női vezetők 10, a férfiak 18 százaléka volt korábbi állásában értelmiségi.

Az *értelmiségi* nők és férfiak között hasonló arányban vannak olyanok, akik már értelmiségiként kezdték. Lényeges különbség viszont az, hogy a jelenleg értelmiségiként dolgozó nők 43, a férfiaknak csak 26 százaléka kezdte egyéb szellemi dolgozóként. Az *egyéb szellemiek* rétege sokkal zártabb a nőknél, mint a férfiaknál. Az ebbe a csoportba tartozó nők 68, a férfiaknak 29 százaléka egész életében ezt a munkát csinálta. A jelenleg *szakmunkásként* dolgozó nők és férfiak korábbi foglalkozásukat tekintve hasonló arányban oszlanak meg, bár a férfiaknál a végig szakmunkásként dolgozók aránya nagyobb, mint a nőknél. A női *szakképzetlen munkások* rétege meglehetősen zárt, bár

a nők között többen vannak azok, akik végig ebben a kategóriában dolgoztak. A jelenleg *szakképzetlen munkásként* dolgozó nők 10, a férfiaknak 21 százaléka első állásában szakmunkás volt. Elmondható tehát, hogy - feltehetőleg az egyes szakképzetlen munkákban elérhető magasabb kereset miatt - a férfiak nagyobb arányban kényszerülnek pályájukat elhagyni és nehéz fizikai munkát vállalni. A *mezőgazdasági fizikaiak* között a nőknél és férfiaknál hasonló a kép, de a nők között nagyobb a helyzetet nem változtatók aránya. Szakmunkásként kezdte a jelenleg ebbe a csoportba tartozó nők 4, a férfiak 11 százaléka.

A nők számára külön mobilitási út az ún. házassági mobilitás. 1967 és 1982 között jelentős mértékben csökkent az azonos rétegbe tartozók közötti házasságok aránya (64 százalékról 58 százalékra). Figyelemre méltó jelenség, hogy míg 1967-ben az összes házasság 4,3 százalékát kötötték szellemi foglalkozású nő és munkás férfi között, addig ez az arány 1982-ben 22,6 százalék. Míg 1967-ben a különböző rétegek között kötött házasságok leggyakoribb házasságtípusa a munkás nők és a parasztsághoz tartozó férfiak házassága, addig 1982-ben az előbb említett munkás férfiak szellemi foglalkozású nő közötti házasság a leggyakoribb a különböző rétegek között létrejött házasságok között (a számítások a Demográfiai Évkönyv 1982-es és 1967-es köteteinek 63. és 48. oldalán található adatok alapján). Most pedig nézzük meg

a házasságkötéseket iskolai végzettség szempontjából! "Míg a múltban megszokott volt, hogy az új párból a férfinak volt magasabb iskolai végzettsége, ma a fordított a gyakoribb" (Cseh-Szombathy, 1980. 22.o.). 1967-ben ebből a szempontból homogén volt az összes házasságkötések 62 százaléka és ez az arány 1982-ig lényegében változatlan. 1967-ben a férfi által végzett osztályok száma alacsonyabb az összes házasságkötés 21, magasabb a házasságkötések 17 százalékában, 1982 megfelelő adatai 23 és 17 százalék.

A következőkben azt vizsgálom, hogy a házasságkötés időpontjában milyen társadalmi csoportokba tartoztak az 1962-es és 1973-as mobilitás-vizsgálat keretében összeírt kereső nők és házastársaik (Andorka, Harcsa—Kulcsár—Matoricz, 1979. 77. és 73.o. adatai alapján). A vezető értelmiségi férfiak 1962-es összeírása alapján 19 százalékban saját csoportjukból nősültek, és egyéb szellemieket vettek el 58 százalékos arányban. Az 1972-es adat szerint a vezető és értelmiségi csoportba tartozó férfiak már nagyobb arányban (25 százalék) nősültek saját csoportjukból. A szakmunkások 23 százaléka egyéb szellemi nőt vett el az 1962-es adatok szerint és ez az arány 1978-ig 28 százalékra nőtt. A vezető és értelmiségi nők mindkét időpontban jóval zártabbak (50 százalékuk vezető és értelmiségi férjhez ment feleségül), mint az azonos csoportba tartozó férfiak. A nők fokozatosan

javuló iskolázottságával párhuzamosan nőtt az olyan házasságkötések száma, melyet értelmiségi nő és szakmunkás férfi között kötöttek; az egyéb szellemi foglalkozású nők pedig növekvő arányban mentek szakmunkás férfiakkhoz.

VI.

A NŐK ÉS A GYERMEKVÁLLALÁS

A születésszám alakulásával kapcsolatos hatalmas irodalom összefoglalása után Andorka Rudolf a következő konkluzióhoz jut: 1. az azonos gazdasági-társadalmi státuszú családok között a nagyobb jövedelműek nagyobb valószínűséggel vállalnak több gyermeket; 2. a családok jövedelme, lakóhelye és a női munka elsősorban közvetlen hatással van a születésszáma; 3. minden más tényező (társadalmi-gazdasági státusz, mobilitás, vallási hovatartozás stb.) a gyermekvállalással kapcsolatos normákat alakítja és így csak közvetett módon befolyásolja a születésszámot; 4. ki kellene dolgozni a termékenység (a szociológusok és demográfusok által használt fogalom a születésszáma) szociológiai elméletét, mely a társadalmi hatások között különös figyelmet szentel a termékenységgel kapcsolatos normák és értékek alakulásának (Andorka, 1978. 377—383.o.).

Köztudott, hogy a második világháború után a fejlett ipari országokban a szülések száma ugrás-szerűen megnőtt, majd a hatvanas évek közepétől kezdődően a fejlett ipari államokban csökkenésnek indult (VI-1. Táblázat). A szocialista országok termékenysége némileg másképp alakult: "A második világháborút követően kevésbé volt észlelhető egyértelmű *baby-boom*-jellegű (a születésszám hirtelen megugrása) növekedés, a 60-as évek mélypontját pedig a hetvenes években viszonylagos nagyobb szintű stabilizálódás követte" (Klinger, 1980. 338.o.).

A fejlett ipari országokban tapasztalható születésszám-csökkenés oka mind a mai napig vitatott.

Szokták a jelenséget gazdasági okokkal magyarázni. Ezek szerint a termékenység a gazdasági nekilendülések és válságok hullámvázát követi. E magyarázat hiányosságát többek között az is jelzi, hogy például Nyugat-Németországban, melyet a hetvenes évek válsága a nyugati országok közül talán a legkevésbé érintett, a születésszám visszaesése a legnagyobb és mind a mai napig tart: "Nyugat-Németországban az 1982-es évre 0,66 értékű nettó reprodukciós együtthatót számítottak ki. Ez azt jelenti, hogy ha változatlan maradna az 1982-es év születésszám-szintje, akkor a következő nemzedék létszáma - abszolút értékben - egyharmadával kevesebb lenne, mint a mai nemzedéké" (Linke, 1985. 14.o.).

Az 1960-as évek közepétől a házasságkötési kor emelkedik. Valószínű, hogy ezt a jelenséget és a születésszám-csökkenést hasonló gazdasági és társadalmi tényezők okozzák.

Aries szerint a jelenlegi változást az magyarázza, hogy a "gyermek fontossága, értéke lecsökkent a felnőtt társadalom szemében" (idézi: Andorka-Vukovich, 1983. 174.o.).

Magyarországon 1920-tól követjük nyomon - vázlatosan - a születésszám csökkenését: 1920-ban 100 házasságra 362, 1949-ben 257, 1970-ben 205 és 1980-ban 189 gyermek jutott. Ugyanebben az időszakban a négy vagy több gyermeket szült nők száma 1920 és 1980 között a házasságkötők körében 42 százalékról 9 százalékra csökkent. A jelzett időszakban a kétgyermekes nők száma 12-ről 39 százalékra, az egy-

gyermekeseké 17-ről 28 százalékra nőtt, a gyermekteleneké pedig 18 százalékról 12 százalékra csökkent. A változást szemléletesebben fejezi ki a következő adat: 1920-ban az 1 vagy 2 gyermekes házas nők 29 százalékot, 1980-ban 67 százalékot tettek ki az összes házas nő között (VI-2. Táblázat).

Megállapítható, hogy az átlagos gyermekszám visszaesésének oka nem a gyermektelenség, hanem az egy- és két-gyermekes családok elterjedése és ezzel párhuzamosan a négy vagy több gyermeket szülő nők arányának visszaesése. A magyar társadalom minden rétegében elterjedt a kétgyermekes család-ideál, ennél több gyermeket csak kivételes esetben vállalnak.

Az alábbiakban a 15-49 éves házas és kereső nők gyermekszám szerinti eloszlását vizsgálom (VI-3. Táblázat).

Germektelen a mezőgazdasági fizikaiak 5, a szellemieknek viszont már 15 százaléka. Az egy gyermekesek aránya a szellemiek felé haladva nő; a két gyermekeseké társadalmi csoportonként nem változik lényegesen. A három gyermekesek tekintetében ismét nagy, a négy és több gyermekesen tekintetében még nagyobb különbséget találhatunk a három társadalmi réteg között.

A továbbiakban megvizsgáljuk a tervezett, a megvalósuló és a reprodukcióhoz szükséges családonkénti átlagos gyermekszámot (VI-4. Táblázat).

A fiatalok kívánsága szerint a családonkénti átlagos gyermekszám 2,17, az egyszerű reprodukció-

hoz (a népesség változatlan számú fennmaradásához) azonban 2,30-as átlagos gyermekszám lenne szükséges; a családok tervezett gyermekszámának megvalósulása esetén is 6 százalékkal kevesebb gyermek születne, mint ami a népesség reprodukciójához szükséges lenne. Ténylegesen azonban az átlagos gyermekszám csak 1,92, azaz 17 százalékkal alacsonyabb, mint ami a reprodukciós szinthez kell. Mi húzódik meg ezen átlagok mögött? A fiatal nők tervei szerint csak 6 százalék akar 1 gyermeket, ténylegesen azonban 17 százaléknak lesz egy gyermeke, két gyermeket szeretne 72 százalék, de csak 60 százaléknak sikerül ez. A népesedési helyzet jelentősen javulna, ha minden családban megszületne a tervezett két gyermek és egy picit növekedne a háromgyermekes családok aránya. "Modellszámítások szerint ha a jelenlegi egy gyermekes családok kevesebb, mint felében megszületne a második gyermek is, továbbá, ha a jelenlegi kétgyermekes családok egynegyedében világra jönne a harmadik gyermek is, akkor elérnék az egyszerű reprodukció szintjét (Andorka, 1984. 3.o.).

A termékenység társadalmi csoportonként való alakulásával kapcsolatosan elmondhatjuk, hogy a mezőgazdasági fizikaiak a tradicionálisan a legtermékenyebb réteg; őket követik az egyéb fizikaiak és szellemi munkát végzők. Az idők folyamán a rétegek közötti termékenységekben megmutatkozó különbségek fennmaradtak, de jóval kisebb különbségekkel (nivellálódva) egy jóval alacsonyabb átlag körül mozognak.

Most pedig vizsgáljuk meg a tervezett és megvalósuló termékenységet rétegenként! 1980-ban 100 40-49 éves mezőgazdasági fizikai nőre élete során 237 szülés jutott; ez tehát 8 százalékkal több, mint amit 1974-ben terveztek (VI-5. Táblázat). A nem-mezőgazdasági fizikaiak között 100 40-49 éves nőre élete során átlagosan 213 szülés jutott, és a 100 főre jutó átlagos tervezett szülések száma 215. A fiatal házasodó nők között gyermeket nem akarók nincsenek, de 6 százalékuk gyermektelen volt 1980-ban. Az egy gyermeket akarók száma 6 százalék, de 1980-ban a réteghez tartozó 40-49 éves nők 25 százaléka volt egy gyermekes. Végül két gyermeket szeretne a túlnyomó többség (74 százalék), de ezt csak 44 százalékuk tudja megvalósítani (VI-5. Táblázat).

A szellemi rétegekbe tartozó nők termékenysége a legalacsonyabb: 100 40-49 éves nőre élete során átlagosan 156 szülés jutott 1980-ban, holott az ebbe a rétegbe tartozók átlagosan 220 gyermek megszületését tervezték. Elmondhatjuk tehát, hogy ebben a rétegben a megvalósult születésszám 29 százalékkal kisebb a tervezettnél. A részletesebb adatok áttekintése jelzi, hogy senki sem akart gyermektelen maradni, de végül is az ebbe a rétegbe tartozó 40-49 éves nők 9 százaléka az. Egy gyermek megszületését mindössze 5 százalék tervezte, mégis a 40-49 évesek között 39 százalék egy gyermekes. A túlnyomó többség két gyermeket tervez (72 százalék), de ezt csak 42 százalék tudja megvalósítani.

A termékenység és az iskolai végzettség összefüggéseit vizsgálva (VI-6. Táblázat) elmondhatjuk, hogy a nők iskolázottságának javulásával párhuzamosan csökken a születésszám. Bár 1960 és 1980 között az összes iskolázottsági fokú a házas szülőképes korú nők termékenysége nőtt, és ez emelte az össztermékenységet, ám az alacsonyabb termékenységgű és magasabb iskolázottságú nők arányszámának növekedése végül is egészében csökkentette a termékenységet: "Az iskolázottsági szint emelkedésének negatív hatását a termékenységre mutatja az 1960. évi megoszlásra standardizált mutató, mely jelzi, hogy ha az iskolai végzettség megoszlása azonos lett volna az 1960. évivel, akkor a szülőképes korú 100 házasságnak az 1980. évi 172 helyett 217 gyermek jutott volna" (1980. évi Népszámlálás, 32. kötet, Termékenységi adatok. Budapest, 1982. 23.o.).

Andorka és Vukovich szerint a magyar termékenység alakulásában (VI-7. Táblázat) kétfajta tényező játszott szerepet: "Egy hosszútávú tendencia, amely a társadalmi és foglalkozási szerkezet átalakulásával, a városiasodással az iskolai végzettség emelkedésével, a nők fokozódó munkavállalásával összefüggésben" lecsökkentette a termékenységet; 2. "különböző rövidtávú hatások, közöttük a népesedéspolitika változásai, amelyek a hosszútávú csökkenési tendencia körül változásokat idéztek elő (Andorka—Vukovich, 1983. 196.o.).

A népesedéspolitika részletes elemzésére itt nem vállalkozom. A legfontosabb intézkedések: az

ötvenes évek elején az abortusz szigorú tilalmának bevezetése, 1956-ban az abortusz-tilalom megszüntetése, a gyás 1967-es bevezetése, 1974-ben a gyás összegének felemelésével párhuzamosan az abortusz kicsit szigorúbb kezelése, majd a gyás megjelenése.

A gyás bevezetését követően a születésszám megnőtt, de a növekmények "egyharmada abból származott, hogy a szülőképes fiatal évjáratok száma megnőtt, a növekmény másik kétharmada pedig majdnem teljes egészében abból, hogy előbbre hozták a születéseket" (Andorka, 1978. 358.o.). Az 1965 és 1980 közötti népesedéspolitikai intézkedések "nem voltak hatás-talanok, mérsékeltek esetenként pedig megállítot-ták a korábbi évtizedekben feltartóztathatatlanul előrehaladó termékenység-csökkenési tendenciáit az-zal, hogy lényegesen csökkentették az egykét, és egy kevéssel valószínűleg megnövelték a három gyer-mekesek arányát is a fiatal női nemzedékekben" (Andorka—Vukovich, 1983. 209.o.). Más szerzők már sokkal negatívakban értékelik az 1973-as népesedés-politikai intézkedéseket: "a három gyermekes család-modell nem terjedt el" és az "intézkedések hatása csak átmeneti volt, a szülések előbbre hozásával járt és nem a tényleges termékenység-növekedéssel". Továbbá: "a népesedéspolitika felerősítette a népes-ség hullámzásait, létrehozva az ötvenes évek népe-sedési hullámának tükörképét, mely a rosszul időzí-tett beavatkozás nélkül bizonyára egyenletesen ala-kult volna" (Tóth, 1983. 74. és 76. oldalak).

Egyes szerzők összefüggést látnak a női munkavállalás jelenlegi hazai gyakorlata, a lakáshiány és a születésszám alakulása között; más szavakkal a társadalmi viszonyok kedvezőtlenléte okán kevesebb a szülések száma, mint ahogyan azt eltervezik (lásd a kívánt és a végül megvalósuló gyermekszám közötti különbséget!).

A kívánt és megvalósuló gyermekszám közötti különbséget a legújabb, a népesedési politikával és népesedési kérdésekkel foglalkozó közvéleménykutatások is mérték: az ún. normatíva-mutatót úgy kapjuk meg, hogy a közvéleménykutatások alapján számított ideálisnak vélt családonkénti gyermekszám átlagokat az adott ország teljes termékenységi arányszámával (a korszekifikus termékenységi arányszám összegének egy nőre jutó értékekkel) elosztjuk. "A mutatót a demográfusok úgy értelmezték, hogy annak értéke minél közelebb van a 100-hoz, annál valószínűbb, hogy az adott országban a termékenység az általánosan helyeselt, elfogadott normatívának felelt meg" (S. Molnár-Pataki, 1987. 13.o.). A normatíva-mutató értéke 1983 és 1985 között 138,2-ről 146,2-re nőtt. Azt is tudnunk kell, hogy hazánkban a családonként ideálisnak tartott gyermekszám 1974 és 1983 között 2,88-ról 2,46-ra csökkent, és 1983-ban az ideálisnak tartott gyermekszám - a normatíva-mutató jelzése szerint - 38 százalékkal és 1985-ben már 46 százalékkal magasabb, mint a tényleges születésszám. Elmondható tehát, hogy az utóbbi években a közvélemény által ideálisnak tar-

tott gyermekszám fokozódó mértékben tér el a ténylegesen megvalósuló születésszámtól.

Nem biztos azonban, hogy *csak* a társadalmi adottságok kedvezőtlen mivolta miatt van ilyen jelentős, és fokozódó eltérés az ideálisnak tartott gyermekszám és a születések száma között.

A fejlett ipari országok adatai óvatosságra intenek bennünket. A születések száma olyan országokban is csökkent a hetvenes években, melyekben a női foglalkoztatás szintje - mint láttuk - alacsonyabb és formái jóval rugalmasabbak, továbbá egy fizetésből is meg lehet élni, jóllehet luxusigények kielégítését ez már nem fedezi.

Az ideálisnak vélt gyermekszámot az egy nőre jutó gyermekszámmal összevetve kiderül, hogy Franciaországban 32 százalékkal, Angliában 24 százalékkal, a Német Szövetségi Köztársaságban 41 százalékkal több gyermeket vélnek családonként ideálisnak, mint amennyi végülis megszületik (S. Molnár—Pataki, 1985. 13.o.). Az adatok még döbbenetesebbé válnak akkor, ha figyelembe vesszük, hogy számos nyugat-európai országban maga a családonként ideálisnak vélt gyermekszám is messze elmarad attól, ami a népesség egyszerű reprodukciójához szükséges lenne.

A fejlett országokban tapasztalható jelenlegi termékenység-csökkenés már nem magyarázható a hagyományos demográfiai elméletekkel; ezek a lakóhely, jövedelem, foglalkozás, munkavállalás, iskolázottsági szint, vallási hovatartozás stb. hatását vizsgálták a termékenységre. Melyek azok a

tényezők, melyeknek hatására a normák megváltoztak? Úgy vélem, hogy a születésszám csökkenése mögött a kedvezőtlen magyar feltételeken túl egy túlságosan individualizálódott és egy túlságosan nárcisztikus (önimádó és önző) társadalom áll, mely - mint azt a későbbiek során kifejtem - morális válságba jutott. Ezek az erők a modernizáció útjára lépett magyar társadalomban is hatnak.

Mindez nem jelenti azt, hogy a népesedéspolitikát elhanyagolhatjuk (lásd a kívánt és realizált gyermekszám közötti különbséget), de azt is látni kell, hogy az ipari országokban (a gyermekszámmal kapcsolatosan is) egy olyan általános norma-váltást élünk át, melynek hatásai még a legigyekvőbb népesedéspolitika mellett is egyelőre beláthatatlanok.

MÁSODIK RÉSZ

FÉRFI-NŐ KAPCSOLAT ÉS
A NORMÁK, ERKÖLCS ÉS MENTALITÁS VÁLTOZÁSA

VII.

Karakterológiai
és
mentalitástörténeti előzmények

A személyek közötti kapcsolatok manapság sokkal kevésbé stabilak, mint régen. Az utóbbi 100 évben a család lassú, de tartós szétesésének lehetünk tanúi. (Ha a jelenlegi válási arányszámok fennmaradnak, akkor a most megkötött házasságoknak mintegy 50 százaléka válással fog végződni.) A születésszám tragikus mértékben visszaesett. A fejlett ipari államokban a 18 éves és annál fiatalabb gyermekek mintegy 29 százaléka nem él mindkét édesszüljével. Meg kell említenem a házasságon kívüli nemi kapcsolatok nagy elterjedtségét is, mely az emberek zömében aláásta társá-ba vetett bizalmát.

Hogyan jutottunk el a jelenlegi helyzethez? Először durva megközelítést, David Riesman jól ismert karakterológiáját hasznosítjuk.

Az iparosodás korszaka előtt az uralkodó karaktertípus a tradíciótól irányított ember volt: "A tradíciótól irányított személy a kultúra hatását egységként érzi, ez a hatás azonban a néhány, sajátos egyénen keresztül jut el hozzá, akikkel naponta kapcsolatban áll. Ezek tőle nem azt várják el, hogy valamilyen típushoz tartozzék, hanem inkább, hogy helyesnek vélt módon viselkedjék. Következésképpen a viselkedéssel szembeni szankció a *megszégyenítéstől* való félelem formájában jelenik meg" (Riesman, 1983. 84.o.).

A kapitalizmus kialakulásával az emberek "belülről irányítottak" lettek: "A belülről irányított ember kora gyermekkora óta ahhoz a pszichikai iránytűhöz igazodik, amellyel szülei szerelték fel ...

Amennyiben eltér az irányvonaltól, akár azért, mert belső ösztönzés készíti erre, akár azért, mert embertársai ingadozó szavára figyel, *bűntudat* alakul ki benne" (Uo. 1983. 84—85.o.). A "kívülről irányított" emberbe viszont egy "radar" van beépítve, amellyel azt kémleli, vajon hasonlít-e a többiekhez; ezt a karaktertípust a "diffúz aggodalom" hajtja: "A belülről irányított ember 'otthon lehet idegenben' azért, mert viszonylag közömbös másokkal szemben, a kívülről irányított ember viszont mindenütt otthon van és sehol sincs otthon, készen arra, hogy felületes bensőségességet tanúsítson bármivel szemben" (Uo. 85.o.).

Úgy vélem, Riesman ráérezett arra, hogy a 19. században és még jóval a századforduló után élő emberek karakterformálásához képest a 20. század második felében mélyreható változások következtek be. A család-szociológusok is érzékelik ezt a három szakaszt, midőn a család történeti típusairól beszélnek. Somlai Péter például megkülönbözteti a "hagyományos családokat", a "polgári intimitás" családtípusát és végül az ún. "modern családot". Szerinte a modern családban "az egymásra vonatkozó jogokat és kötelességeket nem lehet közvetlen módon visszavezetni olyan normákra, melyek az egyes családtagok társadalmi-gazdasági státuszának 'természetes' különbségeire vonatkoznak" (Somlai, 1986. 92.o.). Továbbá: "E tartalmakat csak 'belülről' igazolhatják egymásnak a tagok, s a családok stabilitása egyre inkább attól függ, hogy a kapcsolatnak milyen kommunikatív rendszere van"

(Uo. 94.o.). Somlainak a felületi leírást tekintve igaza van, de - úgy vélem - nem hangsúlyozza kellőképp, hogy az általa leírt jelenség végsősoron az erkölcs és erkölcsiség hanyatlásával, vagy legalábbis megváltozásával magyarázható.

Mielőtt továbbmennék, le kell szögeznem: nem hiszem, hogy a 19. század erkölcsisége tökéletes volt; sőt a 19. század belülről irányított emberét a túlságosan merev szabályok, az ún. "jó erkölcsök" feltétlen követésének szükségessége nyomorította meg, míg a mait az erkölcsi szabályok túlságosan is erős elvetése. Összességében azonban feltételezhető, hogy a belülről irányított személy emberségesebb tudott maradni, mint korunk kívülről irányított embere; ilyen értelemben tehát igenis *lehet* erkölcsi hanyatlásról beszélni.

Az erkölcs hanyatlásával, vagy ha úgy tetszik, megváltozásával kapcsolatosan adható egy marxista és egy konzervatív válasz. Az első szerint a morális értékek azért kérdőjeleződnek meg, mert az ember egy olyan társadalomban él, melynek viszonyai erkölcstelenné teszik a személyiséget. A konzervatív tudósok szerint viszont az erkölcsi hanyatlás oka a valláserkölcs erejének gyengülése.

Sok társadalomtudós szerint nálunk Magyarországon az erkölcs széthullása a közösségi élet korlátozott lehetőségével, a közösségek, továbbá a demokratikus intézmények hiányával magyarázható. Ezzel az érvel szemben felhozható, hogy Nyugaton a demokratikus formák és ezzel együtt a közösségformálódás

lehetőségei nagyobb mértékben állnak rendelkezésre, mégis ezekben az országokban is tapasztalható az erkölcsi hanyatlás.

Úgy vélem tehát, hogy mind a modern ipari társadalom szervezeti-hatalmi viszonyai (legyen az tőkés vagy szocialista ipari társadalom), mind a vallásos vagy szocialista-humanista értékektől való elfordulás hozzájárulhatott az erkölcs széthullásához.

Az erkölcsi értékek hanyatlásának oka rendkívül bonyolult kérdés. Nem adható itt egyértelmű válasz. Nem mondhatjuk, hogy *csak* a társadalom diszfunkciói okozzák a válságot, de azt sem mondhatjuk, hogy *csak* bizonyos értékek elutasítása. A társadalmi változás szociológiájában ma az a legelterjedtebb nézet, hogy "a társadalomban, mint kapcsolatrendszerben állandó kölcsönhatás van a gazdasági, társadalmi, politikai és tudati tényezők között; hol az egyik, hol a másik területről érkeznek impulzusok, s ezek egymást felerősítve-gyengítve, átalakítva indítanak el változásfolyamatokat a rendszeren belül" (Hankiss, 1982. 12.o.).

Az erkölcsi válsággal kapcsolatosan a legmeggyőzőbb felelet Ortega y Gasset adta számomra. A 19. század Nyugat-Európában nemcsak az ipari forradalom évszázada, hanem széles tömegek életkörülményeinek állandó és fokozatos javulása figyelhető meg; létrejön a tömegtársadalom, melyet az életkörülmények Európában korábban alig ismert javulása kísér: a modern embert a technika csodái veszik kö-

rül, milliós nagyvárosokban egyre inkább nagy kényelemben élhetnek emberek hatalmas tömegei. A korábbi évszázadokhoz képest az élet a jó mód emelkedése folytán végtelenül könnyű lett; az átlagember, a tömegember nem érti és nem is akarja érteni az általános jó mód okát. Gasset mindezt a két világháború között írja, és azóta páratlan életszínvonal-emelkedés zajlott le: Nyugat-Európa fogyasztói társadalmi az ötvenes években alakultak ki. Magyarországon pedig a hatvanas évek elejétől emelkedtek fel milliók az általános szegénység színvonaláról. Igaza van Ortega y Gassetnek, amikor a modern ember lelkületét a következőképp jellemzi: "Minden kor 'vulgus'-a számára az élet mindenekelőtt határozott valamit, kötelességet, függést, egyszóval kényszerűséget jelentett. Ha úgy tetszik, nem is csupán jogi és társadalmi kényszerűséget és elnyomást, hanem kozmikus" (Ortega y Gasset, é.n. 70-71.o.). Nos, ez az érzés megszűnt. A jelen tömegembere - vallja Ortega y Gasset - "egyszerűen nélkülözi az erkölcsöt, amely mindig, lényege szerint valaminek való alávetettség érzése, szolgálat és felelősségtudat" (Uo. 254.o.). Azt is látnunk kell persze, hogy egy ellentétes folyamat is elindult az utóbbi időkben: a mai nyugati társadalmakban egyre erősebben jelentkeznek ún. posztmateriális értékek (a közösségek felértékelődése, a vallásosság erősödése, környezetvédelem, ökológiai szemlélet), valamint konzervatizmus is, jóllehet, a fogyasztói mentalitás még mindig rendkívül erős.

Charles Horton Cooley megkülönböztette az ún. "elsődleges" és "másodlagos" csoportot. Minden egyénnek szüksége van arra, hogy valamilyen "elsődleges" csoport tagja legyen, mert ezekben a csoportokban (ezek lehetnek kétfősek is) a résztvevők egymást behelyettesíthetetlennek tekintik, az egyik személy a másik számára nem eszköz valamilyen külsődleges cél eléréséhez, hanem öncél, a kommunikáció mély és a személyiség nagyon sok részére kiterjed (ez persze nem jelent feltétlen elfogadást) és végül a viselkedés spontán. Megjegyzendő, hogy Cooley nem használta a "másodlagos csoport" kifejezést (ez később lett bevetté a társadalomlélektanban). Cooley azért tartotta ezeket a csoportokat elsődlegesnek, mert "alapvetők a személyiség társadalmi természetének és gondolatainak formálásában" (Cooley, 1909. 23.o.). A másodlagos csoportban a kapcsolatok személytelenek, a résztvevők jogait és kötelességeit formalizált szabályok tartalmazzák, a benne résztvevő személyek változhatnak. Nem állítható persze, hogy minden elsődleges kapcsolat szükségképpen jobb, inkább azt mondhatjuk, hogy a két kapcsolattípusnak más a feladatköre. Az elsődleges kapcsolatok a személyiség lelki stabilitásához és méltóságához nélkülözhetetlenek, a másodlagosak pedig a formalizált szervezetnek fontosak.

Feltevésem szerint az elsődleges csoportokat jellemző kapcsolatok válságba jutottak. A mai ember pedig menekül: a terápiák divatja, a sport-

kultusz mind-mind azt hangsúlyozza, mennyire független az egyén embertásaitól, mennyire sebezhetetlen, holott egyszerűen fél, sőt retteg! Napjaink alapvető karakterológiai típusát a nárcizmus fogalma magyarázza leginkább. Úgy vélem, hogy a modern ember kívülről irányítottan nárcisztikus. Előbb tehát a nárcisztikus jellemmel kell foglalkoznunk, és csak utána kezdhetünk bele a női és férfi azonosságtudat változásainak tárgyalásába.

Milyen a nárcisztikus ember? Az ilyen személy először is befelé fordul. Többször megélte már, hogy vagy nem érdemes, vagy lehetetlen elsődleges csoportokban kialakuló kapcsolatokra törekedni.

Christopher Lasch - a modern amerikai társadalmat értékelve, de számunkra is tanulságosan - így ír: "A társadalmi kötelékek meglazultak, s ez a társadalomban uralkodó hadiállapotból ered. De tükröz ez mást is, nevezetesen a függőség elleni nárcisztikus védekezést. Egy háborúzó társadalomban az emberek lelkük mélyéig antiszociálissá váltak. Nem meglepő tehát, ha az önimádó, bár a külső megtorlásoktól való félelmében behódol a társadalmi normáknak - gyakran törvényen kívülinek érzi magát, és másokról is úgy véli 'becstelenek és megbízhatatlanok, vagy csak külső erőnek, kényszernek engednek'" (Lasch, 1984. 69.o.).

Christopher Lascht idéztem, és az olvasóban felmerülhet a kérdés, mennyiben jogosult Lasch véleményét az erkölcsi válságról a mai magyar társadalomra alkalmazni. A válasz igenlő, mert az

utóbbi években hazánkban folytatott értékszociológiai vizsgálatok hasonló jelenségeket rögzítettek. Sőt, az amerikai és magyar társadalom értékrendjének összehasonlítása során Hankiss és szerzőtársai arra az eredményre jutottak, hogy a magyar társadalom értékrendje modernizáltabb és szekularizáltabb (kevésbé vallásos), mint az amerikaié, de ezt *negatív* modernizációnak tekintik, mert "elsősorban nem azért lengenek ki a magyar társadalmi csoportok értékpreferencia tengelyei a modernizáció irányába, mert a weberi modernizációs értékek együttese Magyarországon, a magyar társadalom értéktudatában fontosabb szerepet játszanak, hanem azért, mert a hagyományos közösségi értékek Magyarországon jóval nagyobb mértékben elgyengültek, hatásukat veszítették, mint az amerikai társadalomban" (Uo. 259.o.). Hazánkban a fiatalabb generáció értékrendje egyre erősebben a modernizációs értékek (individualizálódás, racionalizálódás, a vallás erejének gyengülése, az anyagi felhalmozással kapcsolatos értékek megerősödése) felé fordul, míg Amerikában a közösségi értékek, személyiségértékek és a közösségek és személyiség kiteljesedésével kapcsolatos értékek (egyszóval a "posztmodernizálódás" értékei) erősödtek meg. A magyar társadalom a hetvenes évek végén jelentkező gazdasági nehézségekre a modernizációs értékek további erősödésével válaszolt, azaz "még inkább elfordult azoktól a hagyományos közösségi értékektől, amelyek a modernizációs folyamatot visszafogták

(Megbocsájtó, Udvarias, Üdvözlő, Fegyelmezett), és még inkább a modernizáció alapvető értékei felé fordult (Anyagi javak, Törekvő, Hatékony" (Uo. 347.o.).

A magyar értékszociológiai vizsgálatok legalább is valószínűsítik, hogy a Lasch által leírt önzés, az emberi kapcsolatok elembertelenedése, a viselkedés eldurvulása a magyar társadalomban is megvan, sőt - álláspontom szerint - a gazdasági és politikai válság szorítása közepette további romlás tapasztalható.

VIII.

FÉRFI ÉS NŐI AZONOSSÁGTUDAT NAPJAINKBAN

Az első részben feltárt társadalomstatistikai adatok tükrében nem kell azon csodálkozni, hogy a női szerepek és azonosságtudat gyökeresen megváltozott szerte a modern ipari országokban, de hazánkban is. A modern nő *két* szereppel rendelkezik, és - a férfival szemben, akinek csak *egy* szerepe van - emiatt teljes fölénybe került: "Ma nálunk a társadalmi nyomás egyidejűleg két ellentmondó feladat teljesítését sürgeti a nőktől. Egyik, hogy minél nagyobb számban, minél nagyobb időtartamban társadalmi tevékenységgel - termeléssel - foglalják el magukat, növeljék szerepüket a közéletben. A másik a demográfiai nyomás, hogy minél rövidebb idő alatt minél nagyobb számú munkaerőt szüljenek. A kettős sürgetés a nők jelentékeny részét ráébresztette kulcshelyzetére, hogy tudniillik a nemzés funkcióját kivéve minden tekintetben helyettesíteni tudják a férfit, ugyanakkor életet csak ők tudnak világra hozni" (Gubi, 1982. 86-87.o.).

A régi szerep mellett (anya-feleség) az új nő új szerepekkel is rendelkezik. Persze a női munka régen is megvolt, de jórészt a család-háztartás keretén belül zajlott és szervesen összeillett a nemek szerinti családi munkamegosztással. Az utóbbi négy évtizedben a nők fokozódó mértékben vettek részt a társadalmilag szervezett, bérért végzett munkában, de az oktatásban is. Az új nő új szerepeiből fakadó ma is létező sokrétűséget Packard így ecseteli: "A hatvanas évek végén egy gondolkodó fiatal nő, akár tartózkodóan öltözik, akár úgy, mint egy csizmás

oroszlánszelídítő, sokkal több lehetőség között választhat, mint sorstársa huszonöt évvel ezelőtt. Sőt, sokkal több között, mint a fiatal nők évszázadok óta bármikor. Ami azt illeti, annál is több között, mint egy ugyenilyen értelmes fiatal férfi. Ha nem csöppent ki teljesen a társadalomból, feltétlenül számíthat rá, hogy talál magának valamilyen életpályát. Választhat, hogy dolgozzék, vagy ne dolgozzék, férjhez menjen, vagy ne menjen férjhez, teljes munkaidős, vagy félmunkaidős állást vállaljon, hogy munkája elsősorban a pénzkereset célját, vagy elsősorban személyes kedvtelését szolgálja-e. Sőt, van még egy választása - ha megvan hozzá az adottsága - eltölthet néhány évet azzal, hogy semmi mást nem csinál, csak nővoltát csillogtatja" (Packard, 1971. 420.o.). Persze a női szerep rugalmassága és kettőssége a magyar társadalomban nem érvényesülhet olyan nagy mértékben, mint a gazdagabb ipari társadalmakban, melyek a női munkavállalás rugalmasabb formáit alakították ki.

A női azonosságtudat forradalmi változásának biológiai vetülete is van. Ezek a következők (Koncz szerk., 1985. 38—39.o.): 1. az életkor meghosszabbodása; 2. a fogamzóképeség korábbi jelentkezése; 3. "a változás korának" későbbi jelentkezése; 4. a havivérzések számának növekedése; 5. a gyermekszám csökkenése. (A múlt században 6 gyermek világrahozatala sem volt ritkaság). Míg korábban a nők életük döntő hányadát fordították a hagyományos anya szerepre, jelenleg már tetemes energiájuk marad más társadalmi feladatokra.

"A szoptatásra fordított idő összesítve 72 hónapról 5 hónapra, a terhességgel és szoptatással eltelt idő összességében 13,5 évről 1,9 évre csökkent. Ha azt nézzük, hogy a fogamzásra, terhességre, gyermekágyra, szoptatásra fordított fizikai megpróbáltatásokkal teli időszak hogyan aránylott a házasságban töltött teljes termékeny időszakhoz, az arány a *régi rendszerben* igen magas (58,8 százalék), míg az *újban* igen alacsony (7,9 százalék) lesz" (Sullerot, szerk. 1983. 515.o.). Az anyaság szerepének csökkenésével kapcsolatosan meg kell említeni a női azonosságtudatot döntően befolyásoló fogamzásgátlást és annak új módszereit. Korábban a nő ki volt szolgáltatva a férfinak; a férfi volt az, aki védekezett (ha akart), és ha a nő teherbe esett, akkor gyermekét - akár akarta, akár nem -, meg kellett szülnie. A fogamzásgátlás modern módszereinek elterjedése után (Magyarországon a megszakított érintkezéssel védekezők arányszáma 1966 és 1977 között 63-ról 23 százalékra csökkent, míg a gyógyszeres tablettával védekezők aránya 0,2 százalékról 49 százalékra nőtt), a jelenlegi helyzetet az jellemzi, hogy gyermek akkor születhet, ha azt a nő is akarja; sőt, feltehetően gyakori az, hogy a férfit ebben a döntő kérdésben egyszerűen becsapják. A két háború között írt szociográfiák megállapítják, hogy az egyike a fogamzásgátlás megnövekedett szerepe az asszonyi hatalom családon belüli növekedésével függ össze. Jelenleg - a társadalom legalsóbb rétegeitől eltekintve - a fogamzásgátlás egyre inkább a nők kezébe kerül. Ezt a jelenséget a nők növekvő hatalmának jeleként értékelem!

Sullerot is hangsúlyozza - és itt célszerű emlékezni a születésszám csökkenésére -, hogy "a nő kizárólagos döntési jogának elismerése a terhesség vállalásának kérdésében olyan társadalmi jelenségekhez vezet, amelyeket maradéktalanul ellenőrzésünk alatt tartani, sőt egészen pontosan felmérni sem tudunk" (Sullerot, 1983. 1981.o.). Packard egy angol demográfus véleményét idézi, aki szerint "a születésszabályozás többel járul hozzá a nők felszabadulásához, mint a szavazati jog" (Packard, 1971. 352.o.). A fogamzásgátlás elterjedése magával hozta azt is, hogy a nőnek sokkal nagyobb összehasonlítási alapja van. Ezzel kapcsolatosan olyan újabb változásnak vagyunk tanúi, melyet talán legelőször Packard regisztrálhatott: "A férfi önértékelésének időtlen idők óta a szexuális képesség az alapja. A férfiasságot valamikor a férfi szexualitás egyoldalú kifejezésének tekintették, manapság azonban inkább azon mérik, hogy képes-e valaki a szexuális reakció teljességét kiváltani a nőből" (Packard, 1971. 438.o.). Időközben hatalmas irodalom született arról, hogy a férfi miért és hogyan nem képes a nőt kielégíteni; a felelősséget teljes egészében a férfiak nyakába varrták, pedig itt nagyon sok múlik a nőn is; ha például - egyéb presztizsszemponatok miatt - egy szexuális szempontból nem eléggé vonzó férfival kötötte össze az életét, akkor felmerül a kérdés, nem a nő-e a hibás.

Egyre gyakrabban konfliktusok forrása a modern ipari társadalmakban, hogy a férfiaknak egyfelől és a nőknek másfelől az elképzelésük arról, milyen

legyen az ideális nő. A férfiak és nők véleménye a női munkavállalásról, a női szerepekről - mint azt korábban, a női munkavállalásról szóló fejezetben kimutattam - a magyar társadalomban is lényegesen eltér. (A tradicionális elképzelés szerint a férfi legyen kitartó, szívós, sikerorientált, érzelmeit titkolja el, gondolkodjon hidegen és logikusan; a nő pedig legyen szeretetteljes, gyöngéd, lágyszívű, jóságos, passzív és függő.) "Míg az ideális férfi képét mindkét nem gyakorlatilag azonos módon vázolja fel, addig az ideális nő leírásában eltérnek egymástól; a nők a maguk ideáljának tulajdonítanak csaknem minden pozitív maszkulin tulajdonságot, amivel a férfiak nem értenek egyet, jobban ragaszkodnak a nőiség hagyományos elképzeléseihez" (Kon, 1981. 168.o.). Egy magyar szociológus vizsgálódásai során azt találta, hogy a férfiaktól elsősorban a következő tulajdonságokat várják el: *városon* - 1. jártasság a politikában; 2. határozottság; 3. lélekjelenlét; 4. okosság; *falun* - 1. bátorság; 2. határozottság; 3. lélekjelenlét, okosság. A nőktől pedig a következő tulajdonságokat várják el sokkal inkább: *városon* - 1. gazdálkodási készség; 2. értsen a gyermekneveléshez; 3. béketűrés; 4. érzelmi gazdagság; *falun* - 1. értsen a gyermekneveléshez; 2. lelki bánat tűrése; 3. érzelmi gazdagság; 4. béketűrés (H. Sas, 1984. 132. és 133.o.). A sztereotípiák társadalmi rétegenként való vizsgálata pedig feltárta, hogy a nemek tulajdonságait sztereotípiászerűen megkülönböztető gondolkodás "legelőször és legnagyobb mértékben a

hierarchia csúcsain gyengül, ahol kétszer-háromszor többen adtak nem sztereotíp válaszokat, mint a társadalmi hierarchia alsó lépcsőin" (H. Sas, 1984. 151. o.). Rá kell mutatnunk még egy szempontra: a nemekkel kapcsolatos sztereotípiák szerepének csökkenése, illetve az a feltételezés, hogy ez feltétlenül pozitív folyamatként értékelendő, nem helytálló. Ugyanis ha csökken a sztereotípiák ereje, akkor - konfliktus esetén - férfiak és nők egyaránt egyre kevésbé hozhatják fel partnerük zokon vett viselkedésének magyarázatára az ellenkező nemről vallott sztereotípiákat. Így aztán a konfliktusok személyesebbekké és jóval veszélyesebbekké válnak: "Azelőtt a nemek közötti konfliktust nemcsak a lovagias, paternális hagyományok csillapították, hanem a másik nem korlátainak sokkalta higgadtabb elfogadása is. A férfiak és nők tudomásul vették egymás hibáit, nem kovácsoltak belőlük vádpontokat. (...) A feminizmus és meghittség ideológiája elértéktelenítette azokat a szexuális sztereotípiákat, melyek helyükön tartották a nőket, de egyben lehetővé tették, hogy a nemek ellentmondásai tudomásul vétessenek anélkül, hogy kitörne a totális háború" (Lasch, 1984. 237.o.).

A női szerep kettőssége másképp alakul a szocialista országokban, ahol a nők sokkal nagyobb arányban dolgoznak. Itt kisebb a választási lehetőség a két szerep között, és kisebbek is az ebből fakadó lehetőségek, de itt is megvannak. A nőmozgalmak a férfiak szerepeit követelik a nőknek is. Teszik ezt akkor, amikor az agresszív, maszkulin kultúra meg-

kérdőjeleződött, miközben - mint a különböző alternatív és "zöld" mozgalmak jelzik - egyre többen veszítik el hitüket a tradicionális típusú gazdasági növekedés szükségességében. A férfi-értékek rejtett és nyílt devalválódása közepette zajlik le a folyamat, melyet Esther Vilar a következőkkel jellemez: kultúránkban a nő, önmagában mint nő, annyira felértékelődött a férfiak szemében, hogy - főleg Nyugaton - boldogulásához akemény munka és az igazi szellemi erőfeszítés egyáltalán nem szükséges. A nő csak akkor és addig akar felszabadulni, amikor és amennyire ezt pozíciói javításához szükségesnek tartja (Vilar, 1982). És itt jutottunk el a nőemancipáció sajátos visszasságához. A nők állandóan szemrehányásokat tesznek a férfiaknak, hogy nem részesülnek a férfi-kultúra áldásaiban, jóllehet egy sajátos, a férfi-kultúrától gyökeresen eltérő gondolkodásmóddal és a férfiakénál jóval erősebb önszeretettel is rendelkeznek.

A következőkben megpróbálom felvázolni a női azonosságtudat legfőbb változásait úgy, hogy minden pontban először a korábbi, majd a jelenlegi állapotot írom le.

1. Szerep-azonosság, illetve a szerepek meghatározatlanok és hirtelen változtathatók. A modern nő szerepkészlete érzésem szerint rendkívül kitágult, és ez lehetővé teszi a szerepek közötti rugalmas mozgást. De nemcsak ezt. Nagyon gyakran tapasztalható a szerep-azonosság hiánya nemcsak kifelé, hanem a személyiségen belül is. A szerep-azonossággal rendelkező nőnél ez a jelenség csak korlátozott mértékben jelentkezik.

2. Az érzelmi támogatás megadása, illetve megtagadása. Itt arra gondolok, hogy a férjét szerető asszony képes azokat a szempontokat teljesíteni, melyeket Parsons "expresszívnek" nevezett. Viszont a feleségét szerető férj képes a munkájában áldozatot hozni családjáért, és nem tesz ezért állandóan szemrehányást. A túlhajtott emancipáció nevében az asszonyok nagy része elhárítja magától a nők által adható érzelmi támogatás megadását, mert úgy véli - jogtalanul -, hogy ez hajdani alávetettségének, "házcselekségének" folytatását jelentheti. Nem lehet visszatérni - a nők munkavállalásának mai szintje mellett - a régi szerepekhez, de szimbolikus tartalmuknak meg kell maradniuk, mert különben a család szétesik.

Az időmérlegekkel kapcsolatosan már kifejtettem, hogy a mai magyar társadalomban mindkét nemnek kettős terhe van. Mégis az emancipált nő csak a háztartási feladatok megosztására irányítja figyelmét. Két pszichológusnő így ír erről: "A női előjogok megfogalmazása híján nem tehetünk mást, mint hogy marakodunk a férfi-előjogokon, mániákusan hajszoljuk az egyenlőséget, vagyis az azonosságot. (Mi *sem* főzünk, mi *sem* érzékenyülünk el, mi *sem* állunk bármikor rendelkezésre stb.)" (B. Gáspár—F. Várkonyi, 1985. 67.o.). Továbbá a gyermekeknek és férfiaknak: "Családösszefogó tevékenységünkre most is pótolhatatlan szükségük van, még ha nagyon sok zökkenővel működünk is:

ha zsarolunk, ha bűntudatot keltünk, ha megszegyennítünk" (Uo. 69.o.).

3. A szülés és gyermeknevelés alapvető érték, illetve ennek elutasítása. Az ebbe a csoportba tartozó nők konfliktus nélkül vagy viszonylag kis konfliktust és feszültséget átélve szülik meg gyermekeiket; számukra a gyermekszülés gazdagodást jelent. Ezzel szemben azok a nők, akik szerepkonfliktust éreznek, nem tudják, vállaljanak-e gyermeket, vagy ha már van gyermekük, akkor hol a munkában való lemaradás, hol a gyermek elhanyagolása miatt van bűntudatuk.

4. Túlzott anyagiasság, illetve ennek elvetése. A modern nő elvárja, hogy férje munkacentrikus életet éljen; soha nincs megállj; az asszony természetesnek tartja, hogy férje gyakran egészségét is kockára téve robotol a családjáért. Ezzel szemben vannak olyan nők, akik ügyelnek arra, hogy a családtagok lelki-testi épségét anyagi és karrier célok ne veszélyeztessék.

Vance Packard Charles W. Fergusont idézi a modern férfi megváltozott helyzetével kapcsolatosan: "Szinte minden olyan körülmény megszűnt, ami korábban a férfi-filozófiának és férfi-érzésvilágnak kedvezett. Ami a napi létet illeti, a férfiak már nem a fizikai erőszak világában, hanem egy érzékeny és kényes világban élnek. E világ energiája már nem az izmok, hanem a molekulák energiája. Ádámot az atom váltotta fel" (Packard, 1971. 437.o.). Herb Goldberg szerint a férfiasság fő jellemzője jelenleg az, hogy

"az erősebb nem"-ben a túlélés ösztönét elnyomja az uralkodás szükséglete, továbbá a férfi szerep-elvárásoknak való feltétlen megfelelni-akarás. A férfiak viselkedését gyakran az önteltség miatt éri kritika, de közelebbi vizsgálódás alapján azt a magatartást erős öngyűlölet és önpusztítás jellemzi. A férfi - vallja Goldberg - állandóan arra törekszik, hogy bebizonyítsa, mi nem: *nem nőies, nem függ mástól, nem befolyásolják az érzelmek, nem fél, nem veszít és nem tehetetlen*. Ebben a soha véget nem érő önbizonyításban kiég, mert a fentieket sohasem lehet teljesen bizonyítani. A férfiból hiperaktív, hiperjózan, merev és önpusztító gép lett. A férfiak - folytatja a szerző - elszigeteltségüket és a saját nemük többi tagjával való barátság hiányát "normálisnak" fogadják el. Válság esetén képtelenek támogatót találni barátokban, a nők viszont szorgalmasan ápolják barátnőkultuszukat. Az egészséggel való aktív törődés a nőknél lényegesen gyakoribb. A nőmozgalmak kora előtt még lehetett egyfajta belső indoklása a férfi viselkedésének: a férfi abban a hitben cselekedett, hogy családjáért tesz mindent, és a nő nem zavarta, hanem támogatta a családi szolidaritás fennmaradását.

Úgy vélem, hogy hazánkban is igaz az, amit Goldberg figyelt meg, hogy az új nő felülvizsgálja szerepeit, míg a férfiak továbbra is tradicionális szerepeiket töltik be. (Goldberg, 1979.) A magyar társadalom női és férfi szerepeivel kapcsolatos sztereotípiákat vizsgálva H. Sas Judit is arra megállapításra jutott, hogy a férfi szerepek nem vagy alig

változtak, míg a női szerepek viszont igen: "A történelem során eddig kizárólag a férfiakhoz kötött tulajdonságok privilégiuma gyöngült, annyiban, hogy az eddig hozzájuk tapadó vonások az alakuló normák szerint a nőké is lehetnek. Ugyanakkor a férfiakat nem ruházták fel eddig hozzájuk nem fűződő új vonásokkal, olyan szerepekkel, magatartásokkal, amelyek csak a nőket jellemezték a társadalmi valóságban és normarendszerekben is" (H. Sas, 1984. 148.o.). Goldberg is leszögezi: minden változás ellenére a férfi-nő kapcsolatban a férfi maradt a kezdeményező: "A férfi a kezdeményező (aktor) szerepét játssza a passzív nő irányában, és ezzel jelentős hatalmat és kontrollt ad a nő kezébe. A férfi szeretetreméltóságának megerősítését a nőben keresi. Függetlenül attól, hogy a nő szeretettel vagy ellenségességgel és elutasítással válaszol, a lényeg ugyanaz: a férfi önértékelése gyakran a legmélyebben ahhoz kapcsolódik, hogy a nő miképp reagál az aktor férfira" (Goldberg, 1979. 96.o.).

A nők azonosságtudata az utóbbi harminc évben sokat változott a fejlett ipari országokban és Magyarországon is. Először is a szerepkészlet sokrétűbb és rugalmasabb lett; az érzelmi támogatást a modern nő gyakran hárítja; miközben férjétől a tradicionális férfi-szerepek teljesítését kívánja meg; a gyermekvállalással kapcsolatos attitűd is rendkívül bizonytalanává vált.

Az ún. modern nőnek is fontos lenne megértenie férjét; ő ugyanis kitörölhetetlenül magában hordja

anyja emlékét. Ez az emlék egy olyan szerető nő emléke, aki szeretetből ellátta és gondozta őt. A szeretet mérése egy meglévő - bár helytelen - mérce a kiszolgálás. Persze a férfi anyját sem tekintette cselédnek és feleségét sem tekinti annak, mégis a kiszolgálás rendkívüli fontosságú. Jóllehet a nők munkavállalása már nem teszi lehetővé azt a kiszolgálást, mely a multat jellemezte, mégis az a nő, aki erre képtelen, biztosan számíthat súlyos házassági konfliktusok bekövetkezésére.

Már tanulmányom bevezetésében említettem, hogy Parsons és szerzőtársai szerint a modern kiscsaládokban a női az *expresszív*, a férfié az *instrumentális* szerep. Mit kell ezen érteni? "Az instrumentális funkciók magukban foglalják a rendszer (értsd család - B.D.) környezethez való viszonyát, a rendszer és környezete közötti egyensúly alkalmazkodás útján való fenntartását és a külső célokhoz fűződő kíváncsi viszony kialakítását. Az expresszív szerep a rendszer 'belső' ügyeit szabályozza; biztosítja a tagok közötti együttműködő magatartás fenntartását és szabályozza a rendszer és alegységei közötti feszültségszintet" (Parsons-Bales, 1957, 39.o.). Parsons és szerzőtársai nemcsak az amerikai kiscsaládra irányítják figyelmüket, hanem - szociálpszichológiai kísérleti anyagokra támaszkodva - ismertetik a célirányult kiscsoportok szerep-differenciálódását. Megállapítják: a kiscsoportban előbb vagy utóbb megjelenik egy célokkal foglalkozó vezető és egy érzelmeiket koordináló csoporttag. E két személy közül az egyik vagy egy harmadik személy

lesz a csoport vezetője, egy olyan vezető, aki az érzelmi és célrairányuló kérdésekkel együttesen legjobban tud megbírkózni. A továbbiakban hatalmas összehasonlító néprajzi elemzés következik. A szerzők ötvenhét különböző kultúra tudományos leírását másodelemzésnek vetik alá, és megállapítják: 57 kultúrából csak 10 van, melyről nem bizonyítható abszolút bizonyossággal, hogy a férj és a feleség szerepei megosztottak. Jóllehet például a Margarete Mead által tanulmányozott *arapesh* kultúrában a férfi és női szerepek nagyon hasonlítanak egymásra, azért még itt is létezik nemi szerephez fűződő szerepmegosztás. Lehet, hogy például az apák (az anyákhoz hasonlóan) nem szívesen fegyelmezik saját gyermeküket, de ugyanez már nem vonatkozik az anyák bátyjaira, ők ugyanis fegyelmeznek. Elmondható tehát - és ezt a szerzőnő saját leírása támasztja alá, melyből többek között az is kiderül, hogy a férfiak vezetik a vadászatot -, hogy az *arapesh* társadalomban létezik nemek szerinti szerepmegosztás. Mead viszont épp az ellenkezőjét állítja: következésképp úgy hiszi, hogy a nemek különböző szerepe, tulajdonságai teljes mértékben az adott társadalom produktumai. Mead feltevését az is cáfolni látszik, hogy a Parsons és szerzőtársai által megvizsgált kultúrák túlnyomó többségében - beleértve ebbe még a matrilineális (itt a gyermekek származását az anya vonalán tartják számon) kultúrákat is! - az instrumentális szerep a férjé, míg az expresszív az asszonyé. A nemek szerinti szerepmegosztás "alapvetően onnan

ered, hogy a szülés és a csecsemő ellátása miatt az anya-kisgyermek kapcsolat rendkívüli mértékben előtérbe kerül, következésképp feltételezhető, hogy a férj, aki mentesül ezek alól a biológiai funkciók alól, a másik, az instrumentális irányba specializálódik" (Uo. 23.o.). Az instrumentális-expresszív szerepmegosztás tehát biológiai gyökerű, és majdnem minden kultúrában megtalálható. Korunkban a szülésből és a kicsi gyermek ellátásából fakadó hátrányok - a múlthoz képest - nagymértékben csökkentek, viszont a nők munkavállalása növekedett, és így megjelent a nők kettős terhelése. Paradox módon azonban a mai nő - feltételezésem szerint - az expresszivitást már oly mértékben tagadja, hogy az súlyosan veszélyezteti a társadalom működését, és - mint az előbbiekben láttuk - a népesség reprodukcióját. A nők családon kívüli munkavállalásának növekedése miatt a női expresszivitásnak szükségképpen csökkennie kellett, de - úgy vélem - nem annyira, mint azt adataim és a továbbiakban ismertetett forrásaim jelzik.

IX.

A NŐI ÉS FÉRFI SZEREPEK TÖRTÉNETI VÁLTOZÁSA
ÉS A "NEMEK HARCA" A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

A nagybirtokos osztály, a nagypolgárság, a középosztály és a közepes nagyságú birtokkal rendelkező családok asszonyai nem dolgoztak. "A középosztálybeli nő, ha adott valamit hírnevére, valóságos rabként élt otthona négy fala között. Nappal sem nagyon, de este egyáltalán nem illett az utcán egyedül mutatkozni; nyilvános helyre - étterembe, kávéházba, színházba - egyedül be sem tehetette a lábát" (Tarr, 1976. 163.o.). A nagypolgárság, a polgári és úri középosztály a családi élet területén a hagyományos polgári erényeket ápolta. A férfi feladatai *A magyar család aranykönyve* szerint: "A férfi legyen *egész* ember, tudatában minden jogának, kötelességének: vasból és akaratból való, akit semmi le nem téríthet a leghelyesebb, legeggyenesebb útról, de aki szeretettel fogadja tanácsként élete társának szeretetből eredő szavait és nem zárkózik el ridegen gondjai közé, hanem tudja, hogy az asszony nemcsak házának vezetője, gyermekeinek anyja, de életének segítsége is" (A magyar család aranykönyve, 1910. 4.o.). A nő viselkedéséről pedig ezt olvashatjuk: "... a nő csak akkor áll hivatása magaslatán, ha alá tudja rendelni akaratát férje helyes akaratának, s ha belátja - bárha meg is hódol neki a nagyvilág minden férfiembere -, hogy egyetlen férfi előtt, azaz az ura előtt neki kell meghódnia. A férfi természetének kiismerése és a hozzá való alkalmazkodás nélkül nincsen sem boldogság, sem nyugalom, amire pedig oly nagyon rászorul mindenki ebben a küzdő, fáradó világban" (Uo. 4.o.) Egy 1911-ben kiadott katolikus

"minden rendű és rangú" asszonyoknak szánt útmutatóban ilyen és sok más hasonló intések olvashatók:

"Asszonyok! Tehát gyakoroljátok magatokat a hallgatásban. Legyetek szeretettel, türelemmel és figyelemmel férjetekhez. Ebben rejlik a házi békének legfőbb titka" (Wetzel, 1900. 59.o.). Továbbá: "Hanem az szent igaz, hogy ha az asszonymnak helyén van a szíve, lelke, ha kötelességét körömszakadtáig teljesíti mindig, s ha keresztény hitet, erényeket tulajdon példájával átplántálja családjá körébe, úgy, akkor szelíd lelkével, hősiességével a legrosszabb jellemű férjet is magához édesgeti" (Uo. 1911. 65.o.). A nő feladatát a *Magyar család aranykönyve* eképp summázza: "A gyermekek helyes nevelése, a háztartás rendben tartása, a férfi otthoni kényelmének megteremtése mind munkaszámba megy akkor, ha ezt lelkiismeretesen véghez-
zük. Ez az asszony hivatása és kötelessége. Életének célja. Nem lehet lekicsinyelni, mert hiszen még kellő segítség és segédeszköz mellett is lefoglalja a napnak legnagyobb részét" (*A magyar család aranykönyve*, 1910. 110.o.). A nő legfontosabb helye az otthon, melyet így ír le a könyv: "Szeretnie kell azt a kis világot, ahol életének legbensőbb órái telnek. Templomnak tartsa, amelyben soha nem szabad kialudnia a szeretet és kötelességek örökmécsesének. Ápolja, féltse és dédelgesse benne a családi élet békéjét és boldogságát, s ő maga legyen annak őrzőangyala. Ami jó, szép és értékes van a lelkében, arra pazarolja" (Uo. 6.o.). A szintén a dualizmus korából származó *Nőtan, vagy az asszonyi hivatás tudománya* az alábbiakban summázza a

nő és férfi feladatait: "Az asszonyi kötelességek igen is különböznek a férfiak kötelességeitől; mert a férjfi az Istentől erősebb testalkattal és szilárdabb lélekkel megáldatván: a külső nehezebb munkákra s tettekre, polgári társaság szolgálatára, honvédelemre, és saját családjának fenntartására van hivatva; - ellenben a nőszemély gyengébb testtel, finomabb érzéssel s lágyabb természettel a végre, hogy családját erényes és szelíd önviseletével isteni félelemre s fáradhatatlan munkásságával szorgalomra és rendre vezesse, boldogítsa és a férjfi által szerzett vagyont óvja és gyarapítsa" (Kálniczky, 1861. 7.o.). A könyvecske az asszonyokat a "benső vagy szívképző erények" tekintetében vallásosságra, szelídségre, szemérmességre, nyájasságra, hallgatagságra és szerénységre szólítja fel. Külön óv a "nyelveskedési ragály" ellen, mellyel szemben a legjobb eszköz a "házisasság, t.i. ha a leány leginkább otthon szeret tartózkodni és idejét hasznos foglalkozással tölteni; mert akkor időt és alkalmat nem nyer a dologkerülő s hírvadászó asszonyokkal összejövetelre, kik dololgtalanságban elunván magokat szomszédnál szoktak összeülni, s ott mások tetteit bírálgatni s hibáikat rostálgatni" (Kálniczky, 1861. 21.o.). Még micsoda rossz szokástól is óvja magát a leány? "A leány még óvja magát az orrfintorgatástól, illetlen szájmozgatástól és gúnymosolytól, melly által hiúságát, kényességét és nagyravágyását elárulja és magát megutáltatja" (Uo. 17.o.). Az 1883-ban megjelent *A leány érzelemvilága* is az előbb említett munkához hasonlóan ecseteli a nő feladatát és tulaj-

donságait, de ugyanitt már valami újat is tapasztalhatunk. A szerzőnő ugyanis kikel a középosztálybeli úri dámák tétlensége ellen: "De hát mivel töltse be a városi házi asszony azt a sok szabad időt, melyet az által nyer, ha nem kell, nem lehet otthon főzni, sütni, mosni, fonni stb., a férj a hivatalban vagy üzletben van, mit csináljon hát a nő?" (K. Beniczky, 1883. 72.o.). A választ meg is kapjuk: "A ki dolgozni, foglalkozni *akar*, az mindig talál munkát, mely családjának hasznára válik, és ha helyesen tudja az időt beosztani, akkor mindig talál egypár órát a mulatságra és *szellemi* foglalkozásra, mert a nőnek is haladnia kell a szellemmel" (Uo. 73—74.o.).

A szerzőnő szerint - és ez megint új vonás - a nő "csak úgy lehet *boldogító hitves*, ha minden képességét és tehetségét - a testieket úgy, mint szellemeket, az anyagiakat úgy, mint az erkölcsieket, az ítélő tehetségeit úgy, mint az érzelmeket - egyenlő mérvben, de tekintettel is azon műkőrré, melyet a természet, a sors és a társadalom számára kijelölt: kiképezi, tökéletesíti, nemesbíti, s azokat minden módon érvényesíteni igyekszik" (Uo. 23—24.o.).

A parasztság a dualizmus korában az összlakosság 37 százalékát képviselte; ide lehet még számítani a birtokkal nem rendelkező mintegy 4,3 millió mezőgazdasági munkást is; ők a lakosság 32 százalékát képviselték. A paraszti életmód jellegzetessége, hogy - mint a korábbiakban a női munkával kapcsolatosan kifejtettem - a háztartás egyben termelési egység is, és az asszonyok is aktívan részt vesznek a család

gazdasági munkájában. Olyan világ ez még, melyben - riesmani kifejezéssel élve - a tradíció által irányított karaktertípus a gyakori: "Az együttélés két parasztegysége: a család és a közösség egyként termelő célok szolgálatában áll, és minden lépésével csak erre szorítkozik. A család az ivadékok felnevelésének helye és munkaszervezete. Az szóba sem kerülhet, hogy két személyiség harmonikus együttélésének és kiegészülésének legyen alkalma. Ilyen fölszabadult egyéni igények elképzelhetetlenek a paraszttársadalomban. Van egy köteles szolgálat, amit mindenkinek el kell végeznie, s ebben társ az asszony, célok és eszközök egyben a gyermekek s mindez együtt megleli keretét a családban. A közösség pedig a föld megmunkálásának eszközüül szolgáló szervezet" (Erdei, 1973. 49.o.). A parasztcsaládok munkamegosztása a következőképp alakult: "a mezei munka dandárját a férfiak végezték, az asszonyokra - az aratás-cséplés kivételével - a ház körüli munka, a gyermeknevelés, a baromfi és kisállatok gondozása hárult" (Hanák, 1978. 490.o.).

A férfi egyértelműen a ház ura volt. A férj tegezte a feleségét, ugyanakkor az asszony magázta őt. "A férj elsőbbségét a köznyelv azzal is kihangsúlyozta, hogy 'ő az úr a házban', 'ő hordja a kalapot' stb. A férj a feleségének a magatartásába beleszólt, az asszony az ő engedelmével nélkül önállóan nem mert cselekedni, sehová nem ment el a férje tudta nélkül" (Tárkány Szűcs, 1981. 414.o.). Tarr László pedig így ír: "A magyar parasztasszony legfőbb erényének az engedelmisséget tekintették. Ennek külső jeleként pedig a nő állva szolgált ki

férjét az ebédnél, vacsoránál. Úton előre köszöntötte, kiállt az útjából, maga elé bocsátotta, nem tegezte, hanem kendezte vagy magázta" (Tarr, 1976. 140.o.). Az idők során azonban nagyot változott a helyzet: "nagy általánosságban úgy látjuk, hogy egyes hagyományos falusi családok kivételével, tehát némi apróbb foltokkal ugyan, de a férfi és a nő egyenjogúsításában határozott előrehaladás mutatkozott. A régi patriarchális szemlélet a 20. század negyvenes éveire már csak szűk körben, főleg a nagycsaládi szervezet csökevényeként élt tovább" (Tárkány Szűcs, 1981. 461.o.).

A századforduló idején a lakosság 25 százalékát kitevő mezőgazdasági munkásság (cselédek és summások) nyomorúságos életet éltek: "Általánosabb volt azonban az egyetlen konyhához csatlakozó négy szoba, szobánként két, sőt négy családdal. A tucatnyi ember, gyerek, valahogy csak megfért a döngölt földpadlós szobában, amelynek bútorzata néhány priccsből vagy szalmazsákból, sublótból vagy ládából állt" (Hanák, 1978. 505.o.). Az ilyen családokban az asszonyoknak már nagyobb szerepük volt: "Nem tartom merő véletlennek, hogy családom mindkét szárnyán asszony vezérkedett, irányította a hadmozdulatokat. Ebben a fojtott, ősi világban, mely összességében annyit megőrzött a törzsek melegségéből, minden családbokorban a nők uralkodtak, az anyák.

Nem úgy uralkodtak, hogy a férfiakat elnyomták: a férfiak hétszámra a határban kószáltak, télen sem aludtak szobában, legtöbbjüknek még fekvőhelye sem volt otthon, a sötét odúban, amelynek minden sarkában egy-egy család élt; az urasági istállóban háltak, hogy az

állatokat éjszaka is szemmel tarthassák. Hazulról egy kicsit a gond is riaszthatta őket, az örökös panasz, a sírás-rívás, a gyerekek születése és majdnem gyakori halála, - asszonynak való dolgok ezek. És az asszonyok vállalták is, ádáz elszántsággal akár a nőstény állatok. Az ő életük mellett a férfiak sorsa a szabad madaré volt. A nőkön fordult meg ott is minden. Ha a család emelkedett valamit, az asszony erejét mutatta, ha lezüllött, az asszony puhaságát" (Illyés, 1970. 42-43.o.).

A munkásság körében feltehetőleg a férfivezetésű család volt az uralkodó: "A munkásság kétharmadánál egy fő keresete nem volt elégséges az életszínvonal tartásához. Az asszonynak, a nagyobb gyermekeknek is munkába kellett állnia ahhoz, hogy a korábbi életszínvonalat fenntarthassák" (Hanák, 1978. 510.o.).

Az apának szinte minden társadalmi rétegben rendkívül nagy hatalma volt. Az apa szava döntött: ő választott a fiúnak pályát, és ő határozott a lány sorsáról, beleértve a házasság kérdését is.

Persze azért mégsem volt teljesen így. Illyés például beszámol arról, hogy a cselédek között - a parasztokkal ellentétben - szabad pályaválasztás volt, mivel nem volt és nem lehetett szó továbbörökítendő vagyonról. A századforduló és a két háború közötti társadalomra feltehetőleg igaz, hogy "az alacsonyabb státusokban a férfi valószínűbben autoritást követel férfi volta miatt; - de az aktuális döntésekben több autoritást enged feleségének. A felsőbb rétegekben a férfiak kevésbé hangsúlyozzák a patriarchális autoritás értékeit,

de a cselekvésben, irányításban több hatalmuk van. Itt tudniillik a feleségek feltehetően kevesebbet dolgoznak" (W. Goode-ot idézi H. Sas, 1976. 25.o.).

A két háború között a társadalom rétegződése nem változott lényegesen. A polgári és úri középosztály asszonyai továbbra sem vállaltak munkát, de a nők oktatásban való részvétele már nagyot fejlődött. Az úri és polgári középosztály és a felette lévő rétegek végeredményben a háború előtti értékek szerint akartak élni.

A parasztság soraiban a férfi-nő viszony azonban változásnak indult. Erdei szerint "olyan szolgarend a parasztság, amely maga is beletörődött az igába s nem csak a fölöttük uralkodó rend törvénye, erkölce, konvenciói tartják egybe és szolgálatra szorítva, hanem maguk is hasonló szabályokkal kötik magukat" (Erdei, 1973. 36.o.). Úgy is leírhatnánk ezt, hogy a parasztság - Riesman kifejezésével élve - tradíció által irányított. Erdei észleli, hogy ez a magától értetődő normakövetés bomlásnak indult. A parasztságból való menekülés egyik útja a városbaköltözés vagy a kivándorlás, a másik az, hogy külsőleg ugyan megtartják a paraszt életformát, de belsőleg szembefordulnak vele. Míg korábban "az élet törvénye győzedelmeskedett: érdemes élni akkor is, ha csak parasztmódon lehetséges, emiatt a halál kerekedett felül: parasztmódon nem érdemes élni s mivel másként nem lehet, ki kell pusztulnia az embernek" (Erdei, 1973. 178.o.). Erdei az egykézű parasztközségeket így jellemzi: "Az egykés parasztközség minden élettörvénye paraszti jellegű, azonban épp az ellenkezője az egészséges paraszttársadalmakénak. Amott a termelés, emitt a kényelmes parasztélet, amott a korlátlan termé-

kenység, emitt a lassú kipusztulás a vezetőeszmé. (...)
A vezetés már régen nem a férfiaké. Azoknak a kezében van, akik a paraszt erkölcsöket visszájára fordították s ezek az asszonyok. Ők tartják uralmuk alatt a férfiakat és közülük is az öregek a fiatalokat. Az ő vezetésük már nem olyan előljárás csak, mint a férfiaké volt, hanem kemény és ellentmondást nem tűrő uralom. Az ő kezükben minden lépés után ott a megtorlás" (Uo. 180.o.).

A felszabadulás utáni években a nemek viszonya családtípusonként különbözik. Az első típushoz a kistulajdonnal rendelkező családok tartoznak. Ezeknek száma a földosztás nyomán megszorodott (mintegy 600.000 család jut földhöz és az 5—20 holdas gazdaság válik a legjellemzőbbé). A család-háztartás keretében a nők is dolgoznak. A hagyományos család másik típusához - mint a munkavállalásról szóló részben már említettük - a lakosságnak mintegy 20 százaléka tartozott. Itt a férj eljárt dolgozni, míg a feleség eltartott volt a szó szoros értelmében. Végül a lakosság 30 százalékát kitevő harmadik típusban a férj és feleség egyaránt dolgozott. Feltételezhető, hogy ez utóbbi családtípusban a hagyományostól eltérő nemi szerepnormák kezdtek kialakulni. Az első családtípusban érvényesülő női és férfi szerep-elvárások alakulását Lőcsei eképp jellemzi: "E szereprend a férji-apai szerepkör birtokosától elvárta a munkában való helytállást, a család létbiztonságához szükséges anyagi javak előteremtését; a feleséggel, gyerekekkel megosztva végezhető mezőgazdasági, kisipari, elárusítói munka megszervezését és irányítását; a családtagok képviselőjének és érdekvédelmének ellátását, a családi presztízs kivívását és oltalmazását az adott

társadalmi közegben; a szakmai ismeretek átadását az apa foglalkozásához vonzódó fiúgyermeknek. Éppennyire világos és határozott volt a feleség elé állított szerepminta: legyen szorgalmas és takarékos háziasszony, tartsa rendben az otthont, vállalja ismételten az anyaságot, vegyen részt férje vállalkozásában, tanítsa meg fokozatosan a háztartási teendőkre a leánygyermekeket" (Lőcsei, 1983. 109.o.).

A magántulajdon gyökeres felszámolása és a nők tömeges munkába állása nyomán - mely azonban nem zajlott le olyan viharos gyorsasággal, mint ahogy azt általában feltételezni szoktuk - a tradicionális család két típusa megszűnt. A gyermekszám csökkent, a női és férfi szerepek változásnak indultak.

A tradicionális családok első típusának felbomlása nyomán a falun élő családok nagy része heterogén összetételű lett. Az asszony otthon maradt vagy a mezőgazdaságban dolgozott, a férfi viszont nagyon gyakran elment az iparba dolgozni (emlékezzünk arra, hogy a munkavállalásról szóló részben szóltam arról, hogy a férfiak sokkal gyakrabban kényszerültek ingázó életmódra, mint a nők). Ezekben a családokban az asszonyok szerepe megnőtt. A férfiak sokat vannak távol, és így - a háztáji gazdaságokkal együtt - az asszonyra marad a "gazda" szerepe: "A férfiak szerepe jelentősen megváltozott: egyszerre növekedett és csökkent; mert a városban ipari szervezetben dolgoznak, de a parasztokból lett munkások jelentős része - ha a nőknél jobban is fizetett - sokszor nehéz fizikai munkát végez, nagy többségük szakképzetlen, nem tulajdonos, nem gazda, nem hasznosítja ebben a történetileg átmeneti helyzetben speciális szakismeretét" (H. Sas, 1976. 171.o.).

A kvalifikálatlan munkáscsaládokban az asszony akkor is kénytelen munkát vállalni, ha legszívesebben nem dolgozna. Ebben a családtípusban a szerepek megosztása hagyományos, és a "változás annyi, amennyit a feleség munkaviszonya, a kétfajta műszak a családra kényszerít" (H. Sas, 1976. 189.o.).

Egyetérthetünk H. Sas Judit véleményével, hogy a mai magyar társadalomban a nemi szerepekkel kapcsolatos társadalmi normák (amelyek eléggé hagyományosak maradtak) és a nők otthonon kívüli munkavállalása miatt megkövetelt új szerepek között ellentmondás alakult ki, mely a társadalom középső rétegeinél a legerősebb (H. Sas, 1984. 243.o.).

A társadalmi hierarchia legmagasabban lévő rétegeinél sikerült új, nemi szerepekkel kapcsolatos normákat kialakítani, míg a legalacsonyabban elhelyezkedő rétegeknél - mint erről már a nők munkavállalásánál beszéltem - a nők és férfiak egyaránt egyértelműen kényszerként élik át a női munkavállalást.

Feltételezem, hogy a nemek közötti feszültség a társadalom azon középső rétegeiben éleződött ki különösen, ahol a feleség nem-diplomás vagy jóval ritkábban diplomás szellemi dolgozó, a férj pedig iparban dolgozó munkás. Az ilyen házasságok pedig nagyon gyakoriak; jóval ritkább az a házasságtípus, melyben a férj a szellemi dolgozó és a feleség munkás (IX-1. Táblázat). Talán itt jelezhető a magyar társadalomban a női azonosságtudat korábbiakban leírt kettőssége a legnagyobb mértékben. Az idetartozó nők részben afölött sopánkodnak, hogy már nem lehetnek középosztálybeli eltartott "dámák", (férjük "piszkos" fizikai munkát végez és nekik pedig dolgozniuk kell), de a követ-

kező pillanatban már öntudatosan hangsúlyozzák emancipáltságukat. Ezek a nők pillanatnyi helyzetüket nem tudják sem egyértelműen pozitívként, sem negatívként értelmezni.

A mai magyar társadalomban a nő és férfi konfliktusa a családban is élesen jelentkezik. A következőkben számba vesszük a családi élet konfliktusainak legfőbb területeit és forrásait.

Először le kell szögezmem, hogy a mai magyar családokban áldatlan harc folyik a nemek között az irányító szerepért. Jól tükrözi ezt a *Magyar Ifjúság* hasábjain folytatott több hónapos vita, melynek összefoglaló summázatából idézek:

"Ma a nő keresete hivatalosan bele van kalkulálva a háztartásba. Ennek következtében megszűnt, illetve alaposan redukálódott a nő egyik igen lényeges szerepe: az otthonszervezés, annak összetartása, az érzelmi állandóságot nyújtó szerep. Örökös panasza ez a férfinak: "Megszűnt a stabil érzelmi háttér. Bizonytalanul állunk az amúgyis bizonytalan világban, nem tudjuk magunk mögött a családot, a feleség biztatását, erőt adó közelségét." Senki nem akarja a család szoros kötelékét feltétel nélkül viselni, de mind a két fél szeretné az irányító szerepet magánál tudni. A férfiak azért, mert századokon keresztül nekik volt leosztva ez a "lap", a nők pedig azért, mert úgy mond - semmivel sem kevesebbek a férfinál. Így bár a család intézménye körbe van bástyázva paragrafusokkal meg törvényekkel, mégis érezhetően labilis. Ami sok egyéb között azért is nagy baj, mert hosszabb távon sincs helyette más, jobbra kilátás!"

A férfiak célja az, hogy a régebbi vezető pozíciójukat megtartsák, a nőké pedig - egyre nagyobb sikerrel az -, hogy irányító szerepre tegyenek szert.

A mai magyar családban a férfiak saját feladataikat zokszó nélkül vállalják:

"A munkáról és a különmunkáról a férfiaknak egy zokszavuk sincsen: 'Belátom, hogy a család boldogulásáért nekem kell a nagyobb áldozatot meghoznom', 'Én vagyok az erősebb, természetes, hogy én teremtem elő a több pénzt', 'Hajtok, amíg bírok', 'Másodállásom van, hétvégén taxizom, éjszaka felméréseket értékelek'. A férfiak szívesen vállalják a munkamegosztásból azt, ami nekik mindig is 'paszszolt': a zsákmány, illetve a pénz megszerzését. Ezt bizony, nem szabad lebecsülni, sem pedig magától értetődőnek venni." (Seszták, 1983).

A nők viszont úgy érzik, hogy "második műszakjukban" magukra vannak hagyva (Seszták Ágnes ezt állapította meg számtalan olvasói levél áttanulmányozása után).

"A vita mindig ott kezdődik, amikor a dolgozó nő úgy érzi, hogy a második műszakjában magára van hagyva. Soha ennyi panaszt (városi nőktől) házimunkáról együttlőmben nem olvastam. Azt hiszem, hogy megint az egyik nőolvasó tapintott rá a lényegre: "Nem a házimunka fárasztó, hanem a ráfordított időmennyiség a bosszantó". Ahol azonban a nyaraló a cél, ott nyilván van mosógép, centrifuga, por-szívó, melegvizes mosogató, tehát a házimunka nem lehet nagyon kimerítő (különösen a házgári méreteket számolva). Az igazi ok összetettebb: az idővesztesség, a sorbanállás, cipekedés, utazás, előkészítés, pakolás. És szó, ami szó, a mai háziasszonyok nagy részének fogalma sincs a háztar-

tás szervezéséről, főzési tudományuk gyatra, a konyhai alapfogalmak hiányáról nem is szólva. Meglepőnek tartom ugyanakkor, hogy amíg a férjek keserű szemrehányást kapnak, mert nem mosogatnak, egyetlen levélíró sem említi, hogy gyermekeik is bevonja a házimunkába, pedig belőlük is feleségek és férjek lesznek, és húsz év múlva ezek a panaszok "bővítetten újratermelődnek"?

A tömegkommunikációs eszközök családdal foglalkozó információi szüntelenül azt sugallják, hogy a családi munkamegosztás további demokratizálása elengedhetetlenül szükséges: a férfiakat fokozottan be kell vonni a háztartási és gyermeknevelési feladatok megoldásába. Teszik ezt akkor, amikor a romló gazdasági helyzet következtében a férfiaknak egyre több idejét köti le a második gazdaság. Hogy ez a követelés mennyire alaptalan, azt az időmérlegek kapcsán már bemutattam.

Az 1985-ös évben országos reprezentatív mintán közvéleménykutatás folyt a népesedési kérdésekről, valamint a nők egyenjogúságáról és a nők családi és munkahelyi szerepeinek konfliktusáról (S. Molnár—Pataki, 1987). A válaszadók 87 százaléka egyetért azzal, hogy "a nők szeretnének hasznosan élni, szakképzettségüknek megfelelő munkát végezni"; 75 százaléka a válaszadóknak több munkahelyi kedvezményt kívánna a gyermekes anyáknak és 87 százaléka vállalja, hogy mindenkinek magánügye, hány gyermeket akar. Ezekkel a többségi vélekedésekkel kapcsolatban a közvéleménykutatás sem a férfiak és a nők, sem pedig a különböző iskolai végzettségű csoportok között nem talált különbséget. A vélekedések második csoportjába olyan megállapítások tartoznak, melyekkel kapcsolatosan csak az

iskolai végzettség differenciál, tehát a magasabb végzettségűek felé haladva az egyetértők vagy az egyet nem értők aránya megnövekszik. A vélekedések ezen csoportjából érdemes kiemelni azt a megállapítást, mely szerint a női egyenjogúság nem azon múlik, hogy egy nő dolgozik-e vagy gyermekeit neveli otthon (IX-2.. Táblázat). Az iskolai végzettséggel párhuzamosan nő az egyetértők aránya; feltehető, hogy a nyolc osztálynál kevesebbet végzettek egyben egy idősebb generációt, míg a felsőfokú végzettségűek egyben egy fiatalabb generációt képviselnek. Úgy tűnik, hogy ez a fiatalabb generáció már jóval kevésbé szematikusan közelíti meg a női munkavállalás és egyenjogúság kérdését, mert a nők házon kívüli munkavégzését nem azonosítja az egyenjogúsággal. A nők a férfiaknál kevésbé teszik magukévá ezt a nézetet: ez azt jelzi, hogy - konfliktusokat szülve - a nők saját nemük szerepéről alkotott és a férfiak nők szerepéről alkotott véleménye eltér egymástól. Hasonló jelenséget dokumentált a KSH 1976-ban megjelent felmérése, melyről a munkavállalásról szóló részben már volt szó. A fiatalabb és egyben magasabb iskolázottságú generáció szemlélete azzal a legújabb fejleménnyel is összefügghet, hogy a családi jövedelmen belül a bér és fizetés aránya csökkent és mivel a kiegészítő, pótló jövedelmek biztosítása főleg a családi életciklus egyes szakaszaiban elsősorban a férjek feladata, a felelőség hozzájárulása a család megélhetéséhez csökkenő tendenciájú.

A nemek szerint eltérő vélekedésekről első közelítésben elmondható, hogy míg a nőket iskolai végzettségük jelentősen befolyásolja, addig a férfiakat az iskolai vég-

zettség jóval kevésbé differenciálja és jóval hagyományosabban goldolkoznak a női munkavállalásról és egyenjogúságról, mint a másik nem.

Jelentősen eltér a tradicionális családi munkamegosztást helyeslők aránya nemek szerint. Ez azt jelzi, hogy az előbb idézett vélekedések nem alaptalanok; *a magyar családokban hatalmas harc folyik a két nem között a családi munkamegosztás kérdése körül* (IX-3. Táblázat).

A férfiak 42, a nőknek csak 36 százaléka áll ki a tradicionális családi munkamegosztás mellett. Az adatok tehát valószínűsítik, hogy hazánkban feszültség van a nők és férfiak között a családi munkamegosztással kapcsolatban, mely az iskolázottsági fokkal párhuzamosan növekszik. A férfiak magasabb iskolai végzettséggel "felvilágosodottabban" gondolkoznak (a tradicionális szerepmegosztással egyetértők aránya 59-ről 30 százalékra csökken); ugyanez a trend figyelhető meg a nőknél, de náluk lényegesen erőteljesebb a tradicionális családi munkamegosztást helyeslők arányának csökkenése.

Megosztottság jellemzi a nemeket abban a kérdésben, hogy vajon fontos-e a nőnek az anyagi függetlenség, az, hogy ne legyen ráutalva a férj keresetére (IX-4. Táblázat). A férfiak 43, a nők 56 százaléka ért egyet azzal, hogy fontos egy nőnek az anyagi függetlenség, jelezvén, hogy "a nők önállóságát, szerepköreik kibővülését a férfiak valóban pozícióvesztésként élik meg" (S. Molnár - Pataki, 1987. 58.o.). Egy másik szerző szerint a férfiak azért tartják kevésbé fontosnak a nők anyagi függetlenségét, mert a bérek és fizetések devalválódása és a különjövödelmek felértékelődése idején "önértékelésüket

dagasztja az a tudat, hogy ha összehúznák magukat, akár egy személyben eltarthatnák a családot" (Kovács, 1987. 5.o.). A IX-4. Táblázat tanúsága szerint ebben a kérdésben a nők és férfiak véleményének irányultsága épp el-lentétessé válik az iskolai végzettség növekedésével (IX-4. Táblázat). A nők egyre emancipáltabbakká válnak, míg a férfiak egyre "konzervatívabbak". Feltételezésem szerint ez a jelenség azzal magyarázható, hogy a magasabb végzettségű férfiak esetében a férj és feleség közötti jövedelemkülönbség nagyobb, így ezek a férfiak inkább "merik" elutasítani a női anyagi függetlenséget.

A IX-5. Táblázat szerint a férfiak 47, a nőknek viszont csak 36 százaléka ért egyet azzal, hogy több gyermek születne, ha a nőknek nem kellene dolgozniuk. Ezek az adatok feltehetőleg azt is tükrözik, hogy az alacsony születésszámért a férfiak a nőket hibáztatják, azokat a nőket, akik az utóbbi két évtizedben megszerezték a fogamzásgátlás kérdésében a döntő szót (IX-5. Táblázat).

A korábban ismertetett 1976-os KSH felmérés adataihoz hasonlóan (S. Molnár—Pongrácz, 1976) a IX-6. Táblázat megmutatja, hogy a férfiak 71 százaléka, a nőknek viszont csak 58 százaléka helyeselné, ha a férj el tudná tartani a családját. (A hivatkozott tanulmányból az is kiderül, hogy a nem egyetértő vélemények aránya a férfiaknál 17, a nőknél 31 százalék!) A férfiak és nők között az ezen vélekedéssel egyetértők aránya meglepetésszerűen magas, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a női munkavállalás pozitív megítélése immáron négy évtizede sarkköve a hivatalos nőpolitikának. Az adatok viszont azt is megmutatják, hogy a férfiak körében jóval erősebb a

nosztalgia a hagyományosnak hitt családi szerepmegosztás iránt és ez minden bizonnyal komoly feszültségforrás a nemek viszonyában. A férfiakat ebben a kérdésben az iskolai végzettség jóval kevésbé differenciálja, mint a nőket, jóllehet megfigyelhető: a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező férfiak körében már kisebb a tradicionálisnak ható család iránti nosztalgia. A nők véleménye széles skálán szóródik: csökkenő iskolai végzettséggel rohamosan nő a tradicionális családi szerepeket preferálók aránya. A IX-6. Táblázat adatai jelzik, hogy hazánkban a női munkavállalás a különböző életutakhoz, illetve eltérő női aspirációkhoz igazodó formáit kellene kialakítani. Ez nem jelentene visszalépést az egyenjogúság terén, annál is inkább, mert a férfiak és nők zöme (IX-2. Táblázat) úgy véli, hogy a női egyenjogúság nem azon múlik, hogy dolgozik-e vagy otthon neveli gyermekeit a feleség.

Nő-férfi konfliktus rajzolódik ki előttünk azzal a kérdéssel kapcsolatosan, mely szerint "nem lenne olyan sok válás, ha a nők gyermekneveléssel, a háztartással foglalkoznának, és nem járnának el dolgozni" (IX-7. Táblázat). A férfiak 42, a nőknek viszont csak 38 százaléka ért egyet ezzel a nézettel. A helyzetmegítélés nemek közötti különbsége csak középiskolát végzeteknél jelentkezik, majd a különbség a felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében meredeken tovább nő. Feltételezhető, hogy a nyolc osztálynál kevesebb iskolai végzettséggel rendelkezők egyben egy idősebb, míg a felsőfokú végzettségűek egyben egy fiatalabb generációt képviselnek; elmondhatjuk tehát, hogy ezek az adatok a nemek közötti feszültség

időben való fokozódásáról is tudósítanak.

A családi konfliktusok tárgyalásánál meg kell emlékeznünk a házasságon kívüli nemi kapcsolatról, mint konfliktus-forrásról. Erről a témáról Miskolczi Miklós írt szociográfiát (Miskolczi, 1985). A szerző azt kutatta, hogy monogámként megbukott házasságok miként próbálják meg túlélni önnön válságukat. Figyelmét saját, értelmi-ségi szubkultúrájára irányítja és műve két feltételezést tartalmaz: 1. biztosra vehető, hogy a megfigyelés alá vont házasságokban előbb-utóbb megjelenik a külső kapcsolat; 2. eldönteni csak azt kell, hogy a külső kapcsolattal működjön-e (meddig és hogyan) a házasság vagy a válást válasszák. Miskolczi - én legalábbis soraiból ezt veszem ki - a házassági hűségsértéssel kapcsolatosan neutrális álláspontot vall és ez nem helyes. Tény, hogy a házasságok zömében az ún. extramaritális kapcsolatok megjelennek, de ebből még nem következik, hogy erkölcsileg teljesen neutrálisnak kell maradnunk. Miskolczi rendkívül kedélyesen taglalja a kérdést. A valóság azonban az, hogy a házassági hűségsértés és az abból fakadó konfliktusok rendkívül gyakran szenvedést szülnek.

A házasságon kívüli nemi kapcsolatok nagy elterjedtsége (40 évvel ezelőtt az amerikai Kinsey úgy találta, hogy 40 éves korukig a férfiak 50, a nők 26 százaléka vett részt házasságon kívüli kapcsolatban) az emberek zömében aláássa az egymásba vetett bizalmat. A leggyengébb, legmélyebb kapcsolatok stabilitása is gyengül.

Miskolczi - érzésem szerint - *veszélyesen* viszonyul saját maga csöppet sem veszélyes feltételezéseéhez. A szerző gondolatai azt a szemléletet közelítik, mely lelki

leigázottságunkat szabadságnak próbálja feltüntetni, mely a teljes genrinctelenséget és sunyiságot üdvös morális "pluralizmusnak" véli, és erkölcsi gátlástalanságunkban a szabadságot pillantja meg. (Erről már korábban szoltam a nárcisztikus személyiségtípussal kapcsolatban.)

Az előbb a konfliktus különféle területeiről beszéltünk, most arra emlékeztetném az olvasót, hogy ezek a konfliktusok az erkölcsi hanyatlás és a nárcisztikus személyiségtípus megjelenése által motiváltak. Olyan személyiségtípus jelent meg, mely - mint az általam idézett Ortega y Gasset ecseteli - nem ismeri a tekintélyt, a szolgálattevés örömét, a kötelességteljesítést, márpedig ezek a tulajdonságok alapvető fontosságúak (lennének) a családi élet szempontjából.

A családi konfliktusok gyakoriságát és a kialakult erkölcsi válságot jól jelzik a válási arányszámok (IX-8. Táblázat).

Más kutatók álláspontja szerint azonban a magas válási arányszámok nem jelzik a család válságát: "A házasságban élők mai magas aránya alapján visszatekintve, a család a század elején nagyobb válságban volt, mint manapság, hiszen anyagi követleményei miatt Nyugat-Európában a felnőtt népesség 20-25 százaléka számára a saját család elérhetetlen életformát jelképezett, és nem megvalósítható életcélt" (dr. Fekete, 1982. 134.o.). August Bebel is hangsúlyozta a múlt század végén, hogy a "nő helyzete egészen más lenne, ha a társadalmi viszonyok átalakulásával megszűnnének azok az akadályok, amelyek ma sok százezer férfi számára lehetetlenné te-

szik a házasságkötést" (Bebel, 1957. 174—175.o.). Magyarországon 1930-ban nőtlen, illetve hajadon volt a 15 évnél idősebb lakosság 30 százaléka és ez az arány azóta állandóan csökkent és 1980-ban 18 százalék volt. A nőtlen és hajadon családi állapotúak csökkenését el-
lensúlyozta a házasok arányának 60-ról 67 százalékra való és az elváltak 1-ről 5 százalékra való növekedése (Népesedés—népesség, KSH, 1982. 54.oldalon közölt táblázat alapján). Manapság "sokan próbálkoznak olyanok is családalapítással, akik korábban - ismerve saját lelki alkatukat és egy rossz házasság kockázatát - meg sem próbálkoztak nősüléssel vagy férjhezmenéssel" (dr. Fekete, 134.o.), sőt van olyan nézet is, mely szerint "a társkeresés időszaka valójában nem megrövidült, hanem a házaselet éveit is magába szippantotta. A fiatal fejjel kötött házasságok mai tömeges széthullása csak analogonja az együttjárók szakításának" (Hernádi, 1986).

Nagyon jelentős tényező az, hogy sokan nem törődnek bele rossz vagy annak érzett házasságukba és jóval később, negyvenes és ötvenes éveikben kísérlik meg életüket újra rendezni. A század elején tehát még jelentős felnőtt csoportok nem tudtak családot alapítani, mert a házassodást szigorú erkölcsi és vagyoni feltételek szabályozták. Manapság a házasság sokkal több ember számára hozzáférhető, viszont jóval kevésbé veszik komolyan; ezzel párhuzamosan a családonkénti gyermekszám is csökkent. Míg 1920-ban például Magyarországon a házas nők 42 százaléka (!) négy vagy több gyermekkel rendelkezett és az 1 és 2 gyermekesek aránya mindössze 29 százalék volt, addig 1980 hasonló adata 9 és 67 százalék volt.

Elmondható, hogy a belülről irányítottság korszakában az emberek inkább túrték a család és társnélküliség hátrányait, de ha egyszer házasságot kötöttek, akkor jóval valószínűbb volt, hogy tradicionális szerepmegosztást valósítottak meg. Azt hogy a magas válási arányszámok *nem* jelzik a család válságát azonban nagymértékben megkérdőjelezi az a tény, hogy a válások száma lényegesen gyorsabban nőtt, mint a házasságra lépők arányszáma. A bontások számának gyors növekedése (1948-ban 1000 házasságkötésre 113, míg 1985-ben 400 válás jutott) nem magyarázható *csak* a házasságot kötők számának növekedésével, illetve azzal, hogy (a század elejéhez képest) az átlagéletkor meghosszabbodott.

A háború előtti törvények szerint csupán a törvényben körülírt válóokok megállapítására volt lehetőség. A múltban a válást csak törvényes válóok fennforgása esetén mondta ki a bíróság. A törvény elméletileg a vétkesség alapján állt, de "hűtlen elhagyás" tényét a joggyakorlat mint közös megegyezéssel bontó okot használta. A második világháború után lehetővé vált a közös megegyezés alapján, továbbá öt évi különélés alapján az egyik fél kérésére történő bontás. Az 1953-ban életbeléptetett törvény szakított a vétkeségi elvvel és a törvényes bontóokok meghatározását is mellőzte. A bíróság csak abban az esetben mondhatta ki a válást, ha az együttélés helyreállítására semmi remény nem volt. Ez a meghatározás szükségessé tette, hogy a bíróság megállapítsa a tényleges okokat és ezek mérlegelésével döntsön. Az 1974-es törvény lehetővé tette, hogy a felek ne tárják fel a bontás okait. A felek

egyező és őszinte akaratnyilvánítása (feltéve, hogy az összes vitás kérdésben megegyeztek) elégséges a házasság felbontásához; ha ilyen nincsen, akkor a bíróságnak a bontáshoz vezető okok feltárása útján kell döntenie. (1975-ben a felek egyező akaratnyilvánításával felbontott házasságok az összes válás 62 százalékát tették ki!) Cseh-Szombathy László számításai szerint az 1960-as év válási adatai azt jelezték, hogy az adott év válási gyakoriságának további fennállása esetén az 1960-ban házasságot kötöttek házassága mintegy 25 százalékban szűnik meg válás következtében. A hetvenes évek végén már 35-40 százalékos bontási aránnyal kell számolni (Cseh-Szombathy, 1985. 53.o.). Azt is jó tudni, hogy az összes válókereset 30 százalékából-legalábbis a válókereset beadásának évében - nem lesz válás, mert a felek elállnak bontási szándékuktól. Nem szabad még megfeledkezni a válás nélkül külön élükről sem, akik Lőcsei becslése szerint már a hatvanas években is a felnőtt népesség 2,2 százalékát, a törvényesen elváltak pedig a felnőtt népesség 3,3 százalékát tették ki (Lőcsei, 1977. 171.o.), tehát a felbontott házasságúak arányszáma húsz esztendővel ezelőtt is a felnőtt lakosság mintegy 6 százalékát tette ki. Meredeken emelkedett azon házasságok száma, melyekben a felbontott házasságból gyermek született (1950-ben ez még csak 52 százalék volt, 1983-ban már 71). Feltűnő meredekséggel emelkedett a kétgyermekes válók arányszáma az összes válók között (13,5-ről 28,2 százalékra). Egyes számítások szerint a most felnövekvő gyermekek 16-20 szá-

zalékának szülei elválnak, mielőtt a gyermek nagykorú lesz. Az elváltaktól azt várnánk, hogy újabb házasságukat megfontoltabban kötik meg. Sajnos nincs így: új házasságaiknak stabilitása lényegesen kisebb, mint azoké, akik még nem váltak (Cseh-Szombathy, 1985. 185.o.).

A házastársi konfliktus *mást* jelent a nő és *mást* a férfiak számára. A nők növekvő önállóságát jelzi, hogy míg 1963-ban a válópert az esetek 49 százalékában a férfi, 51 százalékában a nő indította, addig 1983-ban már a megfelelő adatok 32 és 68 százalék (Demográfiai Évkönyv 1983. KSH, 1984. 90.o.). Mi az oka ennek a megváltozott női magatartásnak? Mi okozza a válási járványt? (A kérdéssel kapcsolatosan három területet veszünk száma: 1. a mentalitás változásai; 2. gazdasági-társadalmi változások; 3. biológiai tényezők.)

Cseh-Szombathy László szerint "a házasságkötések gyakoriságának csökkenése és a válások gyakoriságának emelkedése ugyanannak a folyamatnak a következménye: ez a folyamat pedig a célszerűség elvének terjedése a házasság, a partner-kapcsolat megítélésében" (Cseh-Szombathy, 1979. 319.o.). Feltételezésem szerint a "célszerűség elve" mögött korunk nárcisztikus karaktertípusa áll, mely a személyes kapcsolatokat instabillá teszi, jóllehet az egyén méltóságát csak az adja meg, ha behelyettesíthetetlennek tartják. A vallásos állásponttal szemben a nárcizmus azt hirdeti, hogy az egyén életének végső célja a vágyak kiélése. A nárcisztikus szemlélet és a vallásos

értékektől való elfordulás a megnövekedett válási arányszámok legfontosabb oka.

A társadalmi tényezők között több hasonló fontosságú okról is beszéltünk már. Ezek Magyarországon a következők: 1. a nők megnövekedett munkavállalásából fakadó konfliktusok. (Több családszociológussal szemben nem tartom helytállónak azt a véleményt, hogy csak a saját kereset nyújtotta biztonság könnyíti meg a nőknek a válást (Lőcsei, 1977. 15.o. és Cseh-Szombathy, 1984. 75.o.). Úgy vélem, hogy a saját kereset a nőket igaztalanul előnyben részesítő családjogi törvényekkel *együtt* éri el azt a hatást; 2. súlyos lakáshelyzet; 3. urbanizáció és nagyfokú mobilitás.

Szokás Magyarországon a női munkavállalás és a lakáshiány szerepét hangsúlyozni, vagy csak ezt a két tényezőt említeni a válások magas arányszámával kapcsolatosan. Látnunk kell azonban, hogy a válás olyan országokban is rekordmagasságot ért el, ahol a nők kettős szerepéből fakadó feszültségek jóval kisebbek és nincs lényeges lakáshiány (NSZK, USA, Anglia).

A biológiai okok között megemlítem a megnövekedett életkort, melynek következtében egy mai átlagos házaspár kb. 40 évi együttélésre számíthat, ha nem válnak el egymástól.

A nők válással kapcsolatos magatartása megváltozott. Egy magyar családjogász(nő) szerint: "A hűség-sértés, illetőleg harmadik személlyel létesített kapcsolat titkolására rendszerint akkor sem kerül sor, ha a házastársak közül a nő van ilyen helyzetben. A bontást kérő nő sokszor a két vagy több gyermekre sincs

tekintettel. A feleség bízik abban, hogy a házasság felbontásával egyidejűleg a gyermekeket a bíróság nála helyezi el, ez esetben pedig a lakáshasználat is számára biztosított" (Dr. Moldvay, 1978. 793—794.o.). Továbbá: "A bírói gyakorlat szerint a házasság felbontását előidéző magatartás miatt a nő általában nem alkalmatlan a közös gyermek nevelésére és ha a bíróság a gyermeket nála helyezi el, a lakás megosztott, illetőleg kizárólagos használatát is megkapja" (Dr. Moldvay, 1978. 796.o.). A férfi tehát a jelenlegi joggyakorlat szerint ki van szolgáltatva. A férfi és női magatartás a gyermekkel kapcsolatosan is különbözik: "Tapasztalható, hogy még a házassági hűséget sértő, a más férfival életközösségre lépő nő is ragaszkodik gyermekéhez, viszont ugyanilyen élettársi kapcsolatba került férfi a legritkább esetben kívánja, hogy a gyermek nála legyen elhelyezve" (Dr. Moldvay, 1978. 796.o.).

Az ítélkezési gyakorlat igazságtalansága, hogy nagyon gyakran évek közös erőfeszítése árán megépített otthonból túrják ki a férfiakat. A per megnyerése céljából ilyenkor a családjogász szerint a következő visszaélésekre kerül sor: "a szerényebb keretek között folytatott italozást is súlyos iszákosságnak, az érdes és ingerült magatartást is tettlegességnek panaszolják a bontóperben, mert ez vezet a per és a közös otthon legolcsóbb megnyeréséhez" (Katonáné, 1982. 237.o.).

A fenti ítélkezési gyakorlatot akarták megváltoztatni azzal a bírósági irányelvvel, mely szerint, ha mindkét fél alkalmas a gyermek nevelésére és mindkét fél kéri azt, akkor a gyermeket az kapja, akinek ke-

vesebb házastársi vétség róható fel. Jóllehet, az elváló férfiakkal csak egy egészen kis hányada szeretné, hogy nála helyezték el gyermekét, de ez már nagyrészt a fennálló ítélkezési gyakorlat következménye. Feltételezhető, hogy más ítélkezési gyakorlat mellett jóval több férfi tartana igényt gyermeke nevelésére.

A megváltozott női magatartás arra utal, hogy - a jogos válóokok mellett - növekszik a nők körében a felelőtlen magatartásra és családjogilag kedvezményezett helyzetre visszavezethető válások száma. A fennálló helyzet azonban a válás területén is túlmutat; eredményeképp "a nők hallatlan fölénybe kerültek. Biztosak abban, hogy ők bármit megtehetnek, a társadalom mindenképpen mellettük áll. A közvélemény is, a bíróság is, mert válás esetén jobbra nekik ítélik a gyerekeket, és velük a lakást is. Ebben a szituációban a közéleti ambíciójú, de az egyéniségüket kisebb mértékben őrző férfiak szétáznak a mosogatólében" - írja egy pszichológus²⁸, aki családi tanácsadóban dolgozván, napról-napra konfrontálódik a mai családok életével (B. Gáspár, 1983. 88.o.).

Az 1986-os családjogi törvénymódosítás bizonyos, feltétlenül pozitívként értékelhető vonások ellenére - a házasságkötés előtti kötelező várakozási idő három hónapra való felemelése, vagy például az a lehetőség, hogy a házasulók a házasságkötés előtt, valamint a házastársak az egymás közötti vagyoni viszonyaikat szerződéssel rendezhetik - nem hozott *lényeges* változást az eddigi ítélkezési gyakorlatban. A fennálló nőpárti ítélkezési gyakorlat miatt - a gyermeket akkor is az

anyának ítélik, ha ő létesített viszonyt harmadik személlyel és egyúttal ő kéri házassága felbontását - a nők előnye fennmarad, jóllehet ez az előny most már nem akkora, mint korábban, mert a lakásból távozó felet a lakáshasználati jog ellenértékének "öt arányosan megillető részére" igényt tarthat. Ingatlan esetében a "lakáshasználati jog ellenértéke", az ingatlan forgalmi és lakott értéke közötti különbözet, bérlakás esetében pedig legalább annyi, mint amennyit egy tanácsi bérlakásról való lemondás esetében a tanácstól térítés fejében kapható. A lakásból távozót a lakáshasználati jog ellenértékének egy része illeti csak meg (ha nem volt gyermek, akkor a távozót a használati érték fele, egy vagy két gyermek esetében legalább egyharmada). Úgy fogalmazhatunk tehát, hogy a távozó férj ezentúl tehát kap valami ellenértéket a korábban saját vagyonát, illetve bérleményét képező lakásért vagy a közös bérleményt, illetve közös tulajdont képező lakás elhagyásáért, de ez az ellenérték vajmi kevés a talpraálláshoz. Ha hazánkban a lakáshiány miatt az elvált férjek életét egy válás gyakorlatilag teljesen tönkretetheti, akkor megállapítható, hogy a válás tétje különösen a férfiak számára sokszor óriási. Előfordulhat ugyanis, hogy a házasság felbomlásában vétkes férjek mellett a *vétlenek is* súlyos következményekkel kénytelenek számolni. Ilyen helyzetben pedig - álláspontom szerint - helytelen, hogy a törvényhozó a válás kérdésében a csaknem teljes neutralitás álláspontjára helyezkedik, azaz nem nyílik kellő alkalom arra, hogy megvizsgálják: *melyik fél mennyire* felelős a házasság felbomlásáért. Nem változott tehát az az áldatlan

helyzet, melyet a Magyar Jogász Szövetség Családjogi Bizottságának elnöke így jellemez: "A házasság felbontásánál megkezdődik már az egyedülálló szülő - rendszerint nő - más területeken is érvényesülő preferenciája: arra tekintet nélkül kerül a nő általában kedvezőbb helyzetbe, hogy az ő felelőtlensége okozta-e a kötelék felbontását. Erre a szemléleti hibára egyébként az igazságügyi vezetés többször felhívta a bírák figyelmét" (Népesedés és népességpolitika, 1981. 116.o.). Az az anya, aki egy harmadikért felrúgta házasságát, megkapja gyermekét és ezzel a lakást is; a férfiak hasonló viselkedése esetében viszont mindenki az elhagyott asszonykát sajnálja és a törvény is jogosan a feleséget védi. Nem hihetjük azt, hogy a fennálló joggyakorlat nem befolyásolja a férjek és feleségek házasság élet során tanúsított viselkedését, jóllehet az sem valószínű, hogy szigorú törvényekkel "rendet lehetne teremteni". Elmondható tehát, hogy a neutralitás és a vétkességi elv két véglete között a törvényhozó még mindig nem találta meg azt a középutat, mely igazságosabb ítélkezési gyakorlatot biztosíthatna.

Hernádi Miklós egyik cikkében kimutatja: "az elvált nők háromszor akkora valószínűséggel jutnak a közös lakás kizárólagos használatához, mint az elvált férfiak. Nem csoda, hogy kétszer annyi a női felperes, mint a férfi. A gyermekelhelyezés kérdésében, ha az anya adta be a válókeresetet, pernyereségének valószínűsége harmincszorosan felülmúlja az apáét. Ha az apa a felperes, tehát különösen intenzíven igényli gyermekeinek társaságát, az anya akkor is csaknem hatszoros

eséllyel jut hozzá a gyermekhez" (Hernádi, 1987).

A nők pedig tovább folytatják a válási kampányt: "Egy-egy munkahelyről egymás után feltűnően sokan jelentkeznek válókeresettel a bíróságnál: feltehető, hogy (főleg az asszonyok) egymást biztatják a válásra, ennek előnyeiről győzve meg egymást. Úgy tűnik, a válás és új életre való berendezkedés divattá kezd válni" (Katonáné, 1982. 257.o.).

Ha a nők a kezdeményezők a válások kátharmadában, akkor feltételezhető, hogy a válások negatív következményei kevésbé érintik őket, mint a férfiakat.

A halandóság családi állapot és nemek szerinti vizsgálata alátámasztja ezt a feltételezést.

A Demográfiai Évkönyvekben közölt adatok szerint a 45—49 éves korcsoportban 1966-ban 1000 elvált családi állapotú férfi közül 6,7; 1000 házas férfi közül átlagosan 4,5-en haltak meg. 1979 megfelelő adatai már döbbenetes képet mutatnak: a házasok mortalitási adata 7,3; az elváltaké viszont 16,3! Bár 1966 és 1979 között a 45—49 éves házas nők mortalitása - a férfiakkal ellentétben - lényegében változatlan maradt, az *elvált nők házas nőkhöz viszonyított mortalitás-növekedése* a férfiak megfelelő adataihoz képest jóval kisebb mértékű. 1966-ban 1000 45—49 éves korcsoporthoz tartozó elvált nő közül átlagosan 1,2 és 1000 házas közül 0,8 személy halt meg. Az 1979-es év megfelelő adatai 1,7 és változatlanul 0,8. Megállapíthatjuk tehát: minden korcsoportban látható, hogy 1967 és 1979 között az elvált férfiak mortalitásnövekedése jóval nagyobb mértékű, mint a hasonló családi állapotú nőké.

Az MTA Szociológiai Intézete és a KSH reprezentatív felmérése alapján pontosabb képet kaphatunk az elváltak helyzetéről (*A válás következtében felbomlott, kiskorú gyermekes családok életkörülményei vizsgálatának táblái*, KSH, 1983.).

Az 57. oldalon közölt táblázat szerint az elvált férfiak 32, a nők 28 százalékanak változatlan a vagyoni helyzete. A nők 57 százalékanak előnyösebb lett a vagyoni helyzete, míg a férfiaknak csak 39 százaléka számolt be erről. Hátrányosabb vagyoni helyzetbe került az elvált férfiak 27, a nőknek viszont csak 15 százaléka.

Az életszínvonal alakulásának értékelésekor az elvált férfiak 17, a nőknek viszont 27 százaléka érezte úgy, hogy sokat javult az életszínvonala a válás óta. Nagymértékű romlásról viszont az elvált férfiak 9 százaléka számolt be a nők 4 százalékaival szemben. Kismértékű romlásról tudósított a férfiak 11, a nőknek csak 6 százaléka (*A válás következtében stb.*, 1983. 57.o.).

A munkahelyi előmenetel tekintetében *nem* történt változás a nők 75, a férfiak 65 százalékanál. A kikérdezett elvált férfiak 7 százalékanál kedvezőtlenül változott a munkahelyi pozíció, míg 28 százalék számolt be kedvező változásról. A nők hasonló adata 3 és 21 százalék (Uo. 36.o.).

A két évvel a válás után munkahelyet változtatók aránya jóval magasabb a férfiak között (39 százalék), mint a nők között (19 százalék). A felmérésben megkérdezettek két évvel a kérdés előtt váltak el;

eközben háromszor vagy többször változtattak munkahelyet az elvált férfiak 3,3, a nőknek 0,9 százaléka (Uo. 37.o.). Elmondhatjuk tehát, hogy a zaklatott élet meglehetősen biztos jelének számító többszöri munkaváltoztatás az elvált férfiaknál jóval gyakoribb, mint a nőknél.

A férfiak 20, a nők 33 százaléka érezte magát felszabadultabbnak a válás után; a férfiak 30, a nők 37 százaléka lett nyugodtabb. Hogyan éreztek férfiak és nők a válás kimondásakor? A nők 54 százaléka megkönnyebbült, a férfiaknak viszont csak 27 százalékaról lehet elmondani, hogy kő esett le a szívéről. Csaldott volt a válás kimondásakor a férfiak 25, a nők 14 százaléka. A válás lélektanával foglalkozó magyar szerzők (a válás-irodalom áttekintése alapján) hangsúlyozzák: "*Ha van különbség* abban, ahogyan férfiak és nők megbírkóznak az elválással, akkor ez a különbség a férfiak fokozott érzelmi sebezhetőségében nyilvánul meg. ...a nők valószínűleg nem annyira a szakítástól, mint a megrosszabbodott kapcsolattól szenvednek..." (Bognár-Telkes, 1986, 49.o.).

A válással kapcsolatos előbb idézett adatok alapján nem érthetők egyet Cseh-Szombathy Lászlóval, aki ugyanezen adatok elemzésével kapcsolatosan - többek között - így ír: "A nők a férfiaknál jóval nagyobb arányban mondták, hogy két évvel a válás kimondása után vidámabbak és optimisták, mint a válás kimondásakor. Feltételezhető, hogy a nők esetében ez az optimizmus kissé túlzott: a nők a társadalmi és gazdasági életben betöltött gyengébb pozíciók tudatában

maguk és a társadalom számára sokkal szükségesebbnek tartják bebizonyítani: a családbomlás nem jelentett nagyobb megrázkódtatást számukra, mint a férfiak számára" (Cseh-Szombathy, 1985. 92.o.).

A válást követő megnyilatkozások ismeretében úgy vélem azonban, hogy az elvált nők azért tartották jobbnak helyzetüket, mert az ténylegesen jobb.

A felmérés tanúsága szerint a volt házassággal szemben a nők egy kicsivel nagyobb arányban mutattak ki egyenesen ellenérzéseket, mint a férfiak. (Egy 1985-ös, a fiatalok körében lefolytatott vizsgálat pedig már azt találta, hogy a "megkérdezettek többsége úgy véli: a nők inkább hajlamosak arra, hogy a válást a bosszúállás eszközeként használják fel" (Zsíros, 1987. 67.o.).

Az MTA kutatói a jelenlegi párkapcsolatokra is rákérdeztek; kiderült, hogy - a válaszadók bevallása szerint - az elvált férfiak 20, a nőknek viszont 30 százaléka volt teljesen egyedül, tehát nem vett részt sem együttjárásban, sem élettársi kapcsolatban, és nem is házasodott újra. (IX-9. Táblázat).

A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogyan alakult az elváltak kapcsolatainak minősége társadalmi csoportok és nemek szerint (IX-10. Táblázat). A férfiak között az új házasság a szellemiek rétegében a leggyakoribb, a legritkább a szövetkezeti parasztnál. A nőknél (az idézett vizsgálat szerint és két évvel a válás után) viszont épp a szövetkezeti parasztnál a leggyakoribb az újraházasodás aránya. Ez feltehetőleg azzal magyarázható, hogy falun az elvált nőknek

sokkal gyorsabban ki kell köszörülniük a válás okozta "csorbát", illetve a válás maga is akkor történik, ha már biztos új partner akadt. Az élettársi kapcsolat a férfiaknál a szellemiek rétegében a leggyakoribb, míg a nőknél a munkásosztályhoz tartozóknál. A partnerkapcsolat nőknél és férfiaknál egyaránt a szellemi dolgozóknál a leggyakoribb; a szövetkezeti parasztsághoz tartozó nőknél pedig kiugróan alacsony értéket találunk, feltehetően azért, mert a falusi közvélemény és erkölcs szigorúbb. A legnagyobb arányban magányos, tehát nincs partnerkapcsolata a szövetkezeti parasztsághoz tartozó elvált férfiaknak; a legkevésbé magányosak a szellemi dolgozó elvált férfiak. A nők között épp fordított a helyzet: a leginkább magányosak a szellemiek, a legkevésbé pedig a szövetkezeti parasztsághoz tartozók (ők azért, mert nagy arányban mennek újra férjhez).

1920 és 1982 között lényegesen nőtt az olyan házasságok számaránya, ahol az egyik vagy mindkét fél már korábban házas volt (19-ről 31 százalékra). Az utóbbi években csökkent a házasodási kedv és a csökkenés az elvált családi állapotúak közt volt a legnagyobb (IX-11. Táblázat).

A következőkben összehasonlítjuk az elvált családi állapotú nők és férfiak házasságkötési gyakoriságának alakulását korcsoportonként az 1969–70-es év adatát 100-nak véve.

Az adatokból kitűnik, hogy az 1969–70-től az elvált férfiak egyes korcsoportjainak újra házasodási gyakorisága lényegesen nagyobb mértékben romlott, mint a hasonló kocsopotú elvált nőké (IX-12. Táblázat).

Ha az elvált férfiak és nők házassági gyakoriságát egymással hasonlítjuk össze, akkor 1969—70-ben az elvált férfiak házassági gyakorisága 17 százalékkal nagyobb, mint a nőké, 1982-ben pedig már csak 4 százalékkal. A 25-29 éves elvált férfiak házassági gyakorisága 1969—70-ben 64 százalékkal, 1982-ben már csak 52 százalékkal nagyobb, mint a nőké. A 30-34 éves elvált férfiak hasonló adatai 86 és 44 százalék. Elmondhatjuk tehát, hogy az elvált férfiak az elvált nőknél jóval gyakrabban kötnek házasságot, de ez az előnyük az utóbbi húsz esztendő során jelentősen csökkent, sőt a 20-24 éves korcsoportban a nők újbóli házasságkötése már egy picit gyakoribb, mint a férfiaké. Növekvő válási gyakoriság mellett a férfiak nőkhöz viszonyított előnye az újraházassodás terén tehát csökkent.

Nem tartozik szorosan a válás témaköréhez, de megemlítem: a vizsgálatban megkérdezett férfiak beszámolója szerint az elváltak házasságkötését az esetek 57 százalékában maga a férfi és 23 százalékban a nő kezdeményezte. A nők egy kicsit másképp emlékeznek (talán ez is része a partner felelőssé tételének?): szerintük a házasságkötést az összes házasságkötés 19 százalékában kezdeményezték ők, és 68 százalékban a férfiak (A válás következtében ..., 1983. 45. és 66.o.).

A válások okait megvizsgálták 1957-ben, 1962-ben és 1972-ban. Az eredményül kapott adatokat fenntartással kell kezelni: "Az 1957-es, az 1962-es felvételeknél ugyanis a bírósági anyagok alapján megállapított okokat - amelyek miatt a házasságot felbontották -

vagy a férjnél, vagy a feleségnél vették számításba aszerint, hogy a válóok az elvált férjnél vagy az elvált feleségnél jelentkezett.

Az 1972. évi felvételnél a vizsgálatba bevont minden bontóperről a bírósági anyag áttanulmányozásakor meg kellett állapítani, hogy a házasság felbontásához hány ok járult hozzá, és hogy a felsorolt okok közül mely forog fenn elsődleges okként külön a férjénél és külön a feleségnél, vagy ha több ok is szerepelt, esetleg több ok a férjénél, illetve a feleségnél" (A válás, a válások okai, KSH 1975. 37.o.). Azt is látnunk kell, hogy a felek válóperen nem mindig a valós okokat tárják fel, hanem a per kedvező eredménye érdekében a számukra előnyös okokra hivatkoznak.

Úgy vélem azonban, hogy a fenntartások ellenére, érdemes rövid pillantást vetni az okokra (IX-13. Táblázat).

Az 1971-es adatok azt mutatják, hogy a feleségeknek felróható okok között a leggyakoribb az elhidegülés, utána a szerelmi kapcsolat létesítése; a férjeknél a felróható válóokok között első helyen szerepel a durva bánásmód, melyet gyakoriságban az iszákosság és a mással létesített szerelmi kapcsolat követ.

A IX-13. Táblázat tanúsága szerint a férjeknek felróható elsődleges válóokok között az alkoholizmus, utána pedig csökkenő gyakoriságában a következő okok jönnek: elhidegülés, szerelmi kapcsolat létesítése durva bánásmód. Az elsődlegesen nőknek felróható válóokok között elsőprő túlsúllyal vezet az el-

hidegülés (54 százalékban), majd ezt követi a szerelmi kapcsolat létesítése az összes elsődleges válóok 13 százalékában.

A IX-14. Táblázat szerint a leggyakoribb válástípusok a következők: 1. a leggyakoribb az, amikor a férj iszákosságát a feleség elhidegülése kíséri (bírószági tapasztalat szerint az alkoholizáló nő a házastársi hűség ellen is véteni szokott, míg az alkoholizáló férjek nagyobb része nem szokott a házastársi hűség ellen véteni); ez az esetek 21 százaléka; 2. az esetek 10 százalékában mindkét fél elhidegül egymástól; 3. a férj szerelmi kapcsolatát a feleség elhidegülése kíséri (7 százalék); 4. a férj durvaságát a feleség elhidegülése kíséri (6 százalék); 5. a férj elhidegülését a feleség szerelmi kapcsolata kíséri (4 százalék).

Egy a fiatalok körében végzett 1985-ös közvéleménykutatás (Zsíros, 1987. 63.o.) feltárta, hogy a fiatal férfiak véleménye szerint a férfiak leggyakrabban a feleség hűtlensége miatt válnak; ezt követi az elhidegülés és a férj saját "külső kapcsolata". A nők önmagukról azt vélik, hogy a feleségek leggyakrabban a férj italozása miatt indítanak válópert; ezt követi az érzelmi elhidegülés, majd a saját hűtlenség (IX-15. Táblázat).

A férfiak italozásával kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy az nem csupán oka, hanem okozata is lehet a rossz házasságnak (magyarán a férj italozása megromlott házasságban vesz új "lendületet").

Újra leszögezem, hogy a fenti adatokat - melyek jórészt bírósági anyagok feldolgozására épülnek - fenntartással kell kezelni. Valószínű, hogy a házasságon kívüli szexuális kapcsolatoknak jóval nagyobb a szerepe a házasság bomlásban, mint azt ezek az adatok sugallják. Egy kisvárosból küldött ügyvédi felmérés szerint: "Férjek és feleségek gátlástalanul létesítettek a kisvárosban mással vagy többekkel nemi viszonyt: fiatalok, akiknek kis gyermekei, és idősek, akiknek beteg házastársuk volt". (Katonáné, 1982. 256.o.).

A már korábban említett Herb Goldberg *Az új férfi, avagy az önpusztító férfi útja az önmagával való törődésig* című könyvében kifejtette: a női egyenjogúsítás mozgalmának kibontakozásáig a férfi volt a "harcos", aki nagy fáradtság és nehézségek árán a társadalom dzsungelében megszerezte a pénzt, mely a család eltartásához szükséges volt. A nő kezében voltak a "táplálók", a "gondoskodók" szerepek. Kialakult a Mr. Igazságos-Hatalmas-Erős és a Mrs. Passzív-Kecsés-Törékeny kapcsolata, mely potenciálisan robbanékony volt, hisz a nőnek el kellett fojtania agresszivitását, nem vallhatta be igazi szexuális vágyait, stb. De a férfi sem volt jobb helyzetben: egészségével nem törődve és éppezért gyakran önpusztító módon élt, de türelmes és a családi szolidaritás fenntartásán fáradozó asszony állt mellette. A nők egyenjogúsítási mozgalma a "férfi harcok" és a "földanya" feleség viszony hamis illúzióit támadta. Ennek eredményeképpen a nők szerepkészlete kibővült, a férfiaké

viszont - kisebb hangsúlyeltolódások ellenére (Magyarországon például az "anyaszívű" apák jelensége) - a régi maradt. A férfi a régi szerepeket követi, de már nem áll mellette a régi típusú "földanya" feleség. Más szavakkal: a nő szerepelvárásai - helyzetről-helyzetre változva - rendkívül rugalmasok lettek, míg a férfiaké alig váltotak. A nő az egyik pillanatban az egyenjogúság nevében ezt-azt kér és követel, de a következő pillanatban a férfira hagyja az igazi erőfeszítést és leleményességet követelő munkát. A modern nő a különböző szerepelvárások alkalmazásának mesterei zsonglőre, hisz minden változás ellenére a férfi-nő kapcsolatban a férfi maradt a kezdeményező, a nő pedig csak reagál a férfi cselekedeteire. Már a kapcsolatok kezdetén úgy ildomos, hogy a férfi javasoljon a nő pedig a reagáló szerepét játssza. Ha a férfi a régi szerepelvárásokhoz akar visszatérni, akkor a dolgozni akaró - nálunk a dolgozni kényszerülő - nő antidemokratikusnak bélyegzi. Ha viszont "demokratikus", akkor - a lényegében reagáló szerepet játszó nő mellett, aki sikeresen alakíthatja a sajnálnivaló áldozat vagy éppenséggel a szigorú ítélőbíró szerepét - amúgyis önpusztító, az egészségre nem odafigyelő viselkedése mellett olyan terheket kell vállalni, melyek megtörik erejét (Goldberg, 1979).

Látnunk kell: a jelenlegi helyzetben a férfi-nő viszony dinamikája, *mely persze nem szakítható el a társadalom dinamikájától*, afelé tart, hogy a férfiak körében a romló mortalitási ráták miatt szin-

te egy háborús veszteséghez hasonló méretű pusztulással kell számolnunk.

A fokozódó szexuális zűrzavar a férfi egészséget és önértékelését sokkal jobban aláássa, mint a nőét. A házasságok pedig egyre bomlékonyabbá válnak, pedig a férfiak jólléte és egészsége számára sokkal fontosabbak. Miért? Ezt már a nemek konfliktusát tárgyaló fejezetben közölt adatok is illusztrálták, de már a 19. század során Durkheim azzal bizonyította, hogy az öngyilkossági adatok kapcsán bemutatta: a házasság bomlása a férfit sokkal inkább sújtja: "Bár a házasság általában véd az öngyilkosságtól, de a protestáns országokban, ahol a válás sokkal nagyobb számban fordul elő, mint a katolikus országokban, a férjek sokkal nagyobb számban lesznek öngyilkosok, mint a nőtlenek, viszont ahol a válás ritkább, ott a nőtlenek lesznek inkább öngyilkosok. Röviden: ahol a válás gyakoribb a házas férfiak öngyilkossággal szembeni védettsége alacsonyabb. A nőknél azonban fordított a helyzet! A házasság csak akkor védi a házas nőket inkább az öngyilkosságtól, mint hajadon társaikat, ha a válás lehetséges. (Durkheim, 1982. 249—255.o.). Durkheim 19. századi adatokat elemezve megállapítja: "Teljesen vitathatatatlannak tekinthetjük tehát a következő törvényt: *a házasság annál inkább kedvez a nőnek az öngyilkosság szempontjából, minél inkább szokásban van a válás, és megfordítva*". (Durkheim, 1982. 255.o.)

Továbbiakban Durkheim kimutatja, hogy a szexuális anómia (anómia="az emberek elvesztették tevékenysé-

gük szabályozóit és szenvednek miatta" - uo. 43.o.) főleg a férfiakat sújtja. Ezt azzal bizonyítja, hogy míg a 20 és 45 év között a nőtlenek öngyilkossági aránya a kor növekedésével megnégyszereződik, addig a hajadonoké, akik elvben ugyanúgy ki vannak téve a szexuális anómiáknak, még kétszeresére sem emelkedik! (Durkheim, 1982. 259.o.). Az 1978-80-as évek magyarországi öngyilkossági arányszámait részletes bontásban elemezve Durkheim konkulziói megerősítést nyernek. A 30-34 éves nőtlen férfiak öngyilkossági arányszáma (az 100.000 főre jutó egy évben elkövetett öngyilkosok száma) 102,7, míg az 55-59 éves nőtlen férfiaké 175; elmondhatjuk tehát, hogy 70 százalékkal növekszik a nőtlen férfiak öngyilkossági arányszáma. A nők hasonló adatait figyelembe véve kiderül, hogy a 30-34 év és az 55-59 év között csak 32 százalékos csökkenés tapasztalható (dr. Máday, 1982. 278.o. adatai alapján számítva). Ezzel szemben a házas férfiak öngyilkossági arányszáma 30-34 év és 55-59 év között 86 százalékkal, a házas nőké 143 százalékkal nő, míg az összes férfié 73 százalékkal, az összes nőé pedig 102 százalékkal. Az elvált férfiak öngyilkossági rátája 68 százalékkal, míg a nőké csak 36 százalékkal nő a fiatalabb és az idősebb korcsoport között. Már korábban rámutattam arra, hogy az utóbbi évtizedekben az elvált családi állapotú férfiak halandóság-növekedése lényegesen nagyobb, mint a hasonló családi állapotú nőké, mely azt jelezte, hogy a férfiakat a válások negatív következményei jóval erősebben érintik, mint a nőket.

Amerikai adatokat elemezve a neves családszociológus, Jessie Bernard kimutatja, hogy "jóllehet - a nőtlenek és hajadonokhoz képest - a házasság mindkét házasfelet megvédi az öngyilkosságtól, a férjeket jobban védi, mint a feleségeket. A fehér házasságos férfiak öngyilkossági arányszáma fele akkora, mint a nőtleneké, míg a fehér házasságos nők öngyilkossági arányszáma csak háromnegyede a hajadonokénak" (Bernard, 1976. 42-30.o.). A magyar adatokat tanulmányozva hasonló jelenséget tapasztalhatunk. Ha a 30-34 éves korcsoportban a házasságos férfiak öngyilkossági arányszámát 100-nak vesszük, akkor a nőtleneké 119 százalékkal több, a nők hasonló adata 290 százalék; a 35-39 éves korcsoportnál a férfiak többete 145, a nőké pedig 177 százalék.

Jessie Bernard remek könyvében kimutatja, hogy a férfiak számára a házasság előnyei a más családi állapotú férfiakhoz képest jóval erősebben jelentkeznek, mint a nőknél: "Jóllehet a nők általában tovább élnek, mint a férfiak, a házasság relatíve kedvezőbb a férfiaknak, mint a nőknek, nemcsak az öngyilkosság, hanem a halandóság szempontjából is; azaz a házasságos és hajadon nők halandósági gyakorisága közötti különbség kisebb, mint a házasságos és nőtlen férfiak közötti különbség (30 százalék szemben 48 százalékkal)" (Bernard, 1976. 43.o.). A magyar 1979-es korszpecifikus halálozási adatok nemek és családi állapot szerinti elemezése nem minden korcsoportban igazolja ezt a megfigyelést. De nemcsak a halandóság alacsonyabb szintje miatt vannak előnyben a házasságos férfiak a nőtlen férfiakkal szemben; a házasságos férfiak - legalábbis az amerikai adatok tanúsága sze-

rint - jóval boldogabbak, jóval kevesebb pszichés problémájuk van, mint a nőtlen férfiaknak (Bernard, 1976. 209—313. oldalakon közölt táblázatok). Nem, így a nőknél! A házas nők a hajadon nőkhöz képest jóval több pszichológiai problémával küszködnek. Bernard kifejti, hogy a házas férfiak, nőtleneknél lényegesen kedvezőbb halandóságát csak részben lehet magyarázni azzal, hogy csak az eleve egészségesebb férfiak kötnek házasságot, mert "ha az özvegy férfiak halandóságát hasonlítjuk össze a házasokéval, akkor minimalizálhatjuk, bár nem szüntethetjük meg teljesen a szelektív tényezőt, hiszen a megözvegyültek egyszer már a házasságot választották vagy más választottak őket" (uo. 34.o.). Az adatok pedig azt mutatják, hogy az özvegy férfiak házas férfiakkal viszonyított halandósága még rosszabb, mint a nőtlenek házasokéhoz viszonyított halandósága. Továbbá az özvegy férfiak házasokéhoz viszonyított halandósága lényegesen nagyobb, mint az özvegy nők házas nőkhöz viszonyított halandósága, ismét fényesen bizonyítva azt a tényt, hogy a férfi számára a házasság stabilizáló és egészséget védő ereje lényegesen nagyobb, mint a nő számára.

A fenti következtetések megerősítést nyernek, ha öt korcsoport 1960 és 1979 közötti halandóság-romlását családi állapot és nemek szerinti bontásban elemezzük. (Az adatok forrása: Ir. Máday, 1982. 262—264.o. és Demográfiai Évkönyv 1985, Budapest, KSH, 1986. 172.o.)

A 30-34 éves korcsoportban a nőtlen férfiak halandósága 60, az elváltaké pedig 79 százalékkal romlott 1960 és 1985 között; a nők hasonló adatai a hajadonoknál 13 százalékos, az elváltaknál 11 százalékos csökkenés.

A 35-39 éves korcsoportban a nőtlen férfiak halandósága 102 százalékkal, az elváltaké pedig 104 százalékkal romlott 1960 és 1985 között; a nők hasonló adatai 11, illetve 73 százalékos növekedés.

A 40-44 éves korcsoportban a nőtlen férfiak halandóságnövekedése 129, az elváltaké 145 százalék; az azonos korú nők megfelelő adatai pedig 1 százalékos csökkenés, illetve 93 százalékos növekedés.

A 45-49 éves korcsoportban a nőtlen férfiak halandóságnövekedése 63, az elváltaké 172 százalék; az azonos korú nők megfelelő adatai 14, illetve 35 százalék.

Az 50-54 éves korcsoportban a nőtlen férfiak halandóságnövekedése 1960 és 1985 között 62, az elváltaké 179 százalék; az azonos korú nők megfelelő adatai 52, illetve 47 százalék.

Eltekintve attól a már korábban részletesen bemutatott tényről, hogy a nemek korszpecifikus halandóságromlása lényegesen gyorsabb a férfiaknál mint a nőknél, itt most arra érdemes figyelni, hogy szinte teljesen konzekvensen nemcsak az elvált, hanem a nőtlen férfiak halandóságromlása is lényegesen gyorsabban emelkedett, mint a nőké.

A 30-34 éves korcsoportban a nőtlen férfiak halandósága 60, az elváltaké pedig 79 százalékkal romlott 1960 és 1985 között; a nők hasonló adatai a hajadonoknál 13 százalékos, az elváltaknál 11 százalékos csökkenés.

A 35-39 éves korcsoportban a nőtlen férfiak halandósága 102 százalékkal, az elváltaké pedig 104 százalékkal romlott 1960 és 1985 között; a nők hasonló adatai 11, illetve 73 százalékos növekedés.

A 40-44 éves korcsoportban a nőtlen férfiak halandóságnövekedése 129, az elváltaké 145 százalék; az azonos korú nők megfelelő adatai pedig 1 százalékos csökkenés, illetve 93 százalékos növekedés.

A 45-49 éves korcsoportban a nőtlen férfiak halandóságnövekedése 63, az elváltaké 172 százalék; az azonos korú nők megfelelő adatai 14, illetve 35 százalék.

Az 50-54 éves korcsoportban a nőtlen férfiak halandóságnövekedése 1960 és 1985 között 62, az elváltaké 179 százalék; az azonos korú nők megfelelő adatai 52, illetve 47 százalék.

Eltekintve attól a már korábban részletesen bemutatott tényről, hogy a nemek korszpecifikus halandóságromlása lényegesen gyorsabb a férfiaknál mint a nőknél, itt most arra érdemes figyelni, hogy szinte teljesen konzekvensen nemcsak az elvált, hanem a nőtlen férfiak halandóságromlása is lényegesen gyorsabban emelkedett, mint a nőké.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az első fejezetben áttekintettük a nők munkavállalását Keleten és Nyugaton. Megállapítottuk, hogy első pillantásra nincs lényeges különbség, hisz például az Európai Gazdasági Közösség országaiban a nők aránya az összes keresők közt 36, míg Magyarországon 43 százalék. Ezek a globális adatok azonban félrevezetőek: azt is meg kell nézni, hogy az egyes korcsoportokon belül a nők hány százaléka dolgozik, és mekkora a részmunkaidőben dolgozók aránya. Ezt figyelembe véve már lényeges különbségek rajzolódnak ki: Kelet-Európában például a hetvenes évek derekán a 25—44 éves korcsoport-hoz tartozó nők 80 százaléka, Nyugat-Európában csak 46 százaléka dolgozott. Nyugaton a részmunkaidőben dolgozó nők is a foglalkoztatottak közé számítanak, márpedig ezekben az országokban a nők 40—50 százaléka részmunkaidős állásban dolgozik, és még a legalacsonyabb érték is 20 százalék körül mozog.

A szocialista országokban a női munkavállalás olyan típusa alakult ki, melyben minden korcsoportban magas a munkát vállaló nők aránya, és gyakorlatilag a demográfiai lehetséges maximumhoz közelít, viszont a kötelező nyugdíjkorhatár öt évvel alacsonyabb, mint Nyugaton. Hazánkban a kereső tevékenység megszakítását a gyás és újabban a gyed teszi lehetővé, bár a tőkés országoknál sokkal kisebb mértékben. (Számos adat jelzi, hogy a magyar lakosság széles rétegei nincsenek megelégedve a női munkavállalás jelenlegi gyakorlatával.)

A két maximumpontos foglalkoztatás olyan kereseti viszonyokra épül, ahol a férj - ha nem is legnagyobb jólétben, de - képes egyedül eltartani a családját. Ez a típus maximálisan alkalmazkodik a tőkés gazdasághoz, mely változó nagyságú munkaerőpiaccal számol. A munkából kilépő és munkát nem kereső nő még csak a munkanélküliek népes táborát sem szaporítja. Nem mondhatjuk tehát teljes bizonyossággal, hogy a családi élettel kapcsolatos problémákat *teljes mértékben* megoldaná a női foglalkoztatás második típusára való áttérés. (Az NSZK-ban a két maximumpontos foglalkoztatás ellenére már a hetvenes évek közepe óta aggasztóan alacsony a szülésszám, Angliában magas a válások száma.) Az persze biztos, hogy a rugalmasabb női foglalkoztatás, ahol a nők tényleg választják a kereső tevékenységet vagy az otthoni tevékenységet, enyhíthetne ezeken a problémákon.

A magyar gazdaság fellendülése lehetővé és szükségessé tenné a női munka rugalmasabb formáinak kialakítását. Ha a reformfolyamatban előre tudnánk lépni, akkor az első gazdaság bérei reálisabban alakulnának és a családokban szabadabban dönthetnének a nők a munkavállalásuk formáiról. Úgy vélem, hogy csak egy ilyen helyzetben lehetne élni a nők nagyobb méretű részfoglalkoztatottságával. Ha a jelenlegi bérrendszer változatlanul hagyása mellett a nők még részmunkaidőben is változatlan nagyságú bérek mellett dolgoznának, akkor ez a főállásban végzett munka még nagyobb devalválódásához vezetne. Álláspontom

szerint további olyan szociálpolitikai intézkedésekre lenne szükség, melyek a családra orientált nőknek a gyes és a gyed által biztosított lehetőségekhez képest nagyobb teret adnak a női munka megszakításának, de ezeknél az intézkedéseknél jóval fontosabbnak tartanám olyan gazdasági viszonyok kialakítását, melyekben a női munkavégzés nem feltétlenül gazdasági kényszer.

A második fejezet adatai megmutatták, hogy a nők száma középiskolai és különösképp felsőfokú végzettség tekintetében jóval gyorsabban nőtt, mint a férfiaké; így jelenleg a legfiatalabb korosztályokban a nők lényegesen nagyobb arányban rendelkeznek érettségivel és egy kicsivel nagyobb arányban felsőfokú végzettséggel. Feltételezésem szerint az utóbbi adat már összefügghet a diplomás pályák erkölcsi és anyagi leértékelődésével. Egyre több felsőfokú képzést igénylő pályán olyan alacsonyok az elérhető keresetek, hogy - a társadalom elvárásait követve - a férfiak, akik továbbra is a család fő keresői akarnak maradni - elkerülik ezeket a pályákat. Hogy ennek milyen káros hatásai lesznek, az még nem mérhető le teljesen.

Azt is megpróbáltam bemutatni, hogy - a gyakran hangoztatott nézet ellenére - a legfiatalabb női generációk szakmásodási lehetőségei nem annyira kedvezőtlenek, mint azt általában állítják. A lányok arányszáma a szakmai képzést adó középiskolákban 51, a szakmunkásképzőkben pedig 31 százalékos. (Figyelem-

be véve azt a tényt, hogy az összes fizikai dolgozók között a nők aránya mindössze 37 százalék, a fenti adatok nem tekinthetők kedvezőtlennek.) Felhívtam arra is a figyelmet, hogy a lányok az egyetemre előkészítő gimnáziumokban túlsúlyban vannak (1980-ban a gimnáziumokban érettségizettek 65 százaléka lány), és az a későbbi társadalmi helytállás és kulturálódás szempontjából akkor is előny, ha a felsőfokú továbbtanulásra alkalmas érettségizetteknek felvételi lehetőségei korlátozottabbak a nők, mint a férfiak számára.

A harmadik fejezetben az időmérlegekkel kapcsolatosan bebizonyítottam, hogy az ún. kötött és szabad idő hányadosa nem méri megfelelően a nemek leterheltségében fennálló különbségeket. Álláspontom szerint a kötött idő két fő tevékenységtípusra osztható. Az első csoportban találjuk azokat a tevékenységeket, melyek közvetlenül vagy közvetve pénzkereséssel kapcsolatosak; keresőtevékenység; háztáji és kisegítő gazdaság; javítás, karbantartás, építés; közlekedés. A másodikban azokat, amelyek a családi feladatok ellátásához fűződnek: háztartási munka; gyermeknevelés; vásárlás. Mi történik, ha a társadalmilag kötött időt ebben a bontásban vizsgálom?

Elemzésem megmutatja, hogy a társadalmilag kötött időn belül a férfiak pénzkereséssel kapcsolatos tevékenységei (legyenek azok akár direkt vagy indirekt pénzkeresési formák) hozzávetőleg annyival hosszabb tartamúak a nők hasonló tevékenységeinél, amennyivel

a nők a családdal kapcsolatos tevékenységeknek többet szentelnek, mint a férfiak. Ennek ellenére - helytelenül - a családszociológiában immáron tradícióvá vált a családi munkamegosztás igazságosságát *csakis* a házimunka és gyermeknevelés terheinek nemek közti megoszlása alapján megítélni.

Jóllehet a férfiak szabad ideje évi átlagos napon mintegy egy órával hosszabb, mint a nőké, ebből nem lehet túlságosan messzemenő következtetéseket levonni. Ennek oka az, hogy az időmérlegek "kötött idejének" kategóriája korántsem tartalmaz azonos jellegű tevékenységeket. Sőt, az a feltételezés is megkockáztatható, hogy a férfiak pénzkereséssel kapcsolatos - nőkhöz viszonyított - többletráfordítása valószínűleg nagyobb megterhelést jelent, mint a nők második műszakja. Már évekkel ezelőtt kifejtettem azt a véleményemet, hogy "a nők második műszakja komplementer tevékenység az elidegenedett, hajszás, teljesítményorientált pénzkereső tevékenységgel szemben. Feltételezésem szerint a második műszakban (második vagy fekete gazdaságban) tevékenykedő férfi, aki munkabérért dolgozik, az esetek többségében sokkal nagyobb stressznek van kitéve, sokkal kevésbé képes a szükséges lazításra, mint a háztartásban, háztájiban, második műszakot teljesítő nő, aki nem idegen közegben, hanem szeretett gyermekei között végzi örömet is okozó, de sokszor bizony fáradságos tevékenységét" (Bíró, 1983. 107.o.). A magyar szociológiában és közgondolkodásban immáron hagyománnyá vált a nők kettős terhelésének állandó emlegetése. Ezzel szemben láttuk, hogy a mai magyar társadalomban helye-

sebb a két nem kettős terheléséről beszélni.

Az időmérlegek tanúsága szerint a jövedelemkiegészítő tevékenységek viszonylag nagy időtartama rendkívül nagy terheket ró a lakosságra és ez főleg a férfiak időmérlegében jelentkezik (férfi kettős teher). Ugyanakkor a nők kettős terhével is számolnunk kell. A két nem kettős terhe azt eredményezi, hogy Magyarországon nemzetközi összehasonlításban kevés idő az aktív szabad időre, és az életmód rendkívül hajszolt. További gondot okoz az a tény, hogy jelenleg legfeljebb az életszínvonal szinten tartása lehet a cél, viszont az anyagi igények gyakran irreálisan magasak és csak túlzott pluszmunkával, valamint a szabad idő lecsökkentésével biztosíthatóak.

A negyedik, halandóságról szóló fejezetben leírtam, hogy Magyarországon 1960-tól kedvezőtlen fordulat állt be a halandóság alakulásában, mely túlnyomórészt a férfiakat sújtotta (IV-1., IV-2. Ábra). Az adatok jelzik, hogy a férfiak abszolút és nőkhöz viszonyított relatív mortalitási helyzete lényegesen romlott. (Megjegyzendő, hogy európai összehasonlításban a magyarországi halandóság nők és férfiak tekintetében *egyaránt* rendkívül rossz.) Rámutattam a férfi-destruktivitás jelzőszámaira (öngyilkosság, balesetek, alkoholizmus), valamint a rák és keringési betegségek területén kialakuló férfi többlet-halálózásra.

A halandóság az a társadalomstatisztikai jelzőszám, mely a kedvezőtlen társadalmi helyzetűek réte-

gektől a kedvezők felé haladva csökken. Ha a férfi népesség egészéről elmondható, hogy a halandósága jóval kedvezőtlenebb, mint a nőké (sőt a férfiak helyzete abszolút és relatív szempontból egyaránt romlik), akkor a férfiak és nők között olyan hierarchizáltság alakult ki, mint általában kedvező és kedvezőtlenebb helyzetben lévő társadalmi csoportok között.

Ugyanez elmondható a megbetegedésekkel kapcsolatban; ez is olyan jelzőszám, mely a kedvezőtlen helyzetű rétegektől a kedvezők felé haladva csökken. Következésképp a betegséggel kapcsolatos nemek közötti különbségek egyben a jobb életesélyekkel rendelkező nők férfiakkal szembeni előnyét tükrözik.

A férfiak mobilitásáról elmondható, hogy előszeretettel válnak szakmunkássá - számukra, ha alsóbb rétegekből jönnek, ez a felemelkedés útja -, a nők pedig az egyéb szellemi foglalkozások irányába mo-
nilak. Figyelemreméltó hogy 1981-re a vezető és értelmiségi származású férfiak rétegben maradási esélye kiegyenlítődött. Továbbá: 1981-ben már a vezető férfiak és nők hasonló arányban rekrutálódtak a különböző rétegekből.

Ennek következtében szaporodnak azok a házasságok, ahol a férj fizikai munkát végez, a felesége pedig szellemi dolgozó (számításaim szerint ez az összes olyan házasságnak, ahol a férj és feleség még nem nyugdíjas, 20 százaléka). Sajátos ellentmondás jellemzi ezeket a házasságokat: a feleség a kisebb fizetés ellenére is "úr" maradt, míg a férj jólfizető, de "koszos" munkát végez.

A magyarországi alacsony születésszámmal kapcsolatosan azt hangsúlyoznám, hogy a hazai kedvezőtlen adottságokat csak tovább erősíti az a tény, hogy a magyar társadalom rendkívül nyitott és így nem vonhatja ki magát azok alól a hatások alól, melyek nyugaton is rendkívül alacsony szintre süllyesztették a születések számát.

A hetedik fejezet a mentalitástörténeti előzményeket idézi fel, és arra a következtetésre jut, hogy manapság rendkívül elterjedt a nárcisztikus karakter-típus.

A nyolcadik fejezetben megállapítom, hogy az első részben feltárt társadalomstatistikai adatok tükrében nem kell azon csodálkozni, hogy a női szerepek és azonosságtudat gyökeresen megváltozott szerte a modern ipari országokban, de hazánkban is. A modern nő két szereppel rendelkezik, és - a férfival szemben, akinek csak *egy* szerepe van - előnybe került. A régi szerep mellett (anya-feleség) az új nő a társadalmilag megszervezett munkában való részvételből származó szerepekkel is rendelkezik. Persze a női munka régen is megvolt, de jórészt a család-háztartás keretén belül zajlott és szervesen összeillett a nemek szerinti családi munkamegosztással. A női szerepkészlet sokrétűbb és rugalmasabb lett, miközben a férfiakkal kapcsolatos szerepelvárások gyakorlatilag nem változtak.

Míg a férfiak és nők között a *férfi szerepekkel* kapcsolatosan egyetértés van, a férfiak és nők között éles vita folyik a *női szerepekről*.

A kilencedik fejezet kimutatja a nemek szerepének történeti változását, mely jelzi: a múlt században és századunk első felében a nemek szerepével kapcsolatos elvárások jóval *szigorúbbak és egyértelműbbek* voltak, mint napjainkban. Mindez kevesebb individualizmust tett lehetővé; a meglévő szigorú szerepkötöttségek különösen nehéz helyzetet jelenthettek a nők számára, akiknek a múlt században még jóval kevesebb joguk, de annál több kötelességük volt.

A jelent a múlttal egybevetve elmondhatjuk: míg a 19. század belülről irányított (a parasztság sorában inkább a tradíció által irányított) emberét gyakran a túlságosan merev szabályok és kötöttségek nyomorították meg, addig napjainkban a nő és férfi kapcsolatában a szabályok összeomlása, az erkölcs megkérdőjelezése, a nárcisztikus személyiségtípus elterjedése feltehetőleg sokkal nagyobb szenvedést és nyomorúságot okoz.

A nemek kapcsolatát a mai magyar társadalomban is fokozódó konfrontáció jellemzi. A férfiak célja az, hogy régebbi vezető pozíciójukat megtartsák, a nők pedig - egyre nagyobb sikerrel - az, hogy irányító szerepre tegyenek szert. Korunk nárcisztikus személyiségtípusa (nőknél, férfiaknál egyaránt) nem ismeri a szolgálattevés lelkiületét; következésképp a női és férfi szerepek és feladatok értelmezése körül dúlnak a legélesebb viták.

A fokozódó szexuális zűrzavar a férfi egészségét és önértékelését sokkal jobban aláássa, mint a nőét. A házasságok pedig egyre bomlékonyabbá válnak, pedig a férfiak jólléte és egészsége számára sokkal fontosabbak. Ezt a nemek konfliktusát jelző magyar adatok is illusztrálják, de már a 19. század során Durkheim is felfigyelt arra, mikor az öngyilkossági adatok kapcsán bemutatta: a házasság bomlása a férfit sokkal inkább sújtja, mint a nőt.

IRODALOMJEGYZÉK¹

Adatgyűjtés a kereső nőkről. Budapest, KSH. 1975.

ANDORKA RUDOLF: Determinants of Fertility in Advanced Societies. London, Methuen, 1978.

ANDORKA R. - HARCSA I. - KULCSÁR R. - MATORICZ A.:

A társadalmi mobilitás alakulása és összefüggése a társadalom szerkezetével. In: Rétegződés, Mobilitás, Egyenlőség, Budapest. Társadalomtudományi Intézet, 1979.

ANDORKA RUDOLF: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Budapest, Gondolat, 1982.

ANDORKA RUDOLF - VUKOVICH GYÖRGY: A népesedéspolitika elvi és elméleti kérdései. In: A népesedés és a népesedéspolitika (szerk.: Kulcsár Kálmán), Budapest, Kossuth, 1983.

ANDORKA RUDOLF - HARCSA ISTVÁN - NIEMI LIRIS: Időfelhasználás Magyarországon és Finnországban. Budapest, Statisztikai Kiadó, 1983.

ANDORKA RUDOLF: Népesedéspolitikánk időszerű kérdései. Népszabadság, 1984. március 28.

A nők helyzetének alakulása. Budapest, Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete, 1982.

BEAUVOIR, SIMONE: A második nem. Budapest, Gondolat, 1969.

BEBEL, AUGUST: A nő és a szocializmus. Budapest,
Gondolat, 1957.

BEREND ZSUZSA - ÉDES MÁRIA - HAVASI ÉVA: Kutatási
beszámoló a gyestről. 1983. (Kézirat)

BERNARD, JESSIE: The Future of Marriage. Pelican
Books, 1976.

BÍRÓ DÁVID: Újra a "női zsarolásról". *Valóság*, 1983/3.

BOGNÁR GÁBOR - TELKES JÓZSEF: A válás lélektana.
Budapest, KJK, 1986.

K. BENICZKY IRMA: A leány érzelmvilága. Budapest,
Franklin társulat, 1883.

COOLEY, CHARLES HORTON: Social Organization.
New York, 1909.

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ: Családszociológiai problémák
és módszerek. Budapest, Gondolat, 1979.

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ: A mai magyar család típusai
és ezek működése. Jogtudományi Közlöny, 1981/7.

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ: A válások társadalmi okai.
Valóság, 1984/5.

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ: A mai magyar család. Buda-
pest, MNOT, 1983.

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ: A házastársi konfliktusok
szociológiája. Budapest, Gondolat, 1985.

L. CSEH-SZOMBATHY - I. KOCH-NIELSEN - J. TROST -

I. WEDA eds: The Aftermath of Divorce-Coping with Family Change. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.

DAVIS, KINGSLEY. The Continuing Demographic Revolution in Industrial Society. In: The third Century (America as a Post-Industrial Society). Ed. by Seymour Martin Lipset, Hoover Inst. Press, California, 1980.

Demográfia 1981/1.

Demográfiai Évkönyv, 1983. Budapest, KSH, 1984.

Demográfiai Évkönyv, 1985. Budapest, KSH, 1986.

Demográfiai Évkönyv, 1986. Budapest, KSH, 1987.

DURKHEIM, ÉMILE: Az öngyilkosság. Budapest, KJK, 1982.

Egészségügyi helyzet 1981. Budapest, KSH, 1982.

ERDEI FERENC: Parasztok (hasonmás kiadás). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.

1980. évi Népszámlálás (részletes adatok 2%-os képviseleti minta alapján). Budapest, KSH, 1980.

1980. évi Népszámlálás, 22. kötet. Budapest, KSH, 1983.

1980. évi Népszámlálás, 23. kötet. Háztartás és családi adatok. Budapest, KSH, 1981.

1980. évi Népszámlálás, 32. kötet. Háztartás és családi adatok. Budapest, KSH, 1981.

1980. évi Népszámlálás, 36. kötet. Összefoglaló-
adatok. Budapest, KSH, 1984.

Az 1984. évi mikrocensus főbb eredményei. Buda-
pest, KSH, 1985.

FALUSSY BÉLA: Társadalmi hierarchiák jegyei az ifjú-
ság időgazdálkodásában. In: *Ifjúság és társadalom*.
Budapest, KSH, 1982.

FALUSSY BÉLA: Az idő társadalmi elosztása. Budapest,
TK-Műhely, 1983.

FEKETE GYULA: Maradandó-e a család. *Mozgó Világ*,
1982/9.

FEKETE JÁNOS (szerk.): Alkoholizmus - Kórkép, Korkép?
Budapest, Kossuth, 1982.

FERGE ZSUZSA: Társadalmi újratermelés és társadalom-
politika. Budapest, KJK, 1982.

FERGE ZSUZSA: A biológikum és a nemek közötti egyen-
lőség. In: *Nők és férfiak (Hiedelmek és tények)*.
(szerk.: Koncz Katalin). Budapest, MNOT, Kossuth,
1985.

FERGE ZSUZSA: A társadalombiztosítás értéke. *Magyar*
Nemzet, 1988. március 19.

FESBACH, MURRAY: Reading between the Lines of the 1979
Soviet Census. *Population and Development Review*,
1982. June.

- A fizikai dolgozók munkakörülményei. Budapest, KSH, 1978.
- B. GÁSPÁR JUDIT - F. VÁRKONYI ZSUZSA: Két második
nem. *Valóság*, 1985/7.
- B. GÁSPÁR JUDIT: "Egymásra uszulva ..." (interjú,
készítette Czákó Gábor). *Mozgó Világ*, 1983/4.
- GERGELY MIHÁLY: Röpirat az öngyilkosságról. Buda-
pest, Medicina, 1981.
- GOLDBERG, HERB: The New Male - From Self-Destruction
to Self-Care. New York, William Morrow and Co.,
1979.
- GUBI MAGDA: Szerepcsere. *Mozgó Világ*, 1982/11.
- A gyēs igénybevétele és hatásai (1967-1980). Buda-
pest, KSH, 1981.
- A gyed igénybevétele és hatásai. Budapest, KSH, 1988.
- A halandóság társadalmi, gazdasági és foglalkozási
különbségei. Budapest, KSH, 1980.
- HANÁK PÉTER: Magyarország társadalma a századforduló
idején. In: Magyarország Története 1890-1918.
I. kötet (szerk.: Hanák Péter). Budapest, Akadé-
miai Kiadó, 1978.
- HANKISS, E. - MANCHIN, R. - FÜSTÖS, L. - SZAKOLCZAY, Á.:
Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendjének
alakulása 1930 és 1980 között. Budapest, MTA Szo-
ciológiai Intézet, 1982.

HERNÁDI MIKLÓS: Erre kakas, erre tyúk. *ÉS*, 1986.

február 20.

Időmérleg I-II. (A magyar társadalom életmódja az
1976/77. évi időmérleg felvétele alapján)
Budapest, KSH, 1982.

Időmérleg (1977. és 1988. tavasza). Budapest, KSH,
1987.

ILLYÉS GYULA: Puszták népe. Budapest, Szépirodalmi
Könyvkiadó, 1970.

KÁLNICZKY ENDRE: Nőtán, vagy az asszonyi hivatás
tudománya. Miskolc, 1861.

KATONÁNÉ, SOLTÉSZ MÁRTA: Házasság, család, válás és
a jog. Budapest, Gondolat, 1982.

KERÉNYI GYULA: Számokat írnak egyik papírról a má-
sikra. *Valóság*, 1985/1.

KLINGER ANDRÁS: A fejlett országok termékenysége.
Demográfia, 1980/4.

KOLOSI TAMÁS: Jövedelem, kereset, társadalmi hely-
zet. *Társadalmi Szemle*, 1983/10.

I.Sz. KON: Kultúra - szexológia. Budapest, Kossuth
Könyvkiadó, 1981.

KONCZ KATALIN: A nők foglalkoztatása a fejlett tő-
kés országokban. *Közgazdasági Szemle*, 1981/2.

KONCZ KATALIN: A nők a munka világában. Budapest,
MNOT, Kossuth, 1982.

KONCZ KATALIN: Munkaerőrétegek, foglalkoztatási formák és a munkaerőpiaci egyensúly. *Közgazdasági Szemle*, 1984/11. /1/

KONCZ KATALIN: A feminizálódás jelentősége és történelmi folyamata. *Magyar Tudomány*, 1984/2. /2/

KONCZ KATALIN (szerk.): Nők és férfiak (Hiedelmek, tények). Budapest, MNOT, Kossuth, 1985.

KOVÁCS JUDIT: És az egyenjogúság? *Magyar Nemzet*,
1987. április 3.

KULCSÁR KÁLMÁN (szerk.): A népesedés és a népesedéspolitiká. Budapest, Kossuth, 1983.

KULCSÁR RÓZSA : A nők társadalmi mobilitásának jellemzői. In: Nők és férfiak (Hiedelmek és tények). (szerk.: Koncz Katalin) Budapest, MNOT, Kossuth, 1985.

LASCH, CHRISTOPHER: Az önimádat társadalma. Budapest, Európa, 1984.

LEVENDEL LÁSZLÓ: Csak siránkozni szabad. *ÉS*, 1981.
november 20.

LINKE, WILFRIED: A népesség helyzetének alakulása a Német Szövetségi Köztársaságban. *Demográfia*, 1985/1.

LŐCSEI PÁL: A tradicionális magyar család sorsa századunk második felében. *Mozgó Világ*, 1983/3.

LŐCSEI PÁL (szerk.): Család és házasság a mai magyar társadalomban. Budapest, KJK, 1977.

MÁDAI LAJOS: Fiatal produktív korú férfiak halálozási többletének tendenciája Európában a XX. század eleje óta. *Demográfia*, 1977/2-3.

MÁDAI LAJOS: A 40-64 éves férfiak halálozási többlete Európában. *Demográfia*, 1980/1.

MÁDAI LAJOS: A családi állapot és a halandóság összefüggései, újabb tendenciái. *Demográfia*, 1982/2-3.

A magyar család aranykönyve. II. kötet. Családi vezetés és a családi élet külső vonatkozásai. Budapest, 1910.

Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1987. Budapest, KSH, 1988.

MANCHIN RÓBERT: Életmódminták alakulása a hetvenes évek Magyarországon. In: Életmodellek és minták. Budapest, TK, 1984.

MISKOLCZI MIKLÓS: Színlelni boldog szeretőt - Színlelni boldog hitvest. Budapest, Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat, 1985.

MOLDVAY IRÉN: A házasság felbomlásának egyes társadalmi problémái családjogi ítélkezés tükrében. *Magyar Jog*, 1978/9.

S. MOLNÁR EDIT - PATAKI JUDIT: Közvéleménykutatás népesedési kérdésekről - 1985. Budapest, KSH, 1987; és Közvéleménykutatás népesedési kérdésekről - 1985. Budapest, KSH, 1985.

S. MOLNÁR EDIT - PONGRÁCZ TIBORNÉ dr.: Népesedési kérdésekkel foglalkozó közvéleménykutatás. Budapest, KSH, 1976.

MOLNÁR LÁSZLÓ: A nők egészséggel kapcsolatos magatartása. In: Nők és férfiak (Hiedelmek és tények). In: Nők és férfiak (Hiedelmek és tények) (szerk.: Koncz Katalin). Budapest, MNOT, Kossuth, 1985.

MOLNÁR LÁSZLÓ: A munka szerepe a nők életútjában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

Népesség és népesedés. Budapest, KSH, 1982.

Népesedés és népesedéspolitika (Tudományos Konferencia, 1981. június 5.) Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1981.

The New York Review of Books, 1982. június 30.

Nők a statisztika tükrében. Budapest, KSH, 1974.

Oktatás és művelődés 1950-1980. Budapest, KSH, 1982.

OLAJOS ÁRPÁD (szerk.): Tanulmányok a női munkáról. Budapest, MNOT, Kossuth, 1982.

ORTEGA Y GASSET, JOSE: A tömegek lázadása. Budapest,
é.n.

PACKARD, VANCE: Feltörekvési reklám, szexualitás
Amerikában. Budapest, Gondolat, 1971.

PARSONS, TALCOTT - BALES, ROBERT: Socialization and
Interaction Process. The Free Press of Glencoe,
1964.

RIESMAN, DAVID: A magányos tömeg. Budapest, KJK, 1983.

H. SAS JUDIT: Nőies nők és férfias férfiak. Budapest,
Akadémiai Kiadó, 1984.

SESZTÁK ÁGNES: Ki szorulvédelemre, avagy learatjuk a
vihart! *Magyar Ifjúság*, 1983. április 22.

SIMEK ZSÓFIA: Az alkoholizmus és a korai halál. In:
Alkoholizmus - Kórkép vagy Korkép? (szerk.: FEKETE
JÁNOS). Budapest, Kossuth, 1982.

SOMLAI PÉTER: Konfliktus és megértés (A családi kap-
csolatrendszer elmélete), Budapest, Gondolat, 1986.

SOMOGYI MIKLÓS: A nődolgozók kereseti arányai. In:
Nők - gazdaság - társadalom. Budapest, MNOT, Kos-
suth, 1976.

Statisztikai adatok a nők helyzetéről. Budapest, KSH,
1975.

Statisztikai Évkönyv, 1986. Budapest, KSH, 1983.

SULLEROT, EVELYNE: A női munka története és szociológiája. Budapest, Gondolat, 1971.

SULLEROT, EVELYNE (szerk.): A női nem - Tények és kérdőjelek. Budapest, Gondolat, 1983.

SULLEROT, EVELYNE: A nők szerepe Európában a hetvenes évek végén. In: A női nem - Tények és kérdőjelek (szerk.: Evelyn Sullerot). Budapest, Gondolat, 1983.

SZABADY EGON (szerk.): Bevezetés a demográfiába. Budapest, KJK, 1964.

SZABADY EGON (szerk.): Nők - gazdaság - társadalom. MNOT, Kossuth, 1976.

SZABADY EGON (szerk.): Tanulmányok a nők helyzetéről. MNOT, Kossuth, 1972.

SZALAI JÚLIA: A családi munkamegosztás néhány szociológiai problémájáról. In: Család és népesség a mai magyar társadalomban. (szerk.: Lőcsei Pál). Budapest, KJK, 1971.

SZALAI SÁNDOR (szerk.): Idő a mérlegen. Budapest, Gondolat, 1978.

TARR LÁSZLÓ: Délibábok országa, Budapest, Magyar Helikon, 1976.

TARKÁNY SZÜCS ERNŐ: Magyar jogi népszokások. Budapest, Gondolat, 1981.

TÓTH ÁGNES: Harmóniát a népesedéspolitikában. *Valóság*, 1983/8.

TURGONYI JUDIT - FERGE ZSUZSA: Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei. Budapest, Kossuth, 1969.

UN Demographic Yearbook, Special Issue, New York, 1978.

UN Demographic Yearbook 1985, New York, 1987.

Válás következtében felbomlott, kiskorú gyermekes családok életkörülményei vizsgálatának táblái. Budapest, KSH, 1983.

Válás, a válások okai. Budapest, KSH, 1975.

VÁGÓ JUDIT: Vélemények a gyed bevezetéséről és a gyermekvállalás gondjairól. In: S. MOLNÁR - PATAKI J.

Vélemények az egészségügyről, az egészségügyi intézmények igénybevételeiről. Budapest, KSH, 1988.

VILAR, ESTHER: Der dressierte Mann. München, Deutscher Taschenbuchverlag, 1982.

WETZEL, KAY FERENC: Az asszony. Budapest

ZSÍROS MÁRIA: Válások, válókok - a fiatalok szemével. *Ifjúsági Szemle*, 1987/4.

MELLÉKLET

TÁBLÁZATOK

I-1. Táblázat: A nők bekapcsolódása a társadalmilag szervezett munkába (1920-1986)

	1920	1930	1949	1960	1970	1973	1986
Aktív kereső nők száma (e.fő)	1039	962	1162	1691	2055	2169	2253
%	100	100	100	100	100	100	100
Ebből							
munka- viszonyban álló							
fizikai	9,2	16,5	17,7	47,5	59,1	61,1	56,0
háztartási alkalmazott	14,0	17,3	7,5				
önálló és segítő családtag (mg. nap- számos)	69,5	57,7	63,2	30,3	98,0	4,0	2,7
szellemi	7,3	8,5	11,6	22,2	32,9	34,9	41,3
A társadal- milag szerv. munka (%)							
önálló részt- vevője	16,5	25,0	29,3	69,7	92,0	96,0	-
A nők aránya az összes aktív keresők között (%)	29,5	26,1	29,0	35,5	41,2	42,7	45,9

Forrás: (MOLNÁRNÉ, 1979. 163.o.) Statisztikai Évkönyv,
1986, KSH, Budapest, 1987, 55.o.

I-2. Táblázat: A munkaképes korú népesség megoszlása gazdasági aktivitás szerint, nemenként

Gazdasági aktivitás	15 — 59 éves férfi				15 — 54 éves nő			
	1960	1970	1980	1987	1960	1970	1980	1987
Kereső	92,1	87,3	87,4	81,8	49,9	63,7	70,7	74,7
Inaktív kereső	1,2	2,9	5,3	8,8	0,7	6,1	12,5	11,3
Ebből								
Nyugdíjas és egyéb inaktív	1,2	2,9	5,3	8,8	0,7	1,3	3,0	3,6
Gyermek-gondozási segélyen lévő	-	-	-	-	-	4,8	9,5	7,7
Eltartott	6,7	9,8	7,3	9,3	49,4	30,2	16,8	14,0
Ebből								
tanuló	5,7	8,6	6,2	6,9	3,6	6,9	6,0	7,3
Egyéb eltartott	1,0	1,2	1,1	2,4	45,8	23,3	10,8	6,7
Összesen:	100	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: 1980. évi Népszámlálás, 22. kötet, 15.o.

Statisztikai Évkönyv, 1986. Budapest.

KSH, 1987. 51.o. alapján számítva

I-3. Táblázat: A férfiak és női aktív kereső társadalmi rétegenként és korcsoportonként 1980-ban

		Összes aktív kereső	20-29 éves%	30-39 éves%	40-49 éves	50-54 éves %
Munkás	férfi	64	72	61	62	85
	nő	48	45	44	52	52
Szövetkezeti paraszt	férfi	14	13	12	14	15
	nő	10	5	7	12	16
Értelmiségi,	férfi	20	14	24	22	24
egyéb	nő	40	50	47	33	28
Kisiparos +	férfi	2	1	3	2	2
kiskereskedő	nő	1	1	2	3	4
Összesen:		100	100	100	100	100

Forrás: 1980. évi Népszámlálás, 22. kötet

A szerző számításai a 31o. oldalon szereplő
adatok alapján

I-4. Táblázat: Az aktív keresők megoszlása
állománycsoport és neme szerint (%)

	1970		1980		1984	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Fizikai	76,6	64,5	75,7	57,5	75,8	56,0
Szellemi	20,3	31,9	21,6	39,4	20,3	41,3
Önálló segítő család-ag	3,1	3,5	2,7	3,1	3,9	2,7
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1980. évi Népszámlálás (részletes adatok 2%-os
képviselési minta alapján) 95.o.
Statisztikai Évkönyv, 1986, Budapest, KSH

I-5. Táblázat: Fizikai állományban foglalkoztatott nők
megoszlása beosztás szerint (%)

Foglalkozás	1970		1980	
	férfi	nő	férfi	nő
Szamunkás	44,5	13,8	57,5	19,4
Betanított munkás	29,8	41,9	29,6	57,8
Segédmunkás	25,5	37,3	12,8	18,7
Mezőgazdasági segítő család- tag	0,2	7,0	0,1	4,1
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1980. évi Népszámlálás (részletes adatok a 2%-os
képviselési minta alapján) 95.ooldalon közölt
adatok alapján

I-6. Táblázat: Szellemi foglalkozású aktív keresők
beosztási szintek és nemek szerint
1980 - (%)

Beosztási szintek	Összes szellemi foglalkozású		felsőfokú végzettségű aktív kereső	
	férfi	nő	férfi	nő
Vezető, irányító	33,2	7,5	37,5	12,8
Beosztott ügyintéző	57,8	51,3	58,1	83,2
Beosztott ügyviteli dolgozó	8,7	41,1	4,0	3,9
Önálló	0,3	0,1	0,4	0,1
Szellemi összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Tanulmányok a női munkáról. Budapest, 1983.42.o.
Szerk.: Olajos Árpád

I-7. Táblázat: A szellemi foglalkozású aktív keresők
összetétele foglalkozási főcsoport és
nem szerint

	férfi			nő		
	1960	1970	1980	1960	1970	1980
Műszaki	30,5	40,8	44,2	5,9	9,7	10,0
Igazgatási, gazdasági	32,6	29,6	29,6	19,7	22,6	22,0
Egészségügy, kultúra	10,3	15,7	16,8	31,3	25,1	28,0
Számvitel, ügyvitel	17,6	13,9	9,4	43,1	42,5	40,0

Forrás: 1980. évi Népszámlálás, 22. kötet.
Foglalkozási adatok I. (I. rész) 41.o.

I-8. Táblázat: A nehéz fizikai munkát végzők létszámmegoszlása munkakörülményi fokozatonként és nemek szerint 1974-ben (%)

Nemek	Nehéz munka				Könnyű munka	Összesen
	Ezen belül	Össz.				
	2.	3.	4.			
	fokozat					
Férfi	30,9	18,7	3,8	53,4	46,6	100,0
Nő	23,3	3,4	0,4	27,1	72,9	100,0

Forrás: A fizikai dolgozók munkakörülményei.
KSH, 1978. Budapest. 22.o.

I-9. Táblázat: A női munkavállalás házasságra, családi életre tett pozitív hatásáról vallott nézetek a feleség foglalkozása szerint (városi minta n=785)

A feleség foglalkozása	A pozitív válaszok aránya (%)
Vezető állású és értelmiségi	54,0
Alsó szintű tisztviselő	43,2
Tisztviselő	30,0
Szakmunkás	22,9
Betanított munkás	15,3
Segédmunkás	18,0

Forrás: H. Sas, 1984. 124.o.

I-10. Táblázat: A gyermekes nő munkavállalásának indoklása a közvélemény szerint (az összes megkérdezett férfi és nő százalékában) 1976-ban

	Szükség női munka- erőre	van a a nő keresetére	Nem elégíti ki a nőt a háztartás	Csak így lehet egyen- rangú	Egyéb	Össz.
Férfi	9	61	21	8	1	100
Nő	6	52	32	9	1	100
Összesen:	7	56	27	9	1	100

Forrás: S. Molnár — Pongrácz: 1976. 187.o. adatai alapján

I-11. Táblázat: Az összes válaszoló közül azok aránya, akik egyetértenek a következő vélekedéssel: "A gyermekes nő azért folytatja foglalkozását, mert nem elégíti ki a háztartás" (%)

	Férfi	Nő
Szellemiek	14	28
Nem mezőgazdasági fizikaiak	4	6
Mezőgazdasági fizikaiak	2	4

Forrás: S. Molnár — Pongrácz: 1976. 187.o. adatai alapján

I-12. Táblázat: A gyermekgondozási segélyt igénybe vevők a kereső szülő nők számában

Év	1967	1969	1973	1979	1980	1986*
Igénybevétel aránya a kereső szülő nők %-ában	72	66	78	83	83	89

*Gyes és gyed együtt

Forrás: A gyermekgondozási segély igénybevétele és hatásai (1967-1980). Budapest, KSH, 1981. 9.o.
A gyermekgondozási díj igénybevétele és hatásai. Budapest, KSH, 1988. 8.o.

I-13. Táblázat: A gyest igénybe vevők a kereső szülő nők százalékában

Év	Alkalmazásban álló fizikai	álló szellemi	Mezőgazdasági termelő- szövetkezeti dolgozó	Összesen
1967	78	63	68	72
1969	72	55	71	66
1973	83	73	55	78
1979	88	79	69	83
1986	93	85	84	89

Forrás: A gyermekgondozási segély igénybevétele és hatásai
1967-1980. KSH, 1981. 10.o.

A gyermekgondozási díj igénybevétele és hatásai.
KSH, 1988. 8.o.

II-1. Táblázat: Az iskolai végzettség alakulása nemek szerint (%)

Év	15 - x		18 - x		25 - x	
	legalább általános iskola		legalább közép-iskola		felsőfokú iskola	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
1949	22	20	9	4	4	1
1960	35	30	12	7	5	1
1970	55	48	18	14	6	3
1980	71	62	24	22	9	5

Forrás: 1980. évi Népszámlálás (részletes adatok a 2%-os képviseleti minta alapján), 85.o.

II-2. Táblázat: Az iskolai végzettség alakulása
abszolút számokban és a
növekedés dinamikája nemek szerint
(1949 = 100)

Végzettség	Nem	Év	Megfelelő iskolai végzettséggel rendelkezők adatai	1980adatok 1949 = 100
Általános iskola	férfi	1949	713.808	
		1980	2.834.850	397
	nő	1949	722.164	
		1980	2.699.450	379
Közép- iskola	férfi	1949	260.465	
		1980	916.950	352
	nő	1949	122.535	
		1980	935.750	763
Felsőfokú tanintézet	férfi	1949	87.386	
		1980	277.550	317
	nő	1949	16.199	
		1980	176.500	1089

Forrás: 1980. évi Népszámlálás (részletes adatok a 2%-os
képviselési minta alapján)
Budapest, KSH, 1980. 85.o.

II-3. Táblázat: A 17 éves és idősebb népesség legmagasabb iskolai végzettség szerint (százalékos megoszlás)

	Férfi		Nő	
	1970 - 1984		1970 - 1984	
Iskolai végzettség nincs	2,1	1,1	2,7	1,5
Általános iskola 1-7. oszt.	49,3	31,8	54,0	38,0
Általános iskola 8. osztály	26,6	28,7	29,6	32,1
Befejezett szakmunkásképző	7,5	16,5	2,3	6,4
Befejezett középiskola	9,9	14,6	9,5	17,1
Befejezett felsőfokú végzettség	4,6	7,3	1,9	4,9
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1986. Budapest, KSH, 1987. 33.o.

II-4. Táblázat: Az iskolából kikerült korcsoportok nem és iskolai végzettség szerint

Nem	1930	1949	1960	1970	1973	1980	1984
15-19 éves legalább általános iskolai végzettséggel							
Férfi	15,0	37,9	69,6	88,7	90,8	93,4	94,6
Nő	14,0	39,1	75,1	92,2	93,3	94,2	96,3
20-24 éves legalább érettségizett							
Férfi	6,8	9,3	16,4	26,6	28,8	29,8	34,2
Nő	2,4	5,5	16,1	36,5	39,6	42,0	47,4
25-29 éves befejezett felsőfokú végzettséggel							
Férfi	2,9	2,1	6,2	8,1	9,3	9,1	10,0
Nő	0,4	0,5	2,5	6,7	8,4	10,7	13,4

Forrás: Az ifjúság demográfiai jellemzői. Budapest, 1981. 16. és 42.; Adatgyűjtemény a kereső nőkről. Budapest, 1975.; Az 1984. évi mikrocenzus főbb eredményei. Budapest, 1985. 12. és 13.o.

II-5. Táblázat: A közép- és felsőfokú oktatásban részesülő nők száma az összes tanulók %-ában, a nappali, esti és levelező tagozaton összesen

Év	Szak- munkás képzők- ben	Egész- ség- ügyi szak- iskolák- ban	Gépiró és gyors- író is- kolákban	Gimnáz- iumok- ban	Szakmai képzést nyújtó közép- iskolák	Összes közép- isko- lákban	Összes közép- fokú okt. intéz- mények	Felsőfokú oktatási intézmé- nyekben
tanuló nők az összes tanulók %-ában								
1955	13,0	-	-	48,3	37,8	43,5	34,8	22,4
1960	16,9	-	-	56,3	34,8	47,3	36,9	29,2
1965	20,9	-	-	63,5	39,6	51,7	42,6	39,1
1970	24,6	-	-	65,0	44,1	54,2	42,7	42,8
1971	25,8	-	-	65,5	45,1	54,8	43,9	44,2
1972	27,0	-	-	65,4	46,3	55,3	45,1	45,8
1973	27,6	-	-	65,1	46,4	55,1	45,6	46,3
1974	28,6	-	-	64,8	47,2	54,7	45,4	47,2
1975	28,9	99,9	-	64,6	47,2	54,4	46,9	48,3
1976	29,6	99,9	100,0	64,8	47,5	54,3	47,7	49,9
1977	30,0	99,8	100,0	65,3	48,6	55,0	48,4	50,6
1978	30,7	99,7	100,0	65,2	49,7	55,5	48,8	50,3
1979	31,0	99,5	100,0	64,9	50,2	55,7	48,9	50,1
1980	31,6	99,3	100,0	64,8	50,6	55,9	49,1	49,7
1985	33,4	98,8	100,0	65,0	52,8	57,6	50,0	53,5
1987	34,2	97,1	100,0	65,3	53,5	57,9	-	51,7

Forrás: Oktatás és művelődés, 1950–1985. Budapest, KSH, 1986.
21.o.; Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1987. Budapest,
KSH, 1989, 63-69.o.

II-6. Táblázat: A középfokú oktatási intézmények
I. évfolyamos leánytanulóinak száma
és megoszlása a nappali tagozaton %-ban

Év	A középfokú oktatási intézmények	Ebből			
		a szakmunkás képző iskolák a)	a szakkép- zést nyújtó középiskolák	a gimnáziumok	az össz. közép- iskolák
1955	100,0	20,1	21,3	58,6	79,9
1960	100,0	27,2	18,3	54,5	72,8
1965	100,0	28,0	21,0	50,1	72,0
1970	100,0	36,5	26,6	36,9	63,5
1971	100,0	36,9	27,7	35,4	63,1
1972	100,0	35,3	29,3	35,4	64,7
1973	100,0	35,4	29,3	35,3	64,6
1974	100,0	35,9	30,7	33,4	64,1
1975	100,0	34,4	31,6	34,0	65,6
1976	100,0	37,1	31,4	31,5	62,9
1977	100,0	36,2	33,0	30,8	63,8
1978	100,0	35,8	32,7	31,5	64,2
1979	100,0	36,1	32,3	31,6	63,9
1980	100,0	36,4	32,1	31,5	63,6
1985	100,0	34,2	29,2	29,5	58,7

a) A középiskolát végzettek nélkül

Forrás: Oktatás és művelődés, 1950-1980. Budapest, KSH,
1982. 51.o.

Oktatás és művelődés, Budapest, KSH, 1986. 34.o.

II-7. Táblázat: A felsőfokú tanintézeti oklevéllel
rendelkezők az oklevél jellege szerint

Az oklevél jellege	1930	1949	1960	1970	1973	1980
f é r f i						
Műszaki	13,3	13,4	22,6	28,5	31,9	33,7
Mezőgazdasági	11,0	10,3	9,9	14,3	14,2	12,6
Közgazd. és keresk.	3,9	4,4	6,5	7,4	7,7	7,7
Egészségügyi	15,1	14,8	11,3	8,9	8,0	7,5
Pedagógiai	11,5	14,0	20,3	20,4	19,2	22,9
Művészeti	-	1,8	2,0	2,0	2,0	1,8
Állam- és jogtud.	34,4	31,8	19,4	12,2	11,1	8,6
Egyéb	10,8	9,5	8,0	6,3	5,9	5,2
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
n ő						
Műszaki	0,5	0,8	5,8	8,3	9,5	17,3
Mezőgazd. és keresk.	-	2,3	3,6	4,9	5,3	3,9
Közgazdasági	1,6	3,5	5,5	7,8	9,3	11,1
Egészségügyi	16,5	15,6	13,8	11,8	10,7	10,2
Pedagógiai	78,2	67,8	62,4	60,5	59,3	51,7
Művészeti	-	7,5	5,5	3,1	2,3	1,8
Állam- és jogtud.	0,9	1,0	2,3	3,0	3,0	3,3
Egyéb	2,3	1,5	1,1	0,6	0,6	0,7
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Adatgyűjtemény a kereső nőkről. Budapest, KSH, 1975. 30.o.

1980. évi Népszámlálás, 36. kötet. Összefoglaló adatok. Budapest, 1984. 83.o.

III-1. Táblázat: A K/S mutató értéke társadalmi csoportonként és nemenként

Társadalmi— foglalkozási csoport	K/S mutató értéke	
	férfi	nő
Értelmiségi	1,80	2,45
Vezető állású	2,00	2,94
Egyéb szellemi	2,28	2,93
Szakmunkás	2,51	3,26
Betanított munkás	2,80	3,95
Segédmunkás	3,05	4,38
Növénytermesztő	4,12	5,11
Állattenyésztő	4,75	5,75

Forrás: Falussy, 1983. 72.o.

III-2. Táblázat: Értelmiségiek és vezetők napi átlagos pénzkereséssel és családdal kapcsolatos tevékenységei, férfi-nő bontásban percben (1976-77-es időmérleg felmérés adatai)

	férfi	nő
1. Kereső tevékenység	331	244
2. Háztáji és kisgítő gazdaság	8	3
3. Javítás, karbantartás és építés	10	3
4. Közlekedés	85	79
Jövedelemszerzéssel kapcsolatos tevékenység	434	329
1. Háztartás	47	144
2. Gyermeknevelés	22	46
3. Vásárlás, szolgáltatás	16	23
Családdal kapcsolatos tevékenység	85	213
Összes kötött idő	519	542
Szabad idő	283	241
K/S index	1,83	2,25

Forrás: Falussy Béla: Társadalmi hierarchiák jegyei az ifjúsági időgazdálkodásban
In: Ifjúság és irodalom (Tanulmányok), Budapest, KSH, 1982. a 184. oldalon közölt adatok alapján

III-3. Táblázat: Szakmunkások napi átlagos pénzkereséssel és családdal kapcsolatos tevékenységei férfiak és nők szerint percben (1976-77-es időmérleg-felvétel adatai)

	férfi	nő
1. Kereső tevékenység	346	283
2. Háztáji és kisegítő gazdaság	24	9
3. Javítás, karbantartás és építés	34	2
4. Közlekedés	80	61
Jövedelemszerzéssel kapcsolatos tevékenységek	484	355
1. Háztáji munka	46	206
2. Gyermekeknevelés	20	36
3. Vásárlás és szolgáltatás	13	26
Családdal kapcsolatos tevékenység	79	268
Összes kötött idő	563	623
Szabad idő	230	163
K/S index	2,45	3,71

Forrás: Falussy Béla: Társadalmi hierarchiák jegyei az ifjúsági időgazdálkodásban

In: *Ifjúság és társadalom* (Tanulmányok), Budapest, KSH, 1982., a 185. oldalon közölt adatok alapján

III-4. Táblázat: Mezőgazdasági fizikaiak napi átlagos pénzkereséssel és családdal kapcsolatos tevékenységei, férfiak és nők szerint percben (1976-77-es időmérleg-felvétel adatai)

	férfi	nő
1. Kereső tevékenység	382	215
2. Háztáji és kisegítő gazdaság	147	143
3. Javítás, karbantartás és építés	12	6
4. Közlekedés	58	50
Jövedelemszerzéssel kapcsolatos tevékenységek	599	414
1. Háztartási munka	42	238
2. Gyermekeknevelés	7	16
3. Vásárlás és szolgáltatás	4	10
Családdal kapcsolatos tevékenységek	53	264
Összes kötött idő	652	678
Szabad idő	141	114
K/S index	4,62	5,95

Forrás: Falussy Béla: Társadalmi hierarchiák jegyei az ifjúság időgazdálkodásában

In: *Ifjúság és társadalom* (Tanulmányok), Budapest, 1982, KSH, a 186. oldalon közölt adatok alapján

III-5. Táblázat: Pénzkereséssel kapcsolatos férfi és családi tevékenységgel kapcsolatos női többlettevékenység társadalmi rétegenként (percben)

	vezetők és értelmi- ségiek	szakmunkások	mező- gazdasá- gi fizi- kaiak
Pénzkereséssel kapcsolatos napi átlagos férfi többlet-idő ráfordítás	105	129	189
Családdal kapcsolatos napi átlagos női többlet-időráfordítás	128	189	211
Férfi és női K/S mutatók átalaga	2,04	3,08	5,28

Forrás: korábbi táblázatok

III-6. Táblázat: A nők családdal kapcsolatos tevékenységeinek struktúrája tevékenységek szerint (percben)

	értelmiségi és vezető	szakmunkás	mezőgazda- gi fizikai
Háztartás	144	206	238
Gyermeknevelés	46	36	16
Vásárlás, szolgáltatás	23	26	10
Összesen:	213	268	264

Forrás: korábbi táblázatok

III-7. Táblázat: A férfiak pénzkereséssel kapcsolatos tevékenységei (percben)

	értelmiségi és vezető	szakmunkás	mezőgazdasági fizikai
Kereső tevékenység	331	346	382
Háztáji és kisegítő gazdaság	8	24	147
Javítás, karbantartás és építés	10	34	12
Közlekedés	85	80	58
Összesen:	434	484	599

Forrás: korábbi adatok

III-8. Táblázat: Kereső férfiak és nők pénzkereső tevékenységgel és családdal kapcsolatos tevékenységei munkanapokon a nemzetközi időmérés 15 felmérési helyének átlagában (percben)

		férfi	nő
Pénzkereső tevékenység	kereső munka	561	472
	háztartási kötelezettségek*	35	22
Családdal kapcsolatos tevékenység	összes házi-munka	24	173
	gyermekellátás	12	24
Társadalmilag kötött idő		632	691

*Ezek a tevékenységek többnyire - indirekt módon - kiadást takarítanak meg (kerti munka, ügyintézés, egyéb munka)

Forrás: Szalai Sándor (szerk.): Idő a mérlegen, Budapest, 1978. 430. és 434. oldalakon közölt adatok alapján

III-9. Táblázat: Kereső férfiak és nők jövedelemszerzéssel és családdal kapcsolatos tevékenységei szabadnapokon a nemzetközi időmérleg 15 felmérési helyének átlagában (percben)

			férfi	nő
Pénzkereső tevékenység	<u>kereső munka</u>		53	39
	háztartási	134		66
	kötelezettségek		81	28
Családdal kapcsolatos tevékenység	összes		56	263
	<u>házimunka</u>	77		301
	gyermekellátás		21	38
Társadalmilag kötött idő			211	367

Forrás: Szalai Sándor (szerk.): Idő a mérlegen, Budapest, 1978. a 432. és 436. oldalakon közölt adatok alapján számítva

III-10. Táblázat: Kereső és háztartásbeli nők jövedelemszerzései és családi tevékenységei munkanapokon a nemzetközi időmérleg 15 felmérési helyének átlagában (percben)

			kereső nő	háztartás- beli
Pénzkereső tevékenység	<u>kereső munka</u>		472	65
	háztartási	494		77
	kötelezettségek		22	12
Családdal kapcsolatos tevékenység	összes		173	388
	<u>házimunka</u>	197		457
	gyermekellátás		24	69
Társadalmilag kötött idő			691	534

Forrás: Szalai Sándor (szerk.): Idő a mérlegen, Budapest, 1978. a 434. és 438. oldalakon közölt adatok alapján

III-11. Táblázat: Kereső és háztartásbeli nők jövedelem-szerzése és családi tevékenységei szabadnapokon a nemzetközi időmérleg 15 felmérési helyének átlagában (percben)

		kereső nő	háztartás- beli
Pénzkereső tevékenység	<u>kereső nő</u> háztartási kötelezettségek	39 66 27	4 46 42
Családdal kapcsolatos tevékenység	összes <u>házimunka</u> gyermekellátás	263 301 38	269 311 42
Társadalmilag kötött idő		367	357

Forrás: Szalai Sándor (szerk.): Idő a mérlegen. Budapest, 1978. a 436. és 440. oldalakon közölt adatok alapján

III-12. Táblázat: A 18-60 éves aktív férfiak és nők napi átlagos pénzkereső, ill. családi tevékenységekkel kapcsolatos időráfordításai 1963-ban és 1976-77-ben (percben)

	1963-ban		1976-77-ben	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Pénzkereséssel kapcsolatos tevékenység	540	402	503	382
Családdal kapcsolatos tevékenység	54	240	54	231
Összes társadalmilag kötött idő	594	642	557	613

Forrás: Időmérleg I. (A magyar társadalom életmódja az 1976-77. évi időmérlegek felvétele alapján.) KSH, Budapest, 1982. számítások a 20. oldalon található 2.13. Táblázatban közölt adatok alapján

III-13. Táblázat: Az aktív népesség 1977 és 1986 tavaszi időmérleg adatainak összehasonlító adatai (percben)

	férfi		nő	
	1977	1986	1977	1986
I. KERESO MUNKA OSSZESEN	403	402	310	307
Főfoglalkozás	337	306	255	255
Értekezlet	3	5	1	2
Szellemi kiegészítő jövedelem	0	2	1	1
Fizikai kiegészítő jövedelem	3	11	1	3
Háztáji	58	77	52	46
Alkalmi mezőgazdasági munka	2	2	1	0
II. JAVITAS, KARBANTARTAS	45	37	13	5
III. KOZLEKEDES	77	73	61	60
Indirekt és direkt pénzkereső tevékenység	525	512	384	372
IV. HAZTARTAS	29	34	196	181
V. GYERMEKNEVELES	13	14	23	34
VI. VASARLAS ES SZOLGALTATAS	11	15	22	25
Összes családdal kapcsolatos tevékenység	53	63	241	240
Összes kötött idő	578	575	625	612

Forrás: Időmérleg (1977 és 1986 tavasza), Budapest, KSH,
1984. 206-209.o.

III-14. Táblázat: A szűkebb értelemben vett második gazdaság szerepe az aktív keresők összes kereső munkájához viszonyítva (százalék)

		együtt szellemi		nem mezőgazdasági fizikai	mezőgazdasági fizikai
Férfi	1977	15	10	13	30
	1986	22	18	22	31
Nő	1977	17	4	11	63
	1986	16	9	20	36

Forrás: Időmérleg (1977 és 1986 tavasza), Budapest, KSH, 1987. 206—209.o.

III-15. Táblázat: A 15-64 éves férfiak és nők átlagos napi időfelhasználása

	Férfiak				Nők			
	Magyarország		Finnország		Magyarország		Finnország	
	óra, perc	%	óra, perc	%	óra, perc	%	óra, perc	%
Fiziológiai szükségletek	10,36	44	10,20	43	10,29	44	10,20	43
Kereső munka	6,01	25	4,25	18	3,57	16	3,11	13
Tanulás	0,19	1	0,40	3	0,17	1	0,47	4
Házi munka	1,39	7	1,47	7	4,45	20	3,43	16
Utazás	1,14	5	1,10	5	0,57	4	1,00	4
Szabadidő	4,11	18	5,38	14	3,35	15	4,49	10
Összesen	24,00	100	24,00	100	24,00	100	24,00	100

Forrás: Andorka - Harcsa - Niemi, 1983. 9.0.

IV-1. Táblázat: A fiatalok halandósága nemként európai szocialista, illetve tőkés országokban 1960 és 1970 körüli évek átlagában

Korcsoport	Európai szocialista országok		Európai tőkés országok	
	1960	1970	1960	1970
Férfiak halandósága (1000 megfelelő korúra számítva)				
15-19	1,26	1,12	1,0	1,04
20-24	1,70	1,66	1,38	1,30
25-29	1,86	1,88	1,48	1,32
30-34	2,28	2,34	1,74	1,58
35-39	2,76	3,04	2,30	2,22
Nők halandósága				
15-19	0,66	0,52	0,46	0,44
20-24	0,90	0,64	0,60	0,52
25-29	1,10	0,78	0,78	0,62
30-34	1,36	1,02	1,06	0,84
35-39	1,84	1,54	1,52	1,26
Férfiak halandósága a nők halandósági %-ában				
15-19	191	215	217	236
20-24	189	259	230	250
25-29	169	241	190	213
30-34	168	229	164	188
35-39	150	197	151	176

Forrás: Máday, 1977. 306.o.

IV-2. Táblázat: A középkorú férfiak halandóságának és nőkhöz viszonyított halandósági többletének alakulása a szocialista és tőkés országokban

Korcsoport	Szocialista országok				Tőkés országok			
	1960		1970		1960		1970	
	%	kor-	%	kor-	%	kor-	%	kor-
	több-	spec.	több-	spec.	több-	spec.	több-	spec.
	let	halál	let	halál	let	halál	let	halál
40-44	147	3,76	196	4,34	153	3,34	176	3,44
45-49	150	5,75	190	6,30	161	5,32	176	5,40
50-54	163	9,12	180	9,62	174	8,88	183	8,71
55-59	173	14,92	184	15,92	190	14,08	198	14,09
60-64	165	23,50	180	24,18	176	22,52	196	22,74

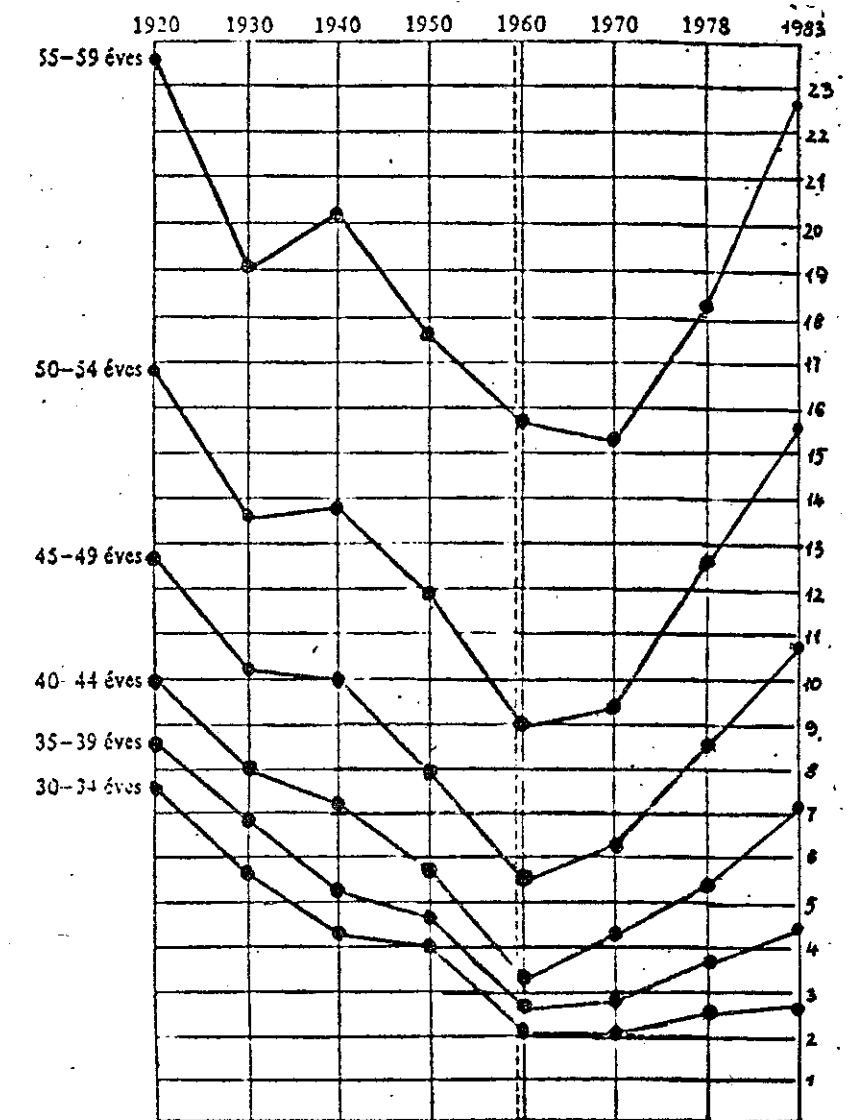
Forrás: Máдай, 1980. 87., 80., 81., 82. és 84. oldalak

IV-3. Táblázat: 40-64 éves korú férfiak és nők korszpecifikus halálozási arányszámai Magyarországon 1920/21—1983

Kor- csoport	1000 megfelelő nemű és korú lakosra jutó halálozás									
	1920-1921	1930-1931	1940-1941	1948-1949	1959-1960	1969-1970	1976-1977	1983	1986	
	é v e k á t l a g a									
	FÉRFI									
40-44	10,00	8,35	6,81	6,26	3,48	4,23	4,75	7,02	6,90	
45-49	12,72	10,48	9,45	8,40	5,50	6,12	7,65	10,86	10,68	
50-54	16,82	14,28	13,34	11,83	9,14	9,53	11,32	15,63	15,54	
55-59	23,59	19,92	19,51	17,27	16,08	14,78	16,13	22,71	23,36	
60-64	33,85	29,24	28,45	25,32	25,30	25,80	26,64	31,78	33,09	
	NŐK									
40-44	8,95	6,83	5,30	4,01	2,72	2,27	2,48	2,75	2,76	
45-49	10,80	8,42	6,95	5,60	3,85	3,59	3,95	4,50	4,32	
50-54	13,90	11,67	10,06	7,83	5,93	5,82	5,99	6,38	6,47	
55-59	20,04	16,42	14,00	11,63	9,41	8,43	8,95	10,10	9,76	
60-64	30,33	24,76	22,38	18,17	15,82	13,95	14,57	15,23	19,93	
	férfiak halandósága a nők halandóságához képest									
40-44	112	122	128	156	128	286	192	255	250	
45-49	118	124	136	150	143	170	194	241	247	
50-54	121	122	133	151	154	164	189	245	240	
55-59	118	121	139	148	171	175	180	225	240	
60-64	112	118	127	139	160	185	183	209	160	

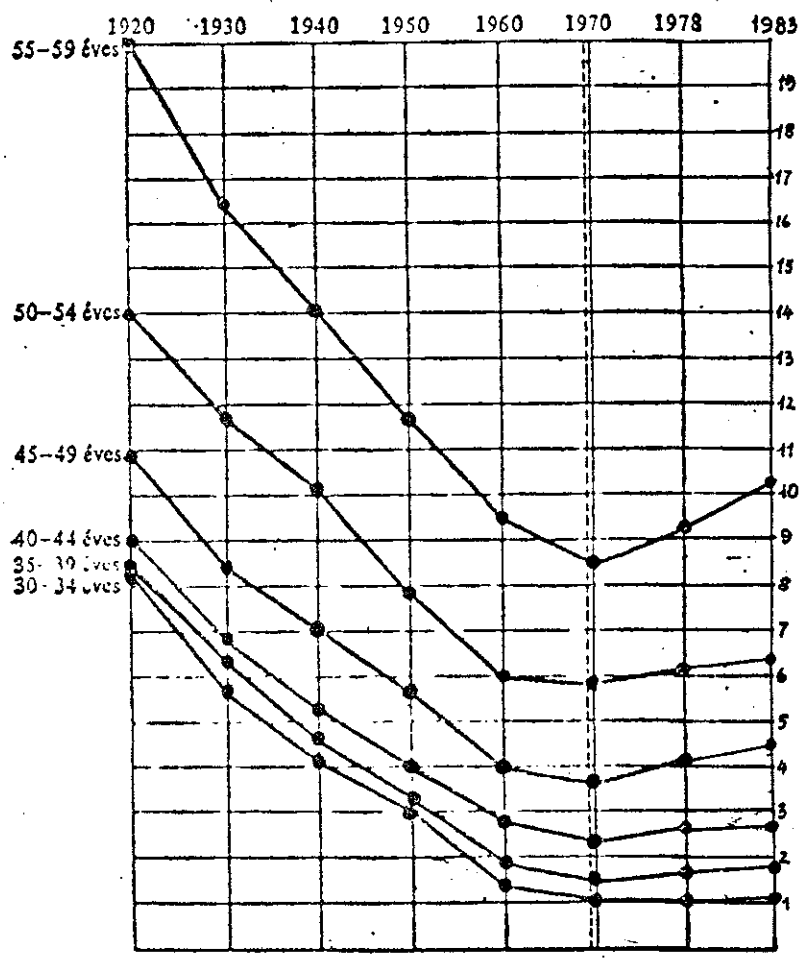
Forrás: Mádai, 1980. 74.o. Demográfiai Évkönyv 1983, KSH, 1984. 171. és 172. oldalakon közölt adatok alapján számítva.
Demográfiai Évkönyv 1986, Budapest, KSH, 1987. 164. és 163. oldalakon közölt adatok alapján

IV-1. ábra: A 30-60 éves közötti férfiak halálozásának alakulása 1920 és 1983 között (1000 azonos korúra számítva)

Forrás: Alkoholizmus, Kossuth, 1982. 317.o. és
Demográfiai Évkönyv, 1983. KSH, 1984. 171.o.,

IV-2. ábra: A 30-60 év közötti nők halálozásának alakulása 1920-1983 között (1000 azonos korúra számítva)

Forrás: Alkoholizmus, Kossuth, 1982. 336.o.

Demográfiai Évkönyv, 1983. KSH, 1984. 172.o.

IV-4. Táblázat: Alkoholos májzsugorodás miatt meghaltak aránya 100.000 lakosra

Év	Férfi	Nő	Összesen
1970	3,0	0,6	1,7
1975	5,8	1,2	3,4
1980	23,0	6,6	14,5
1981	29,0	9,4	18,9

Forrás: Egészségügyi helyzet, Budapest, KSH 1981. 42.o.

IV-5. Táblázat: A halandóság alakulása a leggyakrabban halált okozó halálteki főcsoportok szerint

Halálteki főcsoport	10.000 lakosra jutó halálozás			százalék		
	1921	1960	1980	1921	1960	1980
I. Fertőző és élősdiek okozta betegségek	45,33	3,95	1,42	21,4	3,8	1,0
II. Daganatok	7,45	17,42	26,08	3,5	17,1	19,5
VII. A keringési rendszer betegségei	21,07	45,32	71,82	10,0	44,6	53,8
XVII. Sérülések és mérgezések	6,33	6,01	11,47	3,0	5,9	8,6
Egyéb	131,62	29,04	24,91	62,1	28,6	17,1
Összesen	211,80	101,69	135,70	100,0	100,0	100,0

Forrás: Népesedés és népesség. Budapest, KSH, 1982. 42.o.

IV-6. Táblázat: A férfiak korszpecifikus halálozásának alakulása Magyarországon és Ausztriában (1000 főre eső évenkénti halálozások)

	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	
1960	1,5	1,7	1,9	2,6	3,3	5,2	9,0	15,5	Magyarország
1984	1,5	1,9	2,8	4,3	7,0	10,7	15,8	23,4	
1961	1,9	2,0	2,1	2,8	3,8	5,5	9,7	17,1	Ausztria
1983	1,8	1,5	1,7	2,5	3,8	6,0	9,8	14,6	

Forrás: UN Demographic Yearbook (Special Issue, Historical Supplement, New York, 1979 Demographic Yearbook 1985, United Nations 1987)

IV-7. Táblázat: A nők korszpecifikus halálozásának alakulása Magyarországon és Ausztriában (1000 főre eső évenkénti halálozások)

	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	
1960	0,8	0,9	1,3	1,8	2,7	3,9	5,9	9,0	Magyarország
1984	0,5	0,7	1,2	1,9	2,8	4,2	6,4	10,0	
1961	0,6	0,8	1,1	1,5	2,4	3,4	5,4	8,3	Ausztria
1983	0,4	0,5	0,8	1,3	1,8	2,7	4,5	6,6	

Forrás: UN Demographic Yearbook (Special Issue, Historical Supplement, New York, 1979, Demographic Yearbook 1985, United Nations 1987)

IV-8. Táblázat: A 30-79 éves férfiak és nők
halálozási arányszámai
(a házasság halandósága=100)
1921-ben és 1979-ben

Kor	Nőtlen házas özvegy elvált f é r f i				hajadon házas özvegy elvált n ő			
1921								
30-34	157	100	182	108	138	100	107	90
35-39	172	100	187	173	159	100	123	95
40-49	264	100	195	198	188	100	120	138
50-59	198	100	174	150	210	100	126	136
60-69	202	100	152	194	184	100	121	106
70-79	178	100	143	175	208	100	141	152
1979								
30-34	416	100	177	259	313	100	300	213
35-39	293	100	375	257	236	100	257	121
40-44	273	100	291	229	287	100	152	178
45-49	210	100	262	223	271	100	157	178
45-49	210	100	262	223	271	100	157	160
50-54	189	100	180	192	156	100	137	137
55-59	169	100	183	179	157	100	125	108
60-64	169	100	143	160	150	100	103	100
65-69	141	100	134	135	128	100	106	106
70-74	129	100	116	111	118	100	99	96
75-79	118	100	102	104	99	100	83	93

Forrás: Máday, 1982. 259. és 261. oldalak

IV-9. Táblázat: A férfiak és nők öngyilkosságai
és a férfi-öngyilkosságok többlete

Év	Férfi	Nő	Férfi többlet %
1969	2405	1002	240
1972	2640	1126	234
1976	2971	1333	223
1983	3455	1456	237
1985	3447	1278	269

Forrás: Gergely, 1981.; Demográfiai Évkönyv 1983,
Budapest, KSH 1984, 276.o.;
Demográfiai Évkönyv 1985, Budapest, KSH
1986, 268.o.

IV-10. Táblázat: Az ismert (bejelentett) öngyilkossági
kísérletek száma és a nők többlete
(férfi = 100)

Év	Férfi	Nő	Nők többlete %
1965	3466	7269	210
1975	3164	7312	231

Forrás: Gergely, 1981. 126.o.

IV-11. Táblázat: A közlekedési és egyéb balesetek
megoszlása 100.000 megfelelő korú
és nemű lakosra számítva 1983-ban

Kor	Férfiak		Nők	
	közlekedési	egyéb balesetek	közlekedési	egyéb balesetek
15 - 39	31,2	28,0	5,9	3,9
40 - 59	37,0	65,7	7,4	12,8

Forrás: Demográfiai Évkönyv 1983, KSH Budapest, 1984.
265. és 266. oldalon közölt adatok alapján

IV-12. Táblázat: Az orvoshoz forduló személyek száma
nemek és korcsoportok szerint
(a keringési rendszer betegségeinél)

	Férfi	Nő
Összesen	268	509
15-19 éves	2	3
20-29 éves	3	15
30-39 éves	18	36
40-49 éves	31	60
50-59 éves	72	101
60-69 éves	61	118
70 év feletti	80	176

Forrás: Vélemények az egészségügyről, az egészségügyi
intézmények igénybevétele. Budapest, KSH 1988.
34-35. oldalak

VI-1. Táblázat: A nettó reprodukciós együttthatók* alakulása

Ország	1930-34	1935-39	1940-49	1950-54	1955-59	1960-64	1965-59	1970-74	1975-79**
Ausztrália	1,01	0,98	1,38	1,46	1,57	1,59	1,37	1,28	0,92
Auszria	-	-	-	0,91	1,12	1,29	1,22	0,98	
Belgium	-	0,86	1,08	1,05	1,14	1,23	1,14	0,97	
Bulgária	-	-	-	-	1,03	1,04	1,00	1,01	1,01
Csehszlovákia	0,94	0,76	-	1,31	1,23	1,13	1,00	1,07	1,12
Dánia	0,93	0,94	1,28	1,18	1,20	1,21	1,11	0,94	0,83
Egyesült Királyság*	0,78	0,79	1,12	1,01	1,13	1,32	1,25	1,03	1,83
Egyesült Államok	1,01	0,96	1,43	1,55	1,73	1,62	1,24	1,00	0,88
Finnország	0,95	0,99	1,48	1,37	1,31	1,23	1,02	0,78	0,79
Franciaország	0,91	0,86	1,33	1,24	1,28	1,34	1,27	1,13	0,91
Görögország	1,25	-	-	-	-	0,98	1,06	1,06	1,06
Hollandia	1,23	1,15	1,63	1,41	1,45	1,51	1,35	1,01	0,77
Irország	-	-	1,40	1,38	-	1,84	1,83	1,83	1,68
Japán	1,62	1,49	1,73	1,30	0,96	0,91	0,95	1,01	0,85
Jugoszlávia	-	-	1,43	1,55	1,22	1,17	1,14	1,05	1,01
Kanada	1,28	1,16	1,57	1,67	1,32	1,77	1,28	0,28	0,90
Lengyelország	1,15	-	-	1,55	1,52	1,25	1,08	1,04	1,07
Magyarország	-	0,97	1,06	1,16	1,07	0,86	0,89	0,93	1,02
NDK	1,25	-	-	-	-	1,13	1,09	0,87	0,84
NSZK	0,86	-	0,93	0,94	1,04	1,14	1,13	0,81	0,87
Norvégia	-	0,81	1,19	1,19	1,32	1,36	1,32	1,12	0,88
Olaszország	-	1,18	1,15	1,02	-	1,15	1,15	1,10	0,91
Portugália	1,20	1,21	1,24	1,24	1,23	1,30	1,25	1,27	1,12
Románia	-	-	-	-	-	1,02	1,29	1,21	1,21
Spanyolország	1,28	1,03	1,10	-	-	1,47	1,42	1,22	1,19
Svájc	-	0,78	1,19	1,08	1,09	1,20	1,12	0,91	0,74
Svédország	0,77	0,78	1,14	1,04	1,06	1,08	1,06	0,92	0,80
Szovjetunió	-	1m53	-	1,30	1,29	1,21	1,13	1,13	1,11
Új-Zéland	1,01	0,99	1,56	1,62	1,82	1,87	1,58	1,37	1,04

* Anglia és Wales

** Egyes országokban - ahol 1979. évi adat nem áll rendelkezésre 1975-78. évi átlag

Forrás: Klinger A., 1980. 342.o.

*A nettó reprodukciós együtttható mint mérőszám azt fejezi ki, hogy adott halandóság mellett az anyák nemzedékét milyen mértékben pótolják lednygyermek, 1-nél kisebb mutató népesedésfogyóds, 1-nél nagyobb növekedést jelent. A legújabb demográfiai kutatások szerint a nettó reprodukciós mutató nem jelsi igazsán jól a népesség reprodukcióját, mert "egy adott évben a 15-től 49 éves korig sok korosztály szül gyermekeket, és egyáltalán nem biztos, hogy a ma 15 éves nők 30 év múlva olyan gyakorisággal fognak szülni, mint a ma 45 éves nők". (Andorka, 1980. 37-38. oldalak)

VI-2. Táblázat: Házass nők és házass kereső nők
gyermekszám szerint

		1920	1960	1970	1980
Házass nők gyermekszám szerint (százalék)	0 gyermek	17,9	15,1	13,7	11,9
	1 gyermek	16,6	25,4	28,7	27,9
	2 gyermek	12,4	25,8	30,5	39,1
	3 gyermek	10,9	13,9	13,1	12,3
	4-Xgyermek	42,2	19,8	14,0	8,8
Összesen		100,0	100,0	100,0	100,0
A kereső házass nők gyermekszám szerint (százalék)	0 gyermek	24,6	19,8	16,1	12,3
	1 gyermek	22,1	30,0	33,4	30,0
	2 gyermek	13,6	26,2	31,0	40,8
	3 gyermek	10,4	11,7	11,0	11,0
	4-Xgyermek	29,3	12,3	8,5	5,9
Összesen		100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1980. évi Népszámlálás, 32. kötet.
Termékenységi adatok. Budapest, KSH 1982, 5.o.

VI-3. Táblázat: A 15-49 éves házass nők társadalmi
csoport és gyermekszám szerinti
megoszlása (százalék)

	0	1	2	3	4	100 főre jutó gyermek
Mezőgazdasági fizikai	5,2	20,1	46,0	18,4	10,3	218
Egyéb fizikai	10,0	29,5	44,5	11,5	4,5	175
Szellemi	15,0	36,8	41,8	5,5	0,9	141

Forrás: 1980. évi Népszámlálás, 32. kötet. Termékeny-
ségi adatok. Budapest, KSH 1982.

VI-4. Táblázat: A családok gyermekszám szerinti megoszlása (százalék)

A gyermekek száma	Fiatal házasok kívánsága szerint ¹	Ténylegesen megvalósul ²	Egyszerű reprodukcióhoz szükséges
0	1	5	5
1	6	17	15
2	72	60	45
3	19	15	30
4+	2	3	5
Össz.	100	100	100
Átlagos gyermekszám	2,17	1,92	2,30

¹Az 1974-ben házasságot kötött 35 éven aluli nők családtervei a házasságkötés előtt.

²Az 1974-ben házasságot kötött nők 1980. évi családtervei alapján a módosulások és az eddigi megvalósulás figyelembevételével a házasság 15. évére becsült adatok.

Forrás: Népesedés és népesedéspolitika.
Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1981.
32.o.

VI-5. Táblázat: A 40-49 éves nők gyermekszáma társadalmi réteg szerint és az egyes rétegekben tervezett gyermekszám* százalékban

Társadalmi réteg	Gyermekszám (%-os megoszlás)						100 nőre jutó született gyermek
	0	1	2	3	4 + össz.		
Mezőgazdasági fizikai							
1960	8	17	25	18	32	100	303
1970	6	18	32	21	32	100	264
1980	4	19	42	19	16	100	237
1990	3	16	47	20	14	100	240
Házassági terv (77 TCS)	0	12	69	17	2	100	210
(74 HL)	1	7	68	20	4	100	219
Nem mezőgazdasági fizikai							
1960	14	22	26	26	22	100	240
1970	9	22	34	18	17	100	230
1980	6	25	44	15	10	100	213
1990	5	20	52	15	8	100	209
Házassági terv (77 TCS)	0	13	74	11	2	100	201
(77 HL)	0	6	74	18	2	100	215
Szellemi							
1960	19	25	29	15	12	100	187
1970	13	30	38	13	6	100	174
1980	9	39	42	8	2	100	156
1990	8	30	52	9	1	100	166
Házassági terv (77 TCS)	0	10	73	16	1	100	208
(77 HL)	0	5	72	21	2	100	220

Forrás: Népesedés és népességgpolitika. Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1981. 42.o.

* Népszámlálási és reprezentatív termékenységi vizsgálatok mintái alapján- Az 1980. évi adatok a népszámlálás 2%-os képviseleti mintája alapján lettek számítva. Az 1990. évi adatok az 1980-as népszámlálás és reprezentatív vizsgálatok eredményei alapján lettek megbecsülve.

VI-6. Táblázat: A házasság nők termékenysége* iskolai végzettség szerint

Korösszetétel időpont	Összesen	Iskolába nem járt	Általános iskola			Befejezett közép és felsőfokú végzettség	
			1-5	6-7	8		
			o s z t á l y				
15-49 éves							
1960	198	420	168	212	138	125	127
1970	179	449	270	220	149	113	119
1980	172	467	279	224	171	137	135
50-X éves							
1960	311	500	353	300	159	157	138
1970	264	439	311	257	168	170	158
1980	223	425	279	227	177	161	156
Összesen							
1960	232	467	307	239	141	129	128
1970	205	443	295	236	152	118	123
1980	189	443	279	226	172	140	137

Forrás: 1980. évi Népszámlálás, 32. kötet.

Termékenységi adatok. Budapest, KSH, 1982. 23.o.

*100 házasságra jutó gyermek

VI-7. Táblázat: Az élveszületések száma, aránya az
átlagos születési sorrend és a teljes
termékenységi arányszám alakulása
1946-1980 között

Év	Élveszületések száma	Nyers élveszületési arányszám*
1946	169 120	18,7
1947	187 316	20,5
1948	191 907	21,0
1949	190 398	20,6
1950	195 567	20,9
1951	190 645	20,2
1952	185 820	10,6
1953	206 926	21,6
1954	223 347	23,0
1955	210 430	21,4
1956	192 810	19,5
1957	167 202	17,0
1958	158 428	16,0
1959	151 194	15,2
1960	146 461	14,7
1961	140 365	14,0
1962	130 053	12,9
1963	132 335	13,1
1964	132 141	13,1
1965	133 009	13,1
1966	138 489	13,5
1967	148 886	14,6
1968	154 419	15,1
1969	154 318	15,0
1970	151 819	14,7
1971	150 640	14,5
1972	153 265	14,7
1973	156 224	15,0
1974	186 288	17,8
1975	194 240	18,4
1976	185 405	17,5
1977	177 547	16,7
1978	168 160	15,8
1979	160 364	15,0
1980	148 678	13,9
1981	142 890	13,3
1987	128 204	13,1

Forrás: Népesedés és népesedéspolitika. Budapest, 1981.
Statisztikai Kiadó Vállalat. 31.o.
Statisztikai Évkönyv 1986, Budapest, KSH 1987. 1.o.

*Az 1000 lakosra jutó születések száma

IX-1. Táblázat: Az aktív kereső férjek és feleségek foglalkozás szerinti eloszlása az 1980-as népszámlálás szerint

Férj	Feleség	Nem mező- gazdasági fizikai	Mezőgazda- sági fizikai	Szellemi	Össz.
Nem mezőgazda- sági fizikai		42	4	20	66
Mezőgazdasági fizikai		3	4	1	8
Szellemi		6	0	20	26
Összesen		51	8	41	100

Forrás: 1980. évi Népszámlálás, 23. kötet.
Háztartás és családi adatok I.
Budapest, KSH 1981. 210-211. lapon található
adatok alapján a szerző számítása

IX-2. Táblázat: Egyetért azzal, hogy a női egyenjogúság nem azon múlik, hogy egy nő dolgozik-e, vagy gyermekeit neveli otthon

		i s k o l a i v é g z e t t s é g			
	8 osztálynál kevesebb	8 osztály	közép- iskola	egyetem, főiskola	Összesen
Férfi	76	80	85	94	82
Nő	71	72	81	83	76
Összesen	72	73	80	90	74

Forrás: S. Molnár — Pataki, 1987. 54.o.

IX-3. Táblázat: Egyetért azzal, hogy egy családon belül más a férj és más a feleség dolga: nem való, hogy a háztartást és gyermekgondozást a férfi lássa el

	i s k o l a i v é g z e t t s é g				
	8 osztálynál kevesebb	8 osztály	közép- iskola	egyetem, főiskola	összesen
Férfi	59	45	29	30	42
Nő	61	33	18	14	36
Összesen	60	40	23	24	38

Forrás: S. Molnár — Pataki, 1987. 56.o.

IX-4. Táblázat: Egyetért azzal, hogy egy nőnek fontos az anyagi függetlenség, az, hogy ne legyen ráutalva a férj keresetére

	i s k o l a i v é g z e t t s é g				
	8 osztálynál kevesebb	8 osztály	közép- iskola	egyetem, főiskola	összesen
Férfi	50	38	52	33	43
Nő	53	54	57	61	56
Összesen	52	46	55	44	48

Forrás: S. Molnár — Pataki, 1987. 56.o.

IX-5. Táblázat: Egyetért azzal, hogy több gyermek születne, ha a nőknek nem kellene dolgozniuk

	i s k o l a i v é g z e t t s é g				
	8 osztálynál kevesebb	8 osztály	közép- iskola	egyetem, főiskola	összesen
Férfi	50	47	38	59	47
Nő	50	29	31	45	36
Összesen	50	38	34	53	39

Forrás: S. Molnár — Pataki, 1987. 56.o.

IX-6. Táblázat: Egyetért azzal, hogy jó lenne, ha a férj el tudná tartani a családját, a feleség pedig csak a családnak élne

	i s k o l a i v é g z e t t s é g				
	8 osztály alatt	8 osztály	közép- iskola	egyetem, főiskola	összesen
Férfi	78	72	68	65	71
Nő	74	60	41	33	58

Forrás: S. Molnár — Pataki, 1987. 59.oldalon található adatok alapján

IX-7. Táblázat: Egyetért azzal, hogy nem lenne olyan sok válás, ha a nők csak a gyermekneveléssel, a háztartással foglalkoznának, nem járnának el dolgozni

	i s k o l a i v é g z e t t s é g				
	8 osztály alatt	8 osztály	közép- iskola	egyetem, főiskola	összesen
Férfi	59	39	34	42	42
Nő	59	38	23	11	38

Forrás: S. Molnár — Pataki, 1987. 61.o.

IX-8. Táblázat: A válások számának és arányának alakulása

Év (évek átlaga)	Válások száma	1000 fennálló házasságra	1000 lakosra	1000 házasság- kötésre
1921	6188	3,8	0,8	66,3
1930- 1931	4926	2,6	0,6	63,9
1938	5754	2,8	0,6	77,5
1948	11058	5,3	1,2	113,2
1960	16590	6,5	1,7	187,3
1970	22841	8,4	2,2	236,4
1974	24517	8,8	2,3	245,3
1975	25997	9,3	2,5	250,5
1976	27075	9,6	2,6	269,5
1977	27167	9,6	2,6	280,0
1978	28407	10,1	2,7	307,3
1979	27606	9,8	2,6	316,7
1980	27797	9,9	2,6	346,0
1981	27426	9,8	2,6	355,6
1982	28587	10,3	2,7	378,4
1983	29337	10,7	2,7	386,2
1984	28711	10,5	2,7	383,1
1987	30700	11,6	2,9	464,9

Forrás: Demográfiai Évkönyv 1983. Budapest, 74.o.
Statisztikai Évkönyv 1986. Budapest, KSH.
1987, 37-39.o.
Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1987. Budapest,
KSH 1988.

IX-9. Táblázat: Az elváltak az új kapcsolat minősége szerint

	Férfiak	Nők
Házas	31,1	20,6
Élettársi kapcsolat	14,4	12,1
Partnerkapcsolat	22,3	27,8
Egyedül	19,8	30,1
Nem nyilatkozott	12,4	9,4

Forrás: A válás következtében felbomlott, kiskorú gyermekes családok életkörülményei vizsgálatának táblái.
KSH Budapest, 1983. 127.o.

IX-10. Táblázat: Az elváltak partnerkapcsolatai, nemi és társadalmi réteg szerint (%)

	h á z a s		élettársi kapcsolat		partnerkapcsolat		egyedül		nem válaszolt	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Munkásosztály	30,9	22,4	14,3	17,3	20,4	24,3	21,9	28,5	12,5	7,5
Szövetkezeti paraszt	23,3	55,6	10,0	5,5	20,0	5,5	33,4	16,7	13,3	16,7
Nem fizikai	35,3	17,3	16,5	8,3	25,9	31,8	9,4	38,2	12,9	10,4

Forrás: A válás következtében ... KSH 1983. 127.o.

IX-11. Táblázat: Az ezer főre jutó házasságkötések gyakoriságának alakulása családi állapot szerint (1969-1970 = 100)

	F É R F I			N Ő		
	nőtlen	özvegy	elvált	hajadon	özvegy	elvált
1969-70	100	100	100	100	100	100
1982	82	62	50	90	71	63
1985	76	52	42	83	61	56

Forrás: Demográfiai Évkönyv 1982, Budapest, KSH 1983.
 Demográfiai Évkönyv 1985, Budapest, KSH 1986.
 A 48. és 49. oldalakon közölt adatok alapján

IX-12. Táblázat: Az elvált nők és férfiak házasságkötési gyakorisága ezer főre számítva (1969-1970 = 100)

	20-24 éves		25-29 éves		30-34 éves		35-39 éves	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
1969-70	100	100	100	100	100	100	100	100
1982	54	66	55	60	49	64	47	65
1985	55	65	48	68	43	57	39	61

Forrás: Demográfiai Évkönyv 1982. Budapest, KSH, 1983
 Demográfiai Évkönyv 1985. Budapest, KSH, 1986
 48. és 49. oldalakon közölt adatok alapján számítva

IX-13. Táblázat: A házasságok felbontásának oka

Válók	Ö s s z e s		v á l ó o k		Ebből
	Férfi-nő együtt				
	1957	1962	1971	férfi	nő
A házasságkötéskor is fennálló okok	10,8	9,3	7,2	5,6	9,5
A házasságok folyamán létrejött okok	89,2	90,7	92,8	94,4	90,5
Ebből:					
elhidegülés	11,5	14,1	24,8	13,0	41,5
szexuális meg nem értés	2,4	2,9	1,4	1,1	1,9
iszákosság	5,7	8,4	10,9	17,4	1,8
durva bánásmód	9,4	11,4	12,9	20,6	1,8
szerelmi kapcsolat létesítése	34,8	31,3	19,3	17,2	22,1
sok időt tölt otthonán kívül	11,7	10,3	7,1	7,4	6,8
egyéb	13,7	12,3	16,4	17,7	14,8
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A válás, a válások okai. KSH 1975. 38.o.

IX-14. Táblázat: A férj és a feleség elsődleges válóoka egymással egybevetve
(százalékban)

Elsődleges felróható okok férjnek feleségnek	A házasság- kötéskor is fennálló okok	Elhide- gülés	Szexuális meg nem értés	Iszá- kosság mód	Durva bánás- mód	Szerel- mi kap- csolat létesí- tése	Sok időt tölt házon kívül	Egyéb	Összesen
A házasságkötés- kor is fennálló okok	7,3	0,8	0,1	0,1	0,0	0,3	0,3	0,5	9,4
Elhidegülés	1,0	9,5	0,4	1,0	0,3	4,4	1,4	1,8	19,8
Szexuális meg nem értés	0,1	0,5	0,1	-	-	0,4	0,1	-	1,2
Iszákosság	1,6	20,8	0,2	0,2	0,2	3,4	1,0	1,6	29,0
Durva bánásmód	0,7	5,2	0,2	0,1	0,3	1,0	0,7	1,0	10,2
Szerelmi kapcsolat létesítése	0,3	6,6	0,2	0,2	-	1,7	0,6	1,2	10,8
Sok időt tölt otthonán kívül	0,3	3,7	0,0	1,0	-	0,6	0,3	0,6	5,6
Egyéb	0,9	6,0	0,0	0,0	0,0	1,5	0,4	5,2	14,0
Összesen	12,2	54,1	1,2	1,7	0,8	13,3	4,8	11,9	100,0

Forrás: A válások okai. KSH 1975. 40.o.

IX-15. Táblázat: A leggyakoribb válóok
a férfiak és a nők szerint
saját nemük esetében
(százalékban) *

	Anyagiak	érzelmi	házasságon	valamelyik	másik	saját
			belüli	fél	hűtlen-	hűtlensége
			szexuális	italozása	sége	
			problémák			
Férfiak =459	8	32	11	16	46	26
Nők =418	14	23	5	57	38	15

*A nem említőikkel teszi ki a 100%-ot

Forrás: Zsíros, 1987. 64.o.

David Bino, Budapest, 1989

The Two Possible Reasons for the Alarming Sex
Differentials in Hungarian Mortality

Abstract

This paper makes an attempt to outline two possible reasons for the alarming sex differentials in Hungarian mortality. It points out that the differentials are to be attributed primarily to social factors and then goes on to consider two of them:

1. the changed relationship of the sexes; 2. the differential effect of anomie on the sexes. As regards the first social factor, I point out that women's more flexible role set considerably alleviates women's life. Then I point out that - based on statistical data - women are much less vulnerable by the sexual anomie of Hungarian society than men. Finally, I point out that men are not to be blamed for not devoting enough time to the household and child-rearing since both sexes in Hungarian society have to face a "double burden". One has to be coped with by women (family tasks plus waged employment), the other by men who have to make increasingly greater efforts, besides the official working hours in the second economy.

In analyzing the situation of Hungarian women, sociologists in Hungary have

long become accustomed to the old stereotyped statements proving that women in Hungarian society are the weaker sex. However, in the light of statistical data, this view of women as the second sex may be seriously challenged.

1. Startling Data

Since the beginning of the sixties, Hungary's crude mortality rates have dramatically deteriorated (Table 1). As regards the age-specific mortality rates by sexes, we see that among middle-aged men there has been a startling increase, whereas among women this increase is much less (Table 2).

The increase in the surplus mortality of men exists also in the advanced, post-industrial nations, but there this phenomenon may be observed at much lower absolute levels of mortality.

From the statistical data presented, we may draw the conclusion that the situation of Hungary's men is much worse than that of women. It is a well-known view of medical sociology that the mortality of social classes in a more favourable position is much better than that of the poorer classes. Better life chances are coupled with a longer life expectancy. If the mortality of men and women is structured in the same way as that of the well-positioned and badly positioned classes, this means that - all views to the contrary - the situation of women is better than that of men. I am totally aware, of course, that sex differentials in mortality may also be attributed to biological factors. It is well known that the infant mortality of boys is about 25 percent higher than that of girls. However, the data in Table 2 indicate that the age-specific mortality of men has grown much more than by 25 percent. In addition, we also see a dramatic rise in the

Table 1

Table 2

surplus mortality of men. Since it is hardly likely that the biological constitution of men has changed within two or three decades, the observed phenomenon may be primarily attributed to social factors. The present paper attempts to consider three of these social factors suggesting that more thorough research in this field is still to be carried out.

2. The Changed Relationship of the Sexes

What are the causes of the widening mortality gap between men and women? Many experts in Hungary mention urbanization as well as the drastic change in life styles. Yet these phenomena cannot completely account for the phenomena described in section one of this article. Women and men alike are exposed to the so-called environmental harms and the detrimental effects of rapidly changing life styles. In Eastern Europe women's labor force participation rate grew rather rapidly. This means that both sexes were heavily affected by the distorted modernization path of Eastern Europe. (In section three of this article, I shall show that - according to Hungarian time-budget surveys - both men and women shoulder a double burden). Why is it then that the position of Hungary's men in terms of mortality rates has begun to ~~worsen~~ just when women have really started to participate in the world of socially organized work. It is quite impossible that rapid changes in the social environment have had such divergent effects on the sexes. Therefore, in my view, we have to look for another cause as well, when we attempt to explain the mortality rate differentials of the sexes.

And here we come to the gist of the matter: in my opinion something must have also occurred in the relation of the sexes (Goldberg, 1979). According to Goldberg, until the beginning of the women's movement after World War II, man was the "warrior" who provided for his family at the cost of "great exertions in the 'jungle' of society: Women had the "nurturing" roles. Thus, the relationship of Mr. Right-Successful-Rational-Dominant-Powerful-Strong and Mrs. Passive-Delicate-Fragile-Emotional emerged, which was potentially explosive since women had to reject their true emotions, the world of work, and their deepest sexual yearnings. But men's situation was no better: he had to work hard, thereby exposing himself to potentially self-destructive influences. Yet before the age of women's "liberation" men could rationalize this self-destructiveness, because women did not reject their "nurturing", "protective" roles, and men could justify their life styles by saying they were making a sacrifice for their families. The women's movement attacked the illusion of men as "warriors" and women as "earth mothers". As a result of the women's movement, the role set of women has significantly expanded, but men's roles - in spite some minor shifts of emphasis - have not changed. In other words, women's role expectations have become very flexible, whereas those of men have changed only slightly. In Goldberg's view, woman appears on the scene with new demands justified by women's lib, yet at any moment she is ready to leave the ~~genuinely~~ hard work to the man. Women's roles have become more flexible than those of men. If man would like to return to the old division of roles, then the liberated woman, who also wants to participate in the world of work, labels her man anti-democratic, an oppressor, etc. If,

however, the man is "enlightened" and "democratic", then the man becomes overburdened to such an extent that this, coupled with his old self-destructive, self-sacrificing behavior, destroys his health at an early age.

In Hungary, too, we may observe that - in contrast to men whose primary role is work - women have two roles (family and the world of work). Women's more flexible and wider role set considerably alleviates the burden and strains of life. It is very likely that this is one of the reasons for the fact that men's mortality rates are much worse than those of women. At present, the dynamics of the man-woman relationship which, naturally, cannot be separated from the general dynamics of society, may be one of the contributors to men's relative surplus mortality.

3. The Sexual Anomy of Our Age Afflicts Primarily Men

At the end of the 19th century, Emile Durkheim examined the differential effects of marriage on males and females with regard to suicide (1966: 268-272). Durkheim compared the situation in Catholic nations, where divorce occurs less often, with that in Protestant countries where divorce rates were much higher even in the last century. He came to the following conclusion "... in countries where divorce does not exist or has only recently been instituted, woman's share is greater in the suicides of married than of unmarried persons. This means that marriage here favours the husband rather than the wife, and the latter's unfavorable position is more pronounced in Italy than in France. The average excess of the proportional share of married over unmarried women is indeed twice as much in the former as in the latter of the two countries. Turning to peoples among whom the

institution of divorce is widespread, the reverse is the case. Here woman gains by marriage and man loses; and her profit is greater in Prussia than in Baden, and greater in Saxony than in Prussia. Her profit is greatest in the country where divorces are also the greatest. Durkheim concludes that "accordingly the following law may be regarded as beyond dispute:

From the standpoint of suicide, marriage is more favorable to the wife the more widely practiced divorce is; and vice versa." In the train of thought Durkheim also notes that were we to assume that "domestic troubles are most often attributable to the man" then, it seems incomprehensible that "in countries of frequent divorce, the husband kills himself with greater frequency because he causes his wife more suffering, and the wife kills herself less often because her husband makes her suffer more". Therefore, the phenomenon, discussed above in the spirit of Durkheim's overall sociological outlook, is produced by a certain state of society in which "the institution of divorce must itself cause suicide through its effect on marriage". But how could we describe this state of society?

According to Durkheim, modern societies are in a state of chronic anomy. Anomy "results from man's activity lacking regulation and his consequent sufferings". And here the question arises: why is the husbands' immunity against suicide high when that of the wives is low, and how can we account for "the exceptional tendency to suicide shown by divorced men". Durkheim explains these phenomena by reference to the differences between the sexes. Durkheim's thoughts on this subject are important to the further development of our topic, so they will be quoted in some detail.

What is the function of marriage? Durkheim's answer? "It is a regulation of sexual relations, including not merely physical instincts which this intercourse involves but the feelings of every sort gradually engrafted by civilization on the foundation of physical desire." What is the effect of marriage on man? Man is "subjected to salutary discipline" making it "his duty to find his happiness in his lot, and by doing so supplies him with the means". What is the situation of the unmarried man, "The lot of the unmarried man is different. As he has the right to form attachment wherever inclination leads him, he aspires to everything and is satisfied with nothing." Durkheim continues, "How can the feelings not be exacerbated by such unending pursuit? For them to reach such a state, one need not even have infinitely multiplied the experiences of love and lived the life of a Don Juan. The humdrum existence of the ordinary bachelor suffices. New hopes constantly awake, only to be deceived, leaving a trail of weariness and disillusionment behind them." This life results in a "state of disturbance, agitation and discontent which inevitably increases the possibilities of suicide." We can now understand the effect on society of a high incidence of divorce: "Now divorce implies a weakening of matrimonial regulation. Where it exists, and especially where law and custom permit its excessive practice, marriage is nothing but a weakened simulacrum of itself; it is an inferior form of marriage." Whenever anomy in society increases, it makes the man's situation less stable; women are much less affected by anomy.

Durkheim explains this as follows: "One cannot be strongly restrained by a chain which may be broken on one side or the other at any moment. One cannot help looking beyond one's own position when the ground underfoot

does not feel secure. Hence, in the countries where marriage is strongly tempered by divorce, the immunity (i.e. immunity against suicide) of the married man is inevitably less. As he resembles the unmarried under this regime, he inevitably loses some of his advantages. Consequently, the total number of suicides rises"

In the chapter on anomic suicide, Durkheim (1966: 272, 274) also points out that sexual anomy does much more harm to man than to women. This is proved by contemporary French statistics indicating that "the suicide rate of the unmarried men grows between 20 and 45 years much more rapidly than after that; it quadruples during this period, while from 45 to the maximum age (after 80 years) it only doubles. But no such acceleration appears among women; the rate of unmarried women does not even double from 30 to 45 years, but merely rises from 106 to 171 (see Table XXI). The sexual period therefore does not affect the increase of female suicides. This is just what we should expect if we have granted, woman is not very sensitive to this form of anomy."

Analyzing Hungarian age-specific mortality data, we may say that between 1966 and 1978 the mortality rate of married women remained essentially constant, and the increase in the mortality rate of divorced women was still much smaller than that of men having the same marital status. In 1966 in the 45-49 age group the mortality rate of divorced women was 4.5, while that of married women was 3.1. The same figures for the years 1988 are 5.69 and 3.64. In 1966 in the 45-49 age group the mortality among divorced men was 6.7 and 4.5 among married women. The same figures for 1988 are 20.95 and 7.77.

Bernard (1976: 42-43) points out that "although women in general live longer than men, marriage is relatively better for men than it is for women in terms of sheer survival, quite aside from suicide. That is the difference between married and unmarried women is less than between married and unmarried men (30 percent as compared to 48 percent)".

If we compare the surplus mortality of Hungarian divorced men over married men with that of divorced women over married women (Table 4), we find that in almost all age groups the surplus is much higher for men than it is for women. Indeed, this higher surplus of men becomes more pronounced over time.

Table 4

One might raise the objection, however, that in the case of divorced persons there might have been some health and personality factors which could have predestined the divorced to have higher death rates. In other words the higher death rates are perhaps the result of something, of some still unidentified cause that led to both higher incidence of divorce and higher death rates. In connection with this, Bernard (1976: 34) points out that "by comparing the married with the widowed we minimize, though we do not entirely eliminate the selective factor". Hungarian data show that the surplus mortality of the widowed is higher than that of the divorced, although they have been "selected into" marriage. This precludes to a great extent that the surplus mortality of the divorced is caused by some inherent personality or health factor of the divorced.

Observing Hungarian data (Table 4), we may see that except for the younger age groups where the rather high surplus mortality of both widowed men and women decreased rapidly over time, the widowed men's mortality grows much faster than that of widowed women. In addition to that, in almost all age groups widowed men's surplus mortality is much higher than that of widowed women.

Based on the above, we may say that the sex differentials in mortality are not only caused by the divergent role expectations of men and women, but - closely related to this divergence in possible role sets - also by the chronic sexual anomy and the increasingly fragile nature of intimate relationships, all of which are far more detrimental to men than to women. The man of our age is exposed to much more stress, since men's roles have changed but little, whereas the role set of women has been vastly expanded. This phenomenon is combined with the increased anomie of our age which also increases the sex differentials in mortality.

4. Both Hungary's Men and Women Have to Shoulder a Double Burden

According to many sociologists the main area of conflict between the sexes is that the man is not willing to ease the double burden of the woman. With the dramatic increase in women's labour force participation, women have to cope with both family and work-related tasks. While, I believe, this is true, I don't accept that men are to be blamed for not devoting enough time to the household duties and child-rearing.

Let's approach the family division of labour in the light of Hungarian time budget surveys!

Time-budget surveys give an exact picture of how men and women in Hungarian society use **their** time. In Hungary these surveys usually distinguish between ~~three~~ major categories:

1. Socially bound time: money-earning activity; repairing and maintenance; travelling; household chores; child rearing; shopping and the use of services; travelling.

2. Physiological needs (sleeping, rest).

3. Actively spent leisure time.

The burden on the various strata can be measured by dividing the amount of socially bound time by the time devoted to leisure. An increase in this ratio indicates an increase in the average daily burden. Comparing the burdens of men and women with the help of this ratio, the result seems to verify theories claiming that women have to carry a greater burden, since on average women have 60 minutes less daily leisure time than men.

However, if we approach this question from a different angle, we may come to interesting conclusions. The ratio of socially bound time and leisure time is not an entirely satisfactory indicator because the category of socially bound time includes the most heterogeneous activities. Socially bound time may be divided into two parts (Table 5). The total of direct and indirect money-earning activities includes: primary employment; conference; white-collar work in the second economy; blue-collar work in the second economy; private and auxiliary plots of land; occasional agricultural work. (As regards men, time devoted to private and auxiliary plots of land grew quite rapidly, whereas for women it decreased.) The second part includes activities related to provision for the family. In terms of the family these activities are very seldom substituted by services for which a Hungarian family would be willing to pay in cash. In contrast to this, blue- and white-collar work in the second economy as well as work done on private agricultural plots of the otherwise gainfully employed Hungarian men and women either produce direct cash revenues or render the purchase of food superfluous (subsistence farming).

If we classify socially bound time by these two groups (Table 5), the data reveal that men devote more time to direct (full-time employment) and to indirect (second economy, private sector) money-earning than women,

whereas women devote more time than men to household tasks. This trend does not change much over time. (In 1977 men devoted by 141 minutes more than women to direct and indirect money-earning activity, whereas the surplus for 1986 is 140 minutes. Women, on the other hand, devoted by 188 minutes more than men to the total of activities related to the family in 1977, whereas the surplus for is 177 minutes.) Indeed, the extra time men spend on money-earning activity is approximately equal to the extra time women devote to household and child rearing tasks.

Although women's leisure time is by about 11 minutes shorter than that of men, we must also see that in today's Hungary there are two "double burdens". One has to be coped with by women who have to coordinate family tasks with waged employment outside the home, the other by men who - because of declining living standards - have to make increasingly greater efforts, besides the official working hours, in the second economy.

References

Bernard , Jessie

1976 The Future of Marriage. London: Pelican Books.

Durkheim, Emile

1897 Suicide. Glencoe, IL: Free pres. 1966.

Goldberg, Herb

1979 The New Male (From Self-Destruction to Self-Care). New York:
William Morrow and Comp. Inc.

Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistic Office of Hungary)

1961 Demográfiai évkönyv 1960 (Demographic Yearbook 1960). Budapest:
Központi Statisztikai Hivatal.

Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistical Office of Hungary)

1989 Demográfiai évkönyv 1988 (Demographic Yearbook of 1988). Buda-
pest: Központi Statisztikai Hivatal

Table 1. Crude Mortality Rates in Hungary by Sexes

	Crude Mortality	Crude Mortality Rates	
	Rate	Men	Women
1960	10.2	10.7	9.6
1970	11.6	12.5	10.8
1980	13.6	14.8	12.4
1988	13.2	14.3	12.2

Source: Demográfiai Évkönyv 1988 (Demographic Yearbook), Budapest,
KSH, 1989, p. 162.

Table 2. Age-Specific Mortality Rates of Hungarian Men and Women in 1959-60 in 1988

Men			Women					
	1959-60	1988	1988 if 1959-60 is taken to be 100	1959-60	1988	1988 if 1959-60 is taken to be 100	1	2
20-24	1.6	1.24	78	0.79	0.5	63	202	248
25-29	1.62	1.74	107	0.99	0.65	66	164	268
30-34	1.99	2.74	138	1.28	1.13	88	155	242
35-39	2.54	4.02	158	1.84	1.86	101	138	216
40-44	3.48	6.41	184	2.72	2.7	99	128	237
45-49	5.5	9.98	181	3.85	40.5	105	143	246
50-54	9.14	15.51	170	5.93	6.2	105	154	250
55-59	16.08	21.72	135	9.41	9.35	99	171	232
60-64	25.30	32.81	130	15.82	14.43	91	160	227

(1 = Men if data for women are taken to be 100 in 1959-60; 2 = Men if data for women are taken to be 100 in 1988)

Source: Demográfiai Évkönyv 1988 (Demographic Yearbook 1988), Budapest, KSH, 1989

cell 7

Table 3. Age-Specific Mortality Rates for Married and Divorced Men and Women in 1966 and 1988 in Hungary

	Men				Women					
	1966		1988		1966		1988			
	Married	Divorced	Married	Divorced	Married	Divorced	Married	Divorced		
	1	2	1	2	1	2	1	2		
20-24	1.1	2.2	0.97	2.29	0.5	1.9	0.36	1.04	76	55
25-29	1.2	2.6	1.04	3.16	0.6	1.3	0.48	1.22	80	94
30-34	1.5	3.5	1.83	5.13	0.8	1.2	0.86	2.02	108	168
35-39	2.3	4.3	2.73	9.15	1.3	2.4	1.56	3.16	120	132
40-44	3.2	6.5	4.65	13.33	2.1	3.0	2.31	4.09	110	136
45-49	4.5	6.7	7.77	20.95	3.1	4.5	3.64	5.69	117	126
50-54	8.0	11.2	12.97	30.43	4.9	5.0	5.57	8.04	114	144

(1 = 1988 if the data for married in 1966 are taken to be 100; 2 = 1988 if the data for divorced 1966 are taken to be 100)

Source: Statisztikai Évkönyv 1988 (Statistical Yearbook 1988) Budapest, KSH, 1989; Statisztikai Évkönyv 1966 (Statistical Yearbook 1967), Budapest, KSH, 1968.

Table 4. Surplus Mortality or Divorced and Widowed Men and Women over their Married Counterparts (Mortality of the Married is 100).*

	Men				Women			
	Surplus Mortality of the Divorced		Surplus Mortality of the Widowed		Surplus Mortality of the Divorced		Surplus Mortality of the Widowed	
	1966	1988	1966	1988	1966	1988	1966	1988
20-24	183	236	no data	no data	380	274	1580	479
25-29	216	304	1467	629	217	254	483	525
30-34	233	280	620	303	150	235	225	378
35-39	187	335	309	372	185	203	162	231
40-44	203	287	113	355	143	177	138	147
45-49	149	270	162	207	145	156	119	129
50-54	140	235	170	226	114	144	118	129

* Author's computation

Source: Statisztikai Évkönyv 1988 (Statistical Yearbook 1988) Budapest, KSH, 1989; Statisztikai Évkönyv 1966 (Statistical Yearbook 1967), Budapest, KSH, 1968

Table 5. Time-Budget Data of Gainfully Employed
Hungarian Men and Women in the Spring
of 1977 and 1986 (daily average minutes)

	Men		Women	
	1977	1986	1977	1986
I. Total of Money-earning activity	403	402	310	307
Primary employment	337	306	255	255
Conference	3	5	1	2
White-collar work in the second economy	0	2	1	1
Blue-collar work in the second economy	3	11	1	3
Private and auxiliary plots of land	58	77	52	46
Occasional agricultural work	2	2	1	0
II. Repairing and maintenance	45	37	13	5
III. Travelling	77	73	61	60
TOTAL OF DIRECT AND INDIRECT MONEY EARNING ACTIVITY	525	512	384	372
IV. Household chores	29	34	196	181
V. Child rearing	13	14	23	34
VI. Shopping and the use of services	11	15	22	25
TOTAL OF ACTIVITIES RELATED TO THE FAMILY	53	63	241	240
THE SUM TOTAL OF ALL SOCIALLY BOUND TIME	578	575	625	612
PHYSIOLOGICAL NEEDS	642	634	640	627

Source: Időmérleg (1977 és 1986 tavasza) (Time-Budget- the Spring of 1977 and 1986), Budapest, KSH, 1987, pp. 206-209

References

Bernard , Jessie

1976 The Future of Marriage. London: Pelican Books.

Durkheim, Emile

1897 Suicide. Glencoe, IL: Free pres. 1966.

Goldberg, Herb

1979 The New Male (From Self-Destruction to Self-Care). New York:
William Morrow and Comp. Inc.

Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistic Office of Hungary)

1961 Demográfiai évkönyv 1960 (Demographic Yearbook 1960). Budapest:
Központi Statisztikai Hivatal.

Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistical Office of Hungary)

1989 Demográfiai évkönyv 1988 (Demographic Yearbook of 1988). Buda-
pest: Központi Statisztikai Hivatal

Table 1. Crude Mortality Rates in Hungary by Sexes

	Crude Mortality	Crude Mortality Rates	
	Rate	Men	Women
1960	10.2	10.7	9.6
1970	11.6	12.5	10.8
1980	13.6	14.8	12.4
1988	13.2	14.3	12.2

Source: Demográfiai Évkönyv 1988 (Demographic Yearbook), Budapest,
KSH, 1989, p. 162.

Table 2. Age-Specific Mortality Rates of Hungarian Men and Women in 1959-60 in 1988

		Men				Women			
		1959-60	1988	1988 if 1959-60 is taken to be 100	1959-60	1988	1988 if 1959-60 is taken to be 100	1	2
20-24		1.6	1.24	78	0.79	0.5	63	202	248
25-29		1.62	1.74	107	0.99	0.65	66	164	268
30-34		1.99	2.74	138	1.28	1.13	88	155	242
35-39		2.54	4.02	158	1.84	1.86	101	138	216
40-44		3.48	6.41	184	2.72	2.7	99	128	237
45-49		5.5	9.98	181	3.85	40.5	105	143	246
50-54		9.14	15.51	170	5.93	6.2	105	154	250
55-59		16.08	21.72	135	9.41	9.35	99	171	232
60-64		25.30	32.81	130	15.82	14.43	91	160	227

(1 = Men if data for women are taken to be 100 in 1959-60 ; 2 = Men if data for women are taken to be 100 in 1988)

Source: Demográfiai Évkönyv 1988 (Demographic Yearbook 1988), Budapest, KSH, 1989

kelly

Table 3. Specific Mortality Rates for Married and Divorced Men and Women in 1966 and 1988 in Hungary

	Men				Women							
	1966		1988		1966		1988					
	Married	Divorced	Married	Divorced	Married	Divorced	Married	Divorced				
	1	2	1	2	1	2	1	2				
20-24	1.1	2.2	0.97	2.29	88	104	0.5	1.9	0.36	1.04	76	55
25-29	1.2	2.6	1.04	3.16	86	122	0.6	1.3	0.48	1.22	80	94
30-34	1.5	3.5	1.83	5.13	122	147	0.8	1.2	0.86	2.02	108	168
35-39	2.3	4.3	2.73	9.15	119	213	1.3	2.4	1.56	3.16	120	132
40-44	3.2	6.5	4.65	13.33	145	205	2.1	3.0	2.31	4.09	110	136
45-49	4.5	6.7	7.77	20.95	173	313	3.1	4.5	3.64	5.69	117	126
50-54	8.0	11.2	12.97	30.43	162	272	4.9	5.0	5.57	8.04	114	144

(1 = 1988 if the data for married in 1966 are taken to be 100; 2 = 1988 if the data for divorced 1966 are taken to be 100)

Source: Statisztikai Évkönyv 1988 (Statistical Yearbook 1988) Budapest, KSH, 1989; Statisztikai Évkönyv 1966 (Statistical Yearbook 1966), Budapest, KSH, 1968.

Table 4. Surplus Mortality of Divorced and Widowed Men and Women over their Married Counterparts (Mortality of the Married is 100)*

	Men				Women			
	Surplus Mortality of the Divorced		Surplus Mortality of the Widowed		Surplus Mortality of the Divorced		Surplus Mortality of the Widowed	
	1966	1988	1966	1988	1966	1988	1966	1988
20-24	183	236	no data	no data	380	274	1580	479
25-29	216	304	1467	629	217	254	483	525
30-34	233	280	620	303	150	235	225	378
35-39	187	335	309	372	185	203	162	231
40-44	203	287	113	355	143	177	138	147
45-49	149	270	162	207	145	156	119	129
50-54	140	235	170	226	114	144	118	129

* Author's computation

Source: Statistikai Évkönyv 1988 (Statistical Yearbook 1988) Budapest, KSH, 1989; Statistikai Évkönyv 1966 (Statistical Yearbook 1967), Budapest, KSH, 1968

Table 5. Time-Budget Data of Gainfully Employed
Hungarian Men and Women in the Spring
of 1977 and 1986 (daily average minutes)

	Men		Women	
	1977	1986	1977	1986
I. Total of Money-earning activity	403	402	310	307
Primary employment	337	306	255	255
Conference	3	5	1	2
White-collar work in the second economy	0	2	1	1
Blue-collar work in the second economy	3	11	1	3
Private and auxiliary plots of land	58	77	52	46
Occasional agricultural work	2	2	1	0
II. Repairing and maintenance	45	37	13	5
III. Travelling	77	73	61	60
TOTAL OF DIRECT AND INDIRECT MONEY EARNING ACTIVITY	525	512	384	372
IV. Household chores	29	34	196	181
V. Child rearing	13	14	23	34
VI. Shopping and the use of services	11	15	22	25
TOTAL OF ACTIVITIES RELATED TO THE FAMILY	53	63	241	240
THE SUM TOTAL OF ALL SOCIALLY BOUND TIME	578	575	625	612
PHYSIOLOGICAL NEEDS	642	634	640	627

Source: Időmérleg (1977 és 1986 tavasza) (Time-Budget- the Spring of 1977 and 1986), Budapest, KSH, 1987, pp. 206-209